

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

НАУКОВИЙ ЦЕНТР ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ІСТОРІЇ
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

**УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:
ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ**

**МАТЕРІАЛИ
ШОСТИХ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ**

Книга 2

Київ-Черкаси
1997

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

НАУКОВИЙ ЦЕНТР ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ІСТОРІЇ
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:

ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

МАТЕРІАЛИ

ШОСТИХ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ

75-РІЧЧЮ ЧЕРКАСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ім. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО - ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ
листопад 1996 р.

Книга 2.

Київ-Черкаси 1997

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. Книга 2 (75-річчю Черкаського державного університету - присвячується).

-Київ-Черкаси, 1997. - с.

Пропонований увазі читачів збірник наукових праць складають матеріали пленарного засідання та секції Шостих Всеукраїнських історичних читань, які відбулися у листопаді 1996 р. у місті Черкаси, присвячених відзначенню 75-річчя Черкаського державного університету, а також матеріали секції “Становлення та розвиток української козацької держави”, що не ввійшли до книги 1.

Керівники секції: Ф.Ф. Боечко, І.І. Кукурудза, О.Г. Перехрест.
Редколегія видання: А.Ю. Чабан (відповідальний редактор), В.М. Мельниченко (відповідальний секретар), А.Г. Морозов, М.М. Верховський, О.Г.Перехрест.

Набір та оригінал-макет підготували В.В. Рогуляк, Н.Л. Сокол, Н.І. Гуля.

ISBN 966-02-0148-6

оцифровано - balik2

Ф.Ф. Боєчко.

Творчі здобутки колективу педагогічного вузу- університету за 75 років свого існування.

Вже стало доброю традицією саме в Черкасах проводити Всеукраїнські історичні читання “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”. І це не випадково. Адже саме звідси, із Середнього Подніпров’я бере свої витоки українське козацтво, тут визрівали державотворчі ідеї українського народу, під проводом Богдана Хмельницького. Наш край був центром формування української козацької держави середини XVII століття, а Чигирин - її столичним містом.

Ще у 1921 році, коли наш вуз розпочав свою роботу як інститут народної освіти, серед трьох відділень єдиного тоді факультету соціального виховання; було й історико-філологічне відділення, на якому навчалося 34 студенти. А всього перший набір складав 96 студентів.

То був нелегкий час. Все доводилося розпочинати з нуля. Але прагнення студентів до знань, самовідданість викладацького складу були сильніші за труднощі.

Викладання дисциплін у перші роки вели 3 професори і приват-доценти та 9 викладачів. Для читання окремих курсів запрошувалися науковці з Києва. Так, для читання лекцій з історії, запрошувався відомий історик Йосип Гермайзе, з літератури - Микола Зеров. Вже тоді в інституті працювали наукові студентські гуртки, колектив жив цікавим і насиченим життям, закладаючи самобутні традиції для майбутніх поколінь.

Згодом, зазнавши ряд реорганізацій, черкаський вуз у 1930 році набуває статусу інституту соціального виховання; а в 1933 році - педагогічного інституту. Підготовка фахівців велась тоді на 4 факультетах: історичному, фізико-математичному, природничому і мовному.

В передвоєнному 1940-1941 навчальному році на 9

кафедрах працювало вже близько 100 викладачів, в тому числі 2 професори та 10 кандидатів наук. Видавалися “Наукові записки інституту”, розгорталася науково-дослідна робота.

Але війна перервала мирну працю. Багато викладачів і студентів інституту в роки воєнного лихоліття зі зброєю в руках мужньо боронили рідну землю від ворога, чимало з них дістало поранення, а 14 віддали своє життя у боротьбі з фашизмом.

Робота по відновленню інституту розпочалася відразу після визволення Черкас у грудні 1943 року і вже 1 квітня 1944 року 207 студентів усіх курсів розпочали навчання.

Одночасно з відбудовою народного господарських об'єктів, йшло зміцнення і навчально-матеріальної бази інституту, розширювалася підготовка педагогічних кадрів. Поступово зростала і загальна кількість студентів, яка на початок 1956-1957 навчального року досягла 1207 чоловік.

Важливою віхою у житті вузу стали роки, що передували його 75-річному ювілею. За цей час відбулися досить помітні зміни в організації навчально-виховного процесу, забезпеченні умов навчання та побуту студентів. Тривало створення нових та вдосконалення існуючих лабораторій і кабінетів, обладнання їх сучасними технічними засобами, насамперед комп'ютерами, лінгафонною апаратурою, іншим устаткуванням, будівництво центрального учбового корпусу та студентських гуртожитків.

Визначною подією, без перебільшення, стало прийняття 6 жовтня 1995 року рішення Уряду України про створення на базі педінституту Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького. Таке рішення колектив вузу сприйняв, передусім, як високу оцінку наполегливої праці викладачів і співробітників усіх поколінь.

Набуття статусу державного університету відкрило перед нами широкі можливості для здійснення головного завдання вищої школи - всебічної і ґрунтовної підготовки майбутніх фахівців різних спеціальностей, формуванню у них високих

громадських якостей. Саме це покладено сьогодні в основу повсякденної практичної роботи колективу, який напружено працює над удосконаленням усіх напрямків діяльності вузу.

У нинішній навчальний рік університет вступив, зазнавши якісно принципів змін. За короткий час розв'язано питання з відкриттям ряду нових факультетів і спеціальностей, відповідно до університетських вимог розроблено навчальні плани і програми курсів, видано ряд підручників, посібників та методичних матеріалів на допомогу викладачам, аспірантам і студентам. З 1 вересня розпочали свою роботу вже не 7, а 10 факультетів, на яких навчається майже 5 тисяч студентів.

Теоретичну і практичну підготовку студентів у ході навчального процесу забезпечують 30 кафедр, на яких працює сформований останніми роками висококваліфікований професорсько-викладацький склад. Серед 400 викладачів, які беруть участь у навчально-виховній та науково-дослідній роботі, - 32 доктори наук, академіків, професорів, 154 кандидати наук, доцентів. Біля половини нинішніх викладачів навчалися і стали зрілими фахівцями науково-педагогічної справи у нашому вузі.

З поліпшенням якісного професорсько-викладацького складу тісно поєднується науково-дослідна робота. Її наслідками є те, що кожного року викладачами захищається 2-3 докторські і 8-10 кандидатських дисертацій. Останнім часом розширилася аспірантура, в якій на сьогодні навчається понад 60 аспірантів різних профілів, абсолютна більшість яких є випускниками нашого вузу.

За результатами наукових досліджень регулярно проводяться міжвузівські, Всеукраїнські та міжнародні конференції, симпозіуми, семінари, наукові читання.

Формуванню власних наукових кадрів, їх участі у розвитку вітчизняної науки, сприяє також налагодження тісних контактів університету із зарубіжними науковими центрами та провідними академічними установами України.

Наші науковці мають тісні контакти з колегами із країн СНД, Сполучених Штатів Америки, Великобританії, Франції, Німеччини, Нідерландів та інших країн.

На сьогодні в університеті вже склалося ряд наукових шкіл, зокрема, школа М.Є. Фонкича (з фізичної оптики), Т.С. Яценко (із соціальної психології), І.Я. Мінського (зі шкільної гігієни), А.М. Гусака (з фазових перетворень і дифузії в сплавах), С.А. Жаботинської (з когнітивних досліджень мови), О.В. Баєвої (з проблем реабілітації імунного статусу у дітей після аварії на ЧАЕС), А.Ю. Чабана (з комплексного дослідження історії Середнього Подніпров'я) та ряду інших.

В системі підготовки майбутніх фахівців важлива увага надається залученню до науково-дослідної роботи студентської молоді через її участь у наукових гуртках та проблемних групах, якими охоплюється майже половина студентів денної форми навчання. Щороку студенти стають авторами 25-30 наукових праць, захищають понад 200 дипломних робіт. Найбільш ґрунтовні з них складають основу для майбутніх серйозних досліджень. Кращі студенти беруть участь у Всеукраїнських олімпіадах та конкурсах студентських наукових робіт, де посідають призові місця.

Органічне поєднання теоретичної і практичної підготовки позитивно позначається на успішності студентів. За підсумками останньої сесії половина їх склала екзамени виключно на “добре” і “відмінно”.

Виходячи із тематичної спрямованості сьогоденного наукового заходу, хотів би дещо детальніше висвітлити місце і роль історичної науки у діяльності нашого вузу.

Як уже було сказано, впродовж усього довоєнного періоду в тодішньому інституті діяло спочатку історико-філологічне відділення, а з 1933 року - історичний факультет, який, на жаль, у повоєнні роки своєї роботи не відновлював.

І лише в кінці 80-х років з ініціативи ректорату та історичної кафедри вузу при підтримці обласного керівництва розпочалася робота по виправленню цього упущення у

підготовці фахівців історичного профілю.

У 1990 році здійснено набір перших 30 студентів на спеціальність “Українська мова і література та історія”. Через два роки набір проводився вже на профілюючу спеціальність “Історія”. В 1993 році в складі факультету української філології було створено історичне відділення. А в 1994 році на базі цього відділення відкрився історичний факультет.

Відтоді минуло зовсім небагато часу, а факультет вже набув визнання. Одне із свідчень цього - найбільша кількість абітурієнтів, які побажали нинішнього року опанувати в Черкаському університеті спеціальність історика. На 75 місць було подано 265 заяв.

Нині на факультеті навчається близько 600 студентів денної та заочної форми навчання. Навчальний процес фахових історичних дисциплін за університетськими програмами забезпечує викладацький колектив, у складі якого 4 доктори наук, професори та десятки кандидатів наук, доцентів.

Серйозною школою для майбутніх істориків є їх участь разом з викладачами у науково-практичних конференціях та інших наукових заходах. Зокрема, наші студенти присутні у цьому залі і будуть брати участь у роботі секцій Всеукраїнських історичних читань, які є однією з форм співпраці нашого університету з провідними науковими установами держави.

Ми вдячні Інституту історії Національної Академії Наук України, особливо його директору, академіку Смолю Валерію Андрійовичу за організацію, цього тепер уже традиційного і авторитетного заходу, саме в Черкасах, і саме на базі нашого університету.

Приємно відзначити, що плідна співпраця нашого вузу і, зокрема, його історичних кафедр, з Інститутом історії не обмежується лише історичними читаннями. Так минулого року в Черкасах проведена VII Всеукраїнська наукова конференція з проблем історичного краєзнавства, а місяць тому в Умані відбувся представницький науковий захід -

Всеукраїнський симпозіум з питань аграрної історії.

Логічним проявом такого співробітництва стало відкриття в минулому році на базі історичного факультету нашого університету Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я Інституту історії Національної Академії Наук. Діяльність цього регіонального підрозділу академічної науки спрямовується на глибоке комплексне вивчення історії подніпровського краю. Конкретними справами створеного центру, крім підготовки та проведення вищеназваних заходів, стала участь у багатогранній роботі у зв'язку з 400-річчям від дня народження Богдана Хмельницького, підготовка до видання ґрунтовних нарисів із історії міста Черкаси, визначення тематики наукових досліджень історії регіону, надання допомоги освітнім установам, музеям, краєзнавчому активу.

На часі - започаткування наукового збірника з проблем історії. Розраховуємо також на позитивне розв'язання питання щодо відкриття при університеті спеціалізованої Вченої ради по захисту дисертацій.

Ось таким зустрічає своє 75-річчя наш навчальний заклад, який починався в 1921 році з відкриття у Черкасах - повітовому місті тодішньої Кременчуцької губернії інституту народної освіти. І який продовжується нині у багатогранній діяльності Черкаського державного університету, що носить ім'я великого сина України творця Української козацької держави - Богдана Хмельницького. В цьому вбачається не тільки глибока символічність і причетність усіх нас до славної історії нашого народу, а й священний обов'язок знати і шанувати її.

А.І. Кузьмінський.
Черкащина на карті суверенної України.

Приємно відзначити, що низка важливих подій, які відбуваються на Черкащині, сьогодні вкотре доповнюється ще одним заходом - Всеукраїнськими історичними читаннями “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”, які нині присвячуються 75-річчю нашого Черкаського державного університету.

Дозвольте від обласної державної адміністрації сердечно привітати провідних вчених-істориків на чолі з директором інституту історії Національної Академії Наук України, академіком Валерієм Андрійовичем Смолієм, всіх учасників конференції і побажати успішної, змістовної роботи, приємних вражень від перебування у Шевченковому і Богдановому краї.

Проведенню Всеукраїнських історичних читань ми надаємо важливого значення. Адже серед факторів, що формують духовний світ людини чільне місце займає виховання рідною історією, яка служить своєрідною ланкою передачі нинішнім і майбутнім поколінням великого соціально-історичного досвіду нашого народу.

Невичерпні можливості для цього має Черкащина, древня історія якої губиться у глибокій давнині. Вартовими кордонів Давньоруської держави були Корсунь, Канів, Родень, Воїнь. Її досі вражають своєю величчю Змієві вали – унікальні земляні укріплення, що захищали Київську Русь від кочівників. Широко відомі Межиріцька та інші стоянки первісних людей, численні пам'ятки трипільської культури. Є на Черкащині понад 100 городищ, поселень і курганних могильників скіфської епохи. Унікальною знахідкою завершилися дворічні роботи вчених спільної українсько-польської експедиції, які у нинішньому році відкрили у селі Рижанівка Звенигородського району і збережене поховання знатного

скіфського воїна.

На Черкаській землі розгорталося багато героїчних та трагічних подій, які є невід'ємною складовою частиною історії українського народу. Волелюбний характер жителів Подніпров'я гартувався у жорстоких протиборствах з ординцями, турками, татарами, польською шляхтою, іншими чужеземними поневолювачами. Саме звідси бере свої витoki українське козацтво, тут визрівали ідеї свободи, незалежності і державотворення, розгорталося полум'я визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, який народився на Чигиринщині. А сам Чигирин упродовж значного часу був політико-адміністративним центром української козацької держави.

Черкащина була епіцентром національно-визвольного руху XVIII століття, який увійшов у вітчизняну історію під назвою Коліївщина. Ватажками повстання були уродженці нашого краю Максим Залізняк, Іван Гонта, Йосип Шелест.

З глибин віків випливають імена видатних людей, чії долі тісно пов'язані з Черкащиною, яку називають Шевченковим краєм. Черкащина є батьківщиною багатьох відомих усьому світові людей.

Саме ця земля зростила і дала сили велетню духу українського народу Т.Г.Шевченку. І на ній же, на Канівських кручах, що височіють над могутнім Дніпром знайшов він свій вічний спочинок.

Черкащина є батьківщиною багатьох відомих усьому світові людей, серед яких класики української літератури Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Іван Ле, письменники Сергій Єфремов, Тодось Осьмачка, Михайло Драй-Хмара, композитор Семен Гулак-Артемівський, хореограф Василь Авраменко, художники Іван Падалка та Іван Іжакевич, вчені: філософ Памфил Юркевич, сходознавець Агатангел Кримський, економіст Сергій Подолінський, історики Олексій Андрієвський та Василь

Ляскоронський, хімік академік Олександр Бах, герої Вітчизняних війн 1812 року генерал Дмитро Неверовський і 1941- 1945 років генерал Іван Черняхівський та багато, багато інших

Неповторна природа краю, її люди, багаті фольклорні традиції давали творчу наснагу Григорію Сковороді, Миколі Гоголю, Марку Вовчку, Миколі Лисенку, Адаму Міцкевичу, Івану Котляревському, Олександрю Пушкіну, Петру Чайковському. У Черкасах жив і працював “вигляд молоді української поезії” Василь Симоненко.

Як Вам відомо, на Черкащині у другому за чисельністю населення місті – Умані розташований всесвітньовідомий парк “Софіївка”. У нинішньому році цій перлині садово-паркового мистецтва на загальнодержавному рівні відзначено 200-річчя з дня його заснування.

Хоч веде Черкаський край свій родовід з прадавніх часів, проте область, яка утворена в січні 1954 року, є наймолодшою на Україні. Вона має територію 20,9 тис. квадратних кілометрів, 20 адміністративних районів і 6 міст обласного підпорядкування, в ній проживає понад півтора мільйона жителів. Через територію області, яка займає вигідне географічне положення в центрі України проходять важливі залізничні шляхи і автомагістралі, головна водна артерія України - Дніпро.

За структурою господарства область індустріально-аграрна. Тут діють понад 300 промислових підприємств, найбільша питома вага серед яких - хімічної та харчової галузей. Розвинуті машинобудування, металообробка, електроенергетика, легка промисловість.

Область відіграє важливу роль в системі народного господарства держави як регіон з високорозвинутим сільським господарством. Питома вага її у виробництві валової продукції сільського господарства України за 1995 рік становила 4,8 відсотка, цукрових буряків - 8,9 відсотка, зернових культур - 4,9 відсотка. На одного жителя тут

виробляється продукції сільського господарства в 1,6 раза більше, ніж по Україні.

На жаль, обстановка в економічному секторі, як і в цілому в державі, продовжує залишатися надзвичайно складною. У нинішньому році нам не вдалося повною мірою стабілізувати ситуацію, зупинити спад виробництва. Тому сьогодні найголовнішим завданням є продовження процесу реформування економіки, земельних і майнових відносин, стабілізація фінансово-економічного стану, всіляка підтримка виробництва, захист найменш соціально-захищених верств населення.

Проголошення незалежності України, державотворчі процеси в ній дали могутній поштовх розвитку і збагаченню національної освіти, культури, духовності.

Докорінні зміни у суспільно-політичному житті викликали настійну необхідність побудови нової освітньої системи, найголовнішими новими рисами якої стали орієнтація на потреби людини, її всебічний розвиток, відхід від державного диктату, гуманізація, національна спрямованість, багатоукладність і поліваріантність.

Сьогодні в області молодь має змогу здобувати освіту і виховання у 28-ми вищих навчальних закладах, 34 профтехучилищах, з яких 3 вищих, понад 700 школах і майже 900 дитячих дошкільних установах. Протягом останніх років створюються навчально-виробничі комплекси у складі: школа - ПТУ - коледж - вуз-виробництво. На базі Черкаського педагогічного і Уманського сільськогосподарського інститутів відкрито державний університет і сільгоспакадемію.

В області плідно діють 4 гімназії, фізико-математичний ліцей, колегіум Києво-Могилянської академії, школа-інтернат мистецтв і народних ремесел на батьківщині Т.Г.Шевченка, мала академія мистецтв у селі Стецівка Звенигородського району, 98 шкіл з поглибленим вивченням предметів.

В області багато робиться для збереження і збагачення історичної спадщини, використання історичних і культурних пам'яток, героїчних традицій українського народу, зокрема періоду козаччини. Адже саме козацька доба займає важливе місце в історичній палітрі тієї частини України, яка належить Черкащині.

Свідченням важливості цієї справи є те, що у заходах, присвячених відзначенню 400-річчя від дня народження Б.Хмельницького у Чигирині взяв участь Президент України Л.Д. Кучма.

Протягом останніх років в області створено музей Б.Хмельницького у Чигирині, встановлено пам'ятники великому гетьману у Суботові і Черкасах, Максиму Залізнику у Медведівці, відкрито діораму Корсунської битви 1648 року, відреставровано усипальницю Б.Хмельницького - Іллінську церкву в Суботові.

Передбачається відтворити ще ряд пам'яток козацької доби: Чигиринську фотецю, резиденцію гетьмана в Суботові і Чигирині, встановити ряд пам'ятників видатним ватажкам козацького руху і пам'ятних знаків на місцях героїчних подій козацької доби.

Слід також відзначити, що на території області діють 6 історико-культурних заповідників, з яких 2 мають статус Національних. Щорічно на Черкащині проводяться важливі державного значення культурно-мистецькі заходи, серед яких особливою популярністю користуються свята кобзарського, вокально-хорового, фольклорного, танцювального мистецтва, відзначення Шевченківських днів. Широко знані за межами України Черкаський державний заслужений український народний хор, тріо бандуристок "Вербена", єдиний в Україні гурт авторської козацької пісні "Козак Мамай і брати січовики".

На наш погляд, цілком закономірно, що вшосте Всеукраїнські історичні читання проходять на Черкащині - краї багатому на історичне минуле. З упевненістю можна

сказати, що вони матимуть велике значення у справі утвердження національної самосвідомості, вихованні у наших людей патріотичних почуттів, гордості за свій край, свою Вітчизну.

О.В. Тканко.

Від заштатного вузу - до провідного державного педагогічного інституту.

Сьогодні у всіх нас - викладачів, студентів, співробітників нашого рідного вузу є прекрасна нагода у зв'язку з 75-річним ювілеєм ще і ще раз озирнутися на багатий і повний тривоги і здобутків шлях становлення навчального закладу.

Згадую важкі повоєнні часи, коли мені, тоді ще молодому керівнику, доручили відповідальну посаду ректора інституту. Тоді у 1953 році Черкаський педагогічний інститут був вузом невеликого райцентру Київської області. І хоча тут були напрацьовані певні набутки у підготовці спеціалістів-педагогів, колективу інституту довелося напружено попрацювати аби вивести наш колектив на рівень одного з провідних навчальних закладів країни по підготовці учителів.

Я безмежно щасливий тим, що понад 40 років працював у колективі Черкаського вузу, з них понад 25 років ректором. За цей період педагогічний інститут перетворився в один з найбільших вузів України по підготовці педагогічних кадрів: в 50-70 роки на 24 кафедрах вузу вели учбово-наукову роботу понад 200 викладачів, серед них 11 професорів, докторів наук, понад 80 кандидатів наук, доцентів.

Деканати і кафедри з метою підвищення якості виховної роботи тримали постійні зв'язки з науково-дослідними інститутами Академії наук України, Академією педагогічних наук.

У вдосконаленні учбово-виховного процесу, науково-

дослідної роботи значний вклад внесли проректори інституту Ю.В. Слодовнік, О.В. Білий, В.І. Солдатов, декани - М.О. Довгяло, О.М. Дудник, С.Т. Завало, професори М.Л. Жовтобрюх, Г.М. Головатий, І.С. Сидорук, Г.В. Попов, М.К. Босий, Г.О. Бугаєнко, М.Є. Фонкіч, О.П. Пресняков; завідуючі кафедрами суспільних наук професор І.І. Кукурудза, доценти С.М. Кузнецов, А.В. Тарасенков та ін. Всі кафедри вузу спрямовували свої зусилля на підвищення професійної майстерності та формування високих морально-політичних якостей майбутніх учителів.

Неодмінною умовою роботи ректорату, деканатів і кафедр був постійний зв'язок зі школами області, аби майбутні випускники вузу знали особливості організації практичної роботи навчальних закладів, проникалися їх проблемами, вчилися критично оцінювати свою підготовку, постійно удосконалювали свою педагогічну майстерність.

В 60-70 роках наш колектив зріс кількісно і якісно. Зміцнилася навчально-матеріальна база вузу, з'явився новий навчальний корпус, гуртожитки. Інститут став ініціатором впровадження в школах України кабінетної системи навчання.

Мені приємно, що успіхи інституту були примножені у 80-90-х роках. Цьому підтвердженням є перетворення його у державний університет.

Нині зустрічаючись зі студентами, викладачами університету як ветеран війни, Герой Радянського Союзу, як колишній ректор, я бачу як зріс інтелектуальний потенціал наших людей, їх прагнення готувати висококваліфікованих спеціалістів для нашої рідної Української держави.

В день 75-річного ювілею вузу, я бажаю всьому колективу університету великих успіхів на благодатній ниві народної освіти.

М.Г. Шамрай.

Основні віхи становлення Черкаського педагогічного інституту - університету (на матеріалах музею історії вузу).

Доба розбудови суверенної України на чільне місце ставить завдання підготовки висококваліфікованих фахівців, котрі уміють не тільки добре навчати, але й виховувати справжніх патріотів незалежної України, прищеплювати їм почуття національної самосвідомості.

Духовному збагаченню майбутніх спеціалістів в стінах вузу служить музей його історії. Ідея створення музею виникла у 1980 році, коли його колектив готувався відзначити 50-річчя свого народження як інституту соціального виховання. Наукові пошуки аспіранта кафедри історії (нині доцента В.В. Масненка) внесли суттєві корективи про час відкриття нашого вузу. Виявилось, і це документально підтверджує одна з експозицій музею, що Черкаський вуз започаткувався 6 лютого 1921 року як інститут народної освіти.

Створювався музей як зусиллями професорсько-викладацького колективу, так і громадськості міста. Значну допомогу подали співробітники Черкаського обласного краєзнавчого музею, обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури, художнього фонду м. Черкаси. Наукова та організаційно-пошукова робота була проведена колективом кафедри історії. Багато зусиль доклали ветерани інституту. Роботи по обладнанню кімнати музею провели викладачі майстерень кафедри загально-технічних дисциплін.

Пошукова робота, яку проводить кафедра історії України, дала змогу виявити цінні документи, фотографії, що наочно допомагають простежити історію становлення Черкаського вузу, його розвитку, як і трагічні сторінки періодів культу особи, Великої Вітчизняної війни.

Експонати музею переконливо засвідчують, як нелегко було після громадянської війни, в умовах розрухи і голоду 1921 року створювати у невеличкому заштатному містечку вищий

навчальний заклад. Бракувало викладачів вищої кваліфікації, необхідного навчально-матеріального обладнання. Фотографії одного з 14 стендів демонструють навчання студентів у різних пристосованих до потреб вузу будинках. Більш-менш відповідало вимогам приміщення колишньої жіночої гімназії по вул. Смілянській, 33. Перший рік навчання дав відсів 118 студентів з 214, що поступили на перший курс. Можливо з цим була пов'язана ліквідація інституту, а на його базі створення вищих педагогічних курсів, а потім педагогічного технікуму. У 1930 році його реформовано в інститут соціального виховання, а з 1933 року - в педагогічний інститут з 4-річним строком навчання.

У спогадах студента інституту соціального виховання П.Г. Кирилюка (вони експонуються в музеї) довідуємося, що головний корпус інституту споруджувався методом народної будови на місці зруйнованої церкви (вул. О.Дашкевича, 24). Це були страхіливо голодні 1932-1933 роки. Знову багато студентів залишили інститут. І все ж корпус було зведено. Його первісний вигляд засвідчує унікальне фото. Ця споруда збереглася до наших днів і сьогодні потребує капітального ремонту.

З фотографії на відвідувача дивляться десятки юних обличь перших випускників трьох факультетів: мовно-літературного, фізико-математичного та історико-економічного, що функціонували у 1930-1941 роках. Суворі здебільшого обличчя директорів 30-х років, які мінялися через кожні 2 роки в умовах сталінських репресій. Їх не просто звільняли з директорського крісла, а кидали до в'язниці, або на допити в застінки НКВС. Звідти не всім пощастило вийти живими. На жаль, досі не знайдено фото директорів 20-х років І.М. Звінського, О.Г. Архиповича, О.В. Вадимова, А.Т. Шафета.

Два стенди музею присвячені учасникам Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Винятково притягальна сила цієї експозиції, біля якої завжди затримуються відвідувачі, затамувавши подих уважно слухають екскурсовода.

Майже 50 фотографій про ветеранів війни, а також полеглих, хто віддав своє життя на вівтар Перемоги над фашизмом. На жаль музей ще не має фотографій всіх, хто поліг у смертельному двобої з гітлерівцями, але їх імена відомі і звучать з уст екскурсовода. Велике виховне значення цих сторінок історії нашого вузу. Особливо, коли відвідувачі слухають розповідь про подвиг учителя, а в роки війни партизана, Героя Радянського Союзу О.В. Тканка, який у післявоєнний час (1953-1979 роки) був ректором нашого інституту.

Тоді колектив зріс кількісно і якісно, зміцніла навчально-матеріальна база вузу. Інститут став ініціатором запровадження у загально-освітній школі нової форми навчання - кабінетної системи. Експозиції музею засвідчують введення в дію нових навчальних корпусів, гуртожитків для студентів, навчальних лабораторій та майстерень. Професорсько-викладацький склад поповнився фахівцями вищої категорії. Особливо плідними у цьому аспекті виявилися 80-90 роки, коли до керівництва вузом прийшов чл.-кор. АПН України, професор Ф.Ф. Боечко. Окремий стенд знайомить з іменами докторів наук, професорами, що працюють в університеті. Їх кількість з кожним роком зростає. Студентський колектив реально відчуває якісні зміни викладацького корпусу, що благотворно впливає на зростання їх фахових знань та умінь.

Кожен факультет університету представлений окремою експозицією, як і загальноуніверситетські кафедри. Змістовність експозицій - це наочне свідчення внеску колективу факультету чи кафедри у справу навчання та виховання студентів, як і науково-дослідну роботу.

В цілому музей розповідає про велику творчу працю університетського колективу, який іде в ногу з часом, відшуковуючи і запроваджуючи нові методи навчання та виховання. Про це переконливо свідчить новий стенд, що присвячений першій річниці університету (1995-1996 рр.).

Експонується постанова Кабінету Міністрів від 6-го жовтня 1995 року, якою надано Черкаському педінституту статус університета імені Богдана Хмельницького. З'явилося три нових факультети: математичний, фізичний та програмного забезпечення, обчислювальної техніки і автоматики. Розпочалося вдосконалення методів навчання та науково-дослідної роботи.

Музей історії університету функціонує на громадських засадах. Участь у пошуковій роботі проводять викладачі кафедри історії України, а в проведенні екскурсій - студенти факультету української філології. Є надія, що з часом з'являться штатні працівники, як це спостерігаємо у музеях всіх університетів України. Тоді ця робота стане більш ефективною.

Розширення експозицій музею ставить на чергу дня важливе завдання - виділення нового приміщення, яке б вмістило документи та матеріали новостворених факультетів і кафедр. Очевидно, його доцільно виділити у головному корпусі університету.

А.В.Тарасенков.

Колектив Черкаського державного педагогічного інституту у роки Великої Вітчизняної війни.

Колектив Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького може з повним правом пишатися тим, що його старше покоління не посоромило землі батьківської, не вагаючись виступило на її захист. На превеликий жаль, через певні складності нам лише частково відомо про долю усіх випускників нашого інституту довоєнних років.

Проте повністю, достеменно ми знаємо поіменно всіх повоєнних працівників вузу, що сомовіддано відстоювали честь і незалежність рідного Радянського Союзу у запеклій

боротьбі з фашизмом. Про це кожен може довідатись, оглянувши експонати музею історії університету, виставку “Слава переможцям над фашизмом 1941-1945 рр.”, меморіальну дошку в корпусі № 2.

З кривавих полів війни не повернулися працівники інституту: Ф.М. Засульський, О.Л. Найда, Й.І. Бінусов, І.Л. Биков, П.І. Голуб, Г.А. Коломієць, А.А. Лашенко, А.М. Лозовий, М.Ф. Махоткін, К.Й. Медведєв, Т.С. Паіс, М.Т. Потоцький, І.І. Ус, Ш.Г. Червінський.

В музеї зберігаються трудова книжка одного з довоєнних директорів Ф.М. Засульського, диплом та ретельний конспект з аналітичної геометрії П.О. Піскуна, випускника фізикоматематичного факультету. Тут же - фото Ю.В. Канарського, випускника мовно-літературного факультету, який у 1941 році організував підпільну групу у м. Смілі. У вересні 1942 року заарштованих комсомольців-підпільників фашисти розстріляли, а Ю.Канарського та М.Атамановського - повісили.

Відомі документальні матеріали свідчать про те, що проти лютого ворога воювали 99 працівників та випускників інституту. З них 39 і тепер живі й здорові, а 12 продовжують плідно працювати в нашому університеті.

За свій ратний труд працівники інституту нагороджені 60 бойовими орденами та 468 медалями. Окрім того ті, хто були живі на час святкування 40- та 50-річчя Перемоги, нагороджені орденами Вітчизняної війни та ювілейними медалями з нагоди святкування цих дат.

Згадаймо ж поіменно тих, котрих назавжди поєднали спільне горе війни, спільна радість Перемоги, спільна праця в Черкаському педінституті (нині університеті).

Рядовий В.Г. Коваль, старший викладач, 38 років інститутського стажу, пенсіонер, інвалід війни 2-ї групи. Поранений у Сталінградській битві. В шпиталі пролежав 9 місяців. Тричі ампутували йому ногу.

Гвардії капітан В.І. Солдатов, професор, в інституті з

1963 року, 20 років - проректор з наукової роботи, пенсіонер. У війну сапер, піхотинець, танковий десантник, зв'язківець. В серпні 1941 року важко поранений під Ельнею. Заживо похоронений. Василь Іванович з жахом та радістю згадує, що тоді удруге народився на світ Божий. Інвалід війни 2-ї групи.

Молодший лейтенант В.В. Ключев, в університеті з 1960 року, доцент кафедри математики, у роки війни - командир стрілецької роти. Важко поранений у травні 1942 року на Північно-Західному фронті, інвалід війни 2-ї групи.

Капітан М.Є. Фонкич, професор кафедри теоретичної фізики, у вузі з 1949 року, командир батареї. Єдиний з наших живих учасників війни, хто воював проти німецького фашизму та японського мілітаризму на 2-му Українському та Забайкальському фронтах.

Капітан Б.Я. Фікслер. До і після війни працював старшим викладачем кафедри математики, помер у 1975 році. Командував батареєю. У травні 1945 року на позиції його батареї в гирлі Одера фашисти здійснили ряд контратак. Для відбиття восьмої контратаки залишився тільки сам командир, решта артилеристів загинула або була важко поранена. Невдовзі, 7 травня 1945 року, фронтова газета "Советский артиллерист" писала: "Артилерія була. Фікслер коректував вогонь спокійно, розважливо, наче читав лекцію (до війни він був викладачем математики в інституті)". Так була відбита і 8-ма контратака. За цей подвиг Батьківщина нагородила Б.Я.Фікслера рідкісним орденом славного Олександра Невського.

Серед наших ветеранів є ті, хто визволяв від фашистів наш край, місто Черкаси. Це доцент І.Т. Яценко (нині покійний). Колишній завідуючий агробіостанції, інвалід війни Г.Я. Кашенко. Учасник Корсунь-Шевченківської битви, старший викладач кафедри фізики І.С. Луцик.

Разом з чоловіками воювали і наші славні бойові подруги В.Ф. Яценко, О.Й. Криворучко, В.І. Попович, Е.С. Моренкова, Г.Я. Панова.

Ми пишаємось тим, що з 1953 року понад чверть віку очолював наш інститут, а потім працював тривалий час професором кафедри історії і зараз знаходиться серед нас ушавлений командир партизанських загонів і з'єднань О.В. Тканко, полковник, Герой Радянського Союзу. За його плечами - чотири результативних десанти у тил ворога. Харківщина, Переяславщина, Буковина, Закарпаття - добре знають О.В. Тканка. На одному з аеродромів у Харківській області десантники за одну ніч підірвали 14 ворожих бомбардувальників і 2 винищувачі. На Дніпрі біля Переяслава вони захопили переправу, по якій на правий берег Дніпра з ходу рушили танки, піхота. За цей подвиг О.В. Тканко був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу.

Широка географія участі працівників інституту у бойових діях. Вони визволяли міста і села не тільки Радянського Союзу, але і закордону: Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, Китаю, штурмували Берлін. Грамоти-подяки Верховного Головнокомандування були вручені розвіднику Ф.М. Непийводи, підписані маршалом І.С. Конєвим, артилеристу Б.Я Фікслеру - маршалом К.К. Рокоссовським, а льотчику М.Ф. Кашубі - командиром авіадивізії, тричі Героєм Радянського Союзу О.І. Покришкіним.

Ніякої Перемоги не можна було б здобути без міцного тилу. Університетська виставка "Слава переможцям над фашизмом 1941- 1945 рр." переконливо доводить, що 75 працівників нашого університету кували Перемогу своєю самовідданою працею на підприємствах та установах тилу. Ще не закінчилась війна, а в інституті в квітні 1944 року розпочалися учбові заняття.

Разом з мільйонами радянських людей представники старшого покоління нашого університету воювали і працювали у роки Великої Вітчизняної війни як веліла їм совість, зробили все аби врятувати свою Батьківщину і все людство від фашизму.

Кукурудза І.І. Наукові здобутки колективу університету.

Як відомо, обов'язковою умовою існування будь-якого класичного вузу є наявність в ньому науково-педагогічних кадрів, тобто працівників з науковими ступенями та вченими званнями. Тому-то вже в перший рік існування Черкаського інститут народної освіти до викладацької роботи були залучені один професор і 2 приват-доценти.

Надалі кількість викладачів з науковими ступенями і вченими званнями постійно зростала. Скажімо, в 1941 році у вузі працювало майже 100 викладачів, з них 2 професори і 10 доцентів. Сьогодні серед 404 викладачів, які беруть участь у навчально-виховній та науково-дослідній роботі університету - 3 академіки, 3 члени-кореспонденти академії наук, 32 доктори, професори і 154 кандидатів наук, доцентів.

Якісне зростання професорсько-викладацького складу зумовлювалось тим, що у нашому вузі завжди велика увага приділялась науково-дослідній роботі. Так, вже в 1921 році за результатами наукових досліджень було опубліковано 3 наукові статті, в 1927 році видано посібник "Методика обслідування педагогічної професії", в 1941 році захищено 3 кандидатські дисертації.

Сьогодні участь у науково-дослідній роботі беруть всі викладачі, аспіранти та значна кількість студентів. В університеті склалось кілька наукових шкіл на чолі з провідними вченими. Їх наукові дослідження охоплюють різноманітні аспекти теоретичних і прикладних проблем фізико-математичних, природничих, психолого-педагогічних та соціально-гуманітарних наук і узгоджуються з пріоритетними напрямками розвитку науки й техніки, визначеними Постановою Верховної Ради України.

Найважливіші наукові дослідження вчених університету входять до планів НАН України, Міністерства науки і технологій, Міністерства освіти, АПН України, Академії

економічних наук України.

Так, згідно з планами НАН України розробляються такі теми, як: “Дослідження процесів обертання у фотографічних шарах при дії оптичного випромінення” (науковий керівник -професор А.М. Гусак), “Дослідження впливу мікроелементів і вітамінів на обмін речовин в організмі” (науковий керівник -професор, член-кореспондент АПН України Ф.Ф. Боєчко), “Екологія і охорона найбільш цінних рослин Черкаської області в умовах впливу аварії на ЧАЕС” (науковий керівник-доцент С.І. Дерій), “Вплив антропогенних факторів на зміну фауни ссавців і їх паразитів в умовах Центрального Лісостепу України” (науковий керівник-доцент Н.Т. Никітченко).

В числі тем, які виконуються за планами Міністерства науки і технологій України велику цінність становить тема “Реабілітація імунного та тиреоїдного статусу у дітей через 7 - 10 років після аварії на Чорнобильській АЕС” (наукові керівники - професори О.В. Баєва і Ф.Ф. Боєчко). Досліджено вплив курсу мінералу та вітамініотерапії препаратом дуовід на функції імунної системи. Результати дослідження використовуються практичною медициною при лікуванні хворих.

За планами АПН України виконуються дослідження за темами: “Психологічні основи підготовки майбутніх вчителів до спілкування з учнями” (науковий керівник -професор Т.С. Яценко) та “Оптимізація гігієнічного режиму роботи з комп'ютером” (науковий керівник -професор І.Я. Мінський). Результати дослідження рекомендовано використовувати в освітніх закладах країн СНД, вони стали предметом уваги міжнародних конференцій та постійно діючих семінарів, що проводяться в Москві та Черкасах.

Серед 4 тем, що виконуються за планами Міносвіти України, найбільший інтерес становить тема “Науково-організаційні основи забезпечення навчально-виховної діяльності сільської малокомплектної школи” (науковий

керівник- доцент Л.І. Прокопенко). За матеріалами дослідження підготовлено і опубліковано методичні рекомендації щодо системного планування роботи малокомплектних шкіл.

За планами Академії економічних наук України досліджується тема: “Соціально-економічні наслідки ринкової трансформації економіки України”. За результатами дослідження підготовлено для Уряду нашої держави 3 доповідних записки щодо розв’язання соціально-економічних проблем України.

Всього ж науковцями університету досліджується 34 комплексних та 75 індивідуальних тем. За результатами дослідження регулярно проводяться міжвузівські та міжнародні конференції, семінари, читання. Скажімо, великий резонанс у наукових колах викликали проведені останнім часом міжнародний семінар з проблем фізики твердого тіла, конференції та наукові читання, зініційовані факультетами української та російської філології, фізичним, біологічним, історичним, фізичної культури.

За результатами наукових досліджень тільки за останні 5 років викладачами, аспірантами та студентами університету опубліковано понад 1500 праць загальним обсягом 1100 друкованих аркушів. Серед них 14 підручників, 8 монографій, 14 учбових посібників. Результати досліджень втілені також у 13 докторських і 57 кандидатських дисертаціях.

Додатковими показниками рівня наукових досліджень є одержання грантів фонду Сороса професорами А.М. Гусаком і С.А. Жаботинською та запрошення провідних вчених університету для участі в міжнародних конференціях і читання лекцій у вузах США, ФРН, Франції, Японії та деяких інших країнах.

В університеті велика увага приділяється залученню до науково-дослідної роботи студентської молоді. Силами студентів щороку друкується 25-30 наукових праць, захищається понад 200 дипломних робіт. Навики дослідницької

роботи формуються у них при написанні курсових робіт та рефератів з фахових дисциплін. Кращі студенти беруть участь у Всеукраїнських олімпіадах та конкурсах студентських наукових робіт, де посідають призові місця.

А.М. Гусак.

З історії фізичних досліджень в університеті.

Одним з головних принципів фізики є принцип відповідності. Нова теорія завжди містить стару як граничний випадок. Фізика розвивається послідовно, хоч і не рівномірно (на відміну від деяких соціальних наук). Теж саме стосується розвитку фізичної науки в Черкасах.

Зразу після Великої Вітчизняної війни кафедрою фізики керував М.Ф. Бесараб. З 1949 року на протязі 38 років черкаську фізику очолював професор М.Є. Фонкич. Йому вдалося створити наукову школу, дієздатний колектив і солідну експериментальну базу, якою ми й досі живемо. Під його фактичним керівництвом захистили кандидатські дисертації чотири науковці. Серед них декан фізико-математичного факультету О.І. Богатирьов, завідуючий кафедрою загальної фізики О.М. Соловійов. Досліджувались властивості атомарних і колоїдних центрів у срібногалоїдних кристалах. Були встановлені добрі і плідні зв'язки з фізичними центрами СРСР - Державним оптичним інститутом у Ленінграді, Інститутом фізики АН УРСР у Києві, Одеським державним університетом.

Ціла епоха розвитку фізичної науки в Черкасах пов'язана з професором Г.О. Бугаєнком. За його підручниками і посібниками вчилися і вчаться студенти України вже понад 30 років. Ним створені нові принципи викладання теоретичної фізики.

Всі ми добре пам'ятаємо М.О. Довгялло та В.П. Махляя - знаних в країні методистів і чудових людей. Світла їм пам'ять.

Довгі роки один з напрямків методики викладання фізики очолює доцент О.Ф. Іваненко. Вона та її учні створили ряд посібників та збірників задач для школи.

З початку 80-х років на кафедрі фізики почав розвиватись напрям “ Дифузія та фазові перетворення у сплавах”. Скорочено проблему можна позначити так: $A + B = ?$

На відміну від математики, результат залежить від обставин. A і B - два тіла, два світи. При контакті цих двох тіл відбувається не лише взаємне проникнення (дифузія), але й народження нових пограничних світів (проміжних фаз), які борються за існування між собою і з материнськими фазами. Народження такого світу - це маленьке чудо, яке називається гетерофазною флуктуацією. Нам вдалося виявити закони конкуренції проміжних світів і засоби керування нею.

За останні шість років результати досліджень доповідались на 10 міжнародних конференціях, опубліковано десятки статей у вітчизняних та зарубіжних виданнях, захищено чотири кандидатських (М.В. Ярмоленко, Ю.О. Ляшенко, О.Б. Півень, І.М. Бушин) та одну докторську дисертацію. П'ятеро відданих науці молодих людей навчаються в аспірантурі.

Що ж далі? Як казав один мудрий чоловік - не бійтесь своїх бажань, адже вони збуваються. В науці ми вийшли на міжнародний рівень, в освіті - на університетський. І тепер, на нових рубежах, бачимо, що вища оцінка в “нижчій лізі” - це лише заявка на гру в “ вищій лізі”, де все треба починати спочатку. Спираючись на здобутки попередників, але все ж спочатку. Дай Бог нам сил і вміння. Чекаємо на тих, хто хоче спробувати.

О.Г. Перехрест.

Важливий напрямок у підготовці фахівців-істориків.

Підготовка майбутніх фахівців-істориків до практичної роботи передбачає формування знань з історичного

краєзнавства - одного із важливих напрямків у роботі кафедр історичного факультету Черкаського державного університету. Для плідної і системної роботи у цьому напрямку на факультеті є все необхідне: відповідна матеріальна база, спеціалізований читальний зал історичної літератури, музей народного побуту та українського рушника, висококваліфіковані кадри (серед 24 викладачів та співробітників факультету - 3 доктори наук, професори і 12 кандидатів наук, доцентів), які, до речі, активно займаються краєзнавчою роботою, діє аспірантура, щорічно проводяться науково-практичні конференції за участю провідних істориків України, здійснюється видавнича робота.

Основні зусилля колективу викладачів факультету направлені на забезпечення теоретичної, методологічної та методичної підготовки студентів з проблем історичного краєзнавства, створення їм належних умов для реалізації здобутих знань і навичок у різних формах науково-краєзнавчої, практичної роботи, на сприяння у впровадженні досягнутих результатів.

Така підготовка здійснюється у процесі вивчення студентами основних фахових навчальних курсів. Велику інформаційно-пізнавальну історико-краєзнавчу спрямованість мають курси "Історія України", "Археологія України", "Етнографія України", "Джерелознавство історії України", "Історична географія України", "Спеціальні історичні дисципліни", "Історія української літератури", широкий перелік спецкурсів і спецсеминарів. Поряд з цим, студенти вивчають спеціальні курси "Історичне краєзнавство" та "Історія рідного краю". Останній викладається на всіх спеціальностях факультету ("Історія та українська мова і література", "Історія та народознавство", "Історія та правознавство" та "Історія" із спеціальностями: "Історія України", "Всесвітня історія" та "Етнологія" (за 44-годинною програмою) і включає лекції, семінарські заняття, комплекс індивідуальних та групових ознайомлювальних і практичних

завдань. За підсумками вивчення курсу студенти складають екзамен. При вивченні цього курсу студенти використовують підготовлений за участю викладачів факультету збірник документів і матеріалів “Наш рідний край: Хрестоматія із історії Черкащини” (К.: Молодь, 1993. 368 с.) та багаточисленні публікації науковців університету та краєзнавців Черкащини. Дуже корисним для краєзнавчої роботи студентів є і практикум з народознавства, програма якого розрахована на вивчення господарсько-побутової та духовно-культурної спадщини населення Середнього Подніпров'я. При вивченні програмного матеріалу широко використовуються експозиції обласних та інститутського музеїв, книжковий фонд краєзнавчого відділу обласної наукової бібліотеки.

Необхідні конкретні знання і практичні навички для проведення історико-краєзнавчої роботи майбутні історики здобувають в процесі фахових практик. Так, під час архівної практики в Черкаському державному архіві, кожний студент отримує завдання, пов'язані з пошуком та аналізом документів історико-краєзнавчої тематики. Робота завершується підготовкою рефератів, повідомлень, а часто навіть публікаціями.

Під час археологічної практики студенти залучаються до проведення розкопок на найбільш відомих поселеннях Середнього Подніпров'я (Чигирин, Холодний Яр, Ротмистрівка, Черкаси та ін.). Вивчаючи археологічні пам'ятки, студенти готують альбоми, таблиці, в яких описуються та замальовуються речові пам'ятки матеріальних культур краю. Музейна практика проходить за спеціальними маршрутами (Переяслав-Хмельницький і Канівський заповідники, музеї Корсунь-Шевченківського, Чигиринщини та Золотоніщини) і, поряд з питанням організації музейної справи, передбачає поглиблене вивчення історико-краєзнавчих експозицій музеїв від республіканського до сільського і шкільного рівнів.

Конкретну історико-краєзнавчу спрямованість має і народознавча практика, під час якої збирають матеріали з історії та побуту свого села, міста, краю (матеріальні та документальні пам'ятки, записи спогадів, проводять анкетування та ін.), готують спеціальні альбоми, таблиці, реферати, повідомлення. Обов'язковим складовим компонентом практик є те, що студенти знайомляться з організацією історико-краєзнавчої роботи на місцях, зустрічаються з відомими краєзнавцями.

Серйозною практичною школою для майбутніх істориків є щорічна участь у 5-6 наукових та історико-краєзнавчих конференціях, що проводяться в університеті та місті. Зокрема, останніми роками у м.Черкасах республіканським Інститутом туризму та колективом історичного факультету були проведені республіканська туристично-краєзнавча конференція та VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". Краєзнавча проблематика мала значне представлення і у програмах роботи I - VI-х Всеукраїнських історичних читань " Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку", які щорічно проводяться факультетом спільно з Інститутом Історії України НАН України.

За наслідками роботи читань видано ґрунтовні збірники матеріалів, які використовуються у науково-дослідній і навчальній роботі студентів. До програм конференцій і збірників матеріалів обов'язково включаються кращі студентські повідомлення. Щороку молоді краєзнавці-студенти публікують в місцевих та республіканських виданнях 15-20 історико-краєзнавчих матеріалів. Історико-краєзнавчу спрямованість має і тематика курсових та дипломних робіт, плани роботи студентських наукових гуртків з історії України, історії рідного краю, етнографії України, археологічного клубу, заходи клубу "Цікавих зустрічей".

Здійснювана на факультеті робота дозволяє готувати

кваліфікованих істориків-краєзнавців, що позитивно позначається на перспективах розвитку історичного краєзнавства в регіоні, сприяє підвищенню інтересу до славної історії України.

В.Т. Полішук.

Вивчення літературних процесів на Черкащині науковцями університету.

Винесена в заголовок тема нині являє собою одну з довгострокових програм у роботі кафедри української літератури. Увага до літературного краєзнавства, що становить специфічну й цікаву галузь літературознавства, загострилася порівняно недавно, і її можна пов'язувати з розгортанням демократизаційних процесів у нашій державі (тоді ще - УРСР) на рубежі 80-90 років, із зростаючою увагою до проблем патріотизму, національного самоусвідомлення народу й людини.

Віднедавня розділ “Література рідного краю” включений до шкільних програм, приділяється увага цьому питанню й у вузі. Нами вироблена і втілюється ціла система заходів, яка включає написання курсових і дипломних робіт відповідної тематики, проведення спецкурсу і спецсемінару “Літературна Черкащина”, різних пошукових операцій, ведеться ділова підготовка до створення літературно-краєзнавчого музею обласного рівня, котрий має стати одним із центрів навчально-наукової і виховної роботи на факультеті, у вузі.

Потреба в роботі саме такого профілю диктується багатьма обставинами, насамперед тою, що Черкащина є надзвичайно багатим краєм літературних талантів. Нині відомо, що тільки народилося в нашій області понад 200 майстрів пера, літераторів-поетів, прозаїків, драматургів, перекладачів. До того ж Черкащина - цей географічний і духовний центр України - ніби магнітом притягує до себе

митців інших країв і країн, що теж збагачує нашу літературну історію.

Відомо, що наш вуз у різні часи закінчували близько 20 письменників. Серед них і знані в Україні Григорій Донець, Михайло Масло, Іван Дробний, Людмила Тараненко, Наталя Віргуш, Сергій Носань, Олександр Мокровольський та інші. Тільки останніми роками членами Спілки письменників України стали наші випускники - Сергій Ткаченко, Василь Пахаренко, Сергій Левченко, Олексій Озірний, Сергій Руднець (до речі, двоє останніх - випускники факультету фізичної культури).

Викладачі кафедри української літератури і раніше зверталися до літературно-краєзнавчих тем, передусім пов'язаних із життям і творчістю Т.Г. Шевченка (зауважу, що шевченкознавство теж є об'єктом обобливої уваги кафедри). Ще в 60- роках випускалися наукові записки Черкаського педінституту до Кобзаревих річниць, певний внесок тут зробила кандидат філології В.Ф. Яценко. Особливу увагу шевченківській темі приділяється останніми роками. Проведено 4 обласних і міжвузівських науково-практичних конференцій "Використання спадщини Т.Г.Шевченка в патріотичному вихованні молоді" (1989), "Т.Г. Шевченко загальнолюдські ідеали" (1991), "Україна та її історія творчості Т.Г. Шевченка" (1993), "Сучасне прочитання творчості Т.Г. Шевченка в середній школі" (1994).

Помітним явищем в українському шевченкознавстві (наголошу, - саме в такому широкому розумінні) стала монографія "Незбагнений апостол" (Нарис світобачення Шевченка), видана окремою книжкою і в журналі "Неопалима купина" доцентом кафедри В.І. Пахаренком. Молодий дослідник зробив небезуспішну спробу виробити оригінальну систему прочитання Шевченкових творів, ще один ключ їх розуміння. Про солідність роботи свідчить те, що вона здобула премію і диплом Президії НАН України в 1995 році.

Дещо раніше кафедра спільно з Інститутом літератури ім.Т.Г. Шевченка НАН України провела Всеукраїнську наукову конференцію “Творча індивідуальність І.С. Нечуя-Левицького і літературний процес” з нагоди 150-ї річниці з дня народження визначного письменника-земляка. Принагідно зауважу, що кафедра української літератури останнім часом досить плідно співпрацює з основним науковим літературознавчим центром держави - Інститутом літератури ім.Т.Г. Шевченка НАН України, результатом чого стало і спільне проведення Всеукраїнських наукових конференцій “Творчість і доля Т.С. Осьмачки в контексті українського письменства ХХ століття” (1995), “Українська література і цензура” (1996) і підготовка в академічному закладі фахівців для кафедри.

Роки державної незалежності України відкрили нові можливості і для літературного краєзнавства. Досить пильну увагу викладачі кафедри звернули на літературні явища, про які раніше писати “не рекомендувалося”. Йдеться про письменників так званого “розстріляного відродження”, літераторів українського зарубіжжя. На такому матеріалі написано десятки статей, проведено десятки радіовиступів, проведено наукові конференції до 100-річчя Тодося Осьмачки - Всеукраїнську, міжвузівську - “Павло Филипович і неокласики в історії української літератури 20-30-х років” (1991) та обласну - “Українське національно-духовне відродження 20-х років: літературний, освітній та історичний аспекти” (1993). Додам, що до проведення багатьох наукових зібрань приурочувалися й інші засоби пошанування митців-земляків у місцях їхнього народження та проживання - відкриття меморіальних дошок і знаків (С.Бену, П.Филиповичу, Г.Сковороді, Т.Осьмачці, Н.Суворовцовій), літературних вечорів тощо.

Кафедра намагається брати участь, а часто й ініціювати відзначення різних пам'ятних дат, подій, до яких приурочуються й науково-практичні конференції, читання.

Так сталося із відзначенням 225-ліття Коліївщини (обласна конференція “Народні рухи України в історії, літературі, мові” (1993), 200-річчя з дня смерті Г.С. Сковороди, чия доля тісно пов’язана з Черкащиною (міжвузівська конференція “Г.С. Сковорода - письменник, філософ, педагог” - (1994), 400-річчя з дня народження Б.Хмельницького (міжвузівська - “Богдан Хмельницький і Хмельниччина у фольклорі й художній літературі” - (1995). Практично вперше за багато десятиліть кафедра ініціювала широке пошанування у всеукраїнському масштабі визначних діячів літератури і науки Михайла Максимовича (1994) і Сергія Єфремова (Всеукраїнські Єфремовські читання - (1996.) Зазначу, що рівень більшості з названих наукових зібрань був досить високим, за участю широкознаних учених, у т.ч. й зарубіжних. Дуже широкою була й географія представництва на конференціях: від Ужгорода до Луганська і від Сум до Сімферополя... Проведення подібних зібрань у нинішніх умовах - справа дуже непроста. Тому особливо приємно відзначити підтримку обласної держадміністрації і ректорату університету.

Дещо іншого спрямування, але за змістом теж заглиблені переважно в Черкащину, заходи фольклорного, народознавчого плану. Тут можна назвати і фольклорні збірники вже, на жаль, покійного доцента А.І. Бондаренка, і обласну науково-практичну конференцію “Народознавство і сучасна школа” (1994), і брошури та статті доцента С.А. Китової, і створений її стараннями унікальний музей вишитих рушників - один із центрів наукової і навчальної роботи кафедри.

Викладачами кафедри української літератури написано низку брошур літературно-краєзнавчого спрямування, адресованих учителям, учням, студентам, широкому читацькому загалові. Системну роботу тут проводить автор даної статті, який опублікував брошури “Черкащина літературна”, “Література рідного краю в школах Черкащини”, “З літопису духовного єднання” (Черкащина

у долі і творчості російських, єврейськиї і польських письменників) (у співавторстві з О.О. Мануйкіним), “ Від Мономаха до Сковороди” (Давнє письменство і Черкащина), підготував до друку інші матеріали, опублікував сотні статей переважно літературно-краєзнавчої тематики, у т.ч. в наукових, науково-методичних і літературно-художніх журналах “Слово і час”, “Дивослово”, “Холодний яр”, “Розбудова держави” та ін.

Плідну пошукову роботу відповідної тематики проводить доцент кафедри В.І. Пахаренко, поступово прилучаються до такої роботи молодші викладачі кафедри.

Цільова програма кафедри “Літературна Черкащина” поступово реалізується. У найближчій перспективі - нові наукові зібрання, книжки, статті, радіовиступи. Сподіваємося й на поступове обладнання літературно-краєзнавчого музею.

Д.І. Говорун.

Філософські аспекти методології університетського навчання.

Нові умови суспільного розвитку й розвитку філософії вимагають докорінних змін у самій сфері філософського поступу. Незважаючи на застійні часи та невизначенність перебудови, відродження української світоглядної культури дало змогу філософам України зустріти суверенність Батьківщини озброєними набутками попередніх періодів. Слово “набутки” вжито умовно, оскільки впродовж цього непростого періоду було більше падінь і втрат, аніж здобутків і досягнень.

Важкий, навіть трагічний протягом тривалого часу розвиток філософії в Україні, зумовлений курсом імперії на якнайшвидше досягнення ідеологічної “одностайності”

народу, “уніфікації” його світоглядних уподобань. І все ж паростки живої думки пробивались через офіційний здогматизований і дегуманізований марксизм; водночас ці животворні паростки не стільки наближали, скільки віддаляли від глибокого усвідомлення сутності реальних процесів, що відбувалися в житті суспільства. Ситуація, в якій перебуває наше суспільство в цілому, і освіта зокрема, є предметом гострих дискусій, переживань, а то й непримиримих оцінок. Залишковий принцип у підходах держави до духовної сфери стає реально стійким і непереборним. Проте економічні надбання в суспільстві залежать передусім від духовних якостей людини. Саме духовна криза суспільства спричинює деструктивні процеси в його економічних структурах. В динамічній системі “матеріальне виробництво” - “освіта” (як суттєвий елемент духовного виробництва), кожний елемент, взаємодіючи з іншим, обумовлює його і відповідно обумовлюється ним. Вивчення суспільства неможливе без визнання духовного першоначала, адже економіка - це засіб до життя, а не його суть і кінцева мета. Освіта, національні центри культури та науки перебувають у злиденному стані. В середовищі інтелігенції розповсюджується нігілізм, апатія на тлі химерного національного відродження. Гуманізація освіти в умовах скорочення навчальних дисциплін сприймається як образа.

Перш за все ми вважаємо, що відоме побоювання з приводу перевантаження студентів дещо перебільшені. Воно - результат “заорганізованості”, примітивного підходу до формули “більше завдань та докучливих повчань - більше успіхів”. Такий підхід, в якійсь мірі, пов’язаний з відсутністю в частини викладачів базової освіти. Подолання цих недоліків - в удосконаленні освіти на шляху фундаменталізації та логізації її змісту.

Розуміння фундаментальності пов’язане з ґрунтовністю, глибиною знання. Фундаменталізація сприяє концентрації об’єму знання, систематизації, носить узагальнений характер.

Разом з тим, як на наш погляд, вона слугує методологією застосування теоретичних знань для вирішення конкретних навчальних і практичних, наукових та виробничих завдань.

Стосовно логізації, то вона орієнтує на розгляд навчального матеріалу як сувору, внутрішню закономірну систему, свідоме оволодіння якою забезпечує бездоганне його засвоєння, та розкриває творчі здібності й обдарування студентів. Логізоване знання володіє більшою універсальністю, легко переноситься на нові об'єкти та схожі ситуації, набуває характер методології.

Перехід до вищого рівня освіти, пов'язане з творенням більш "відкритих" взаємин між студентами та викладачами, організацією "відкритих" умов навчання, тобто кращим використанням навчальних матеріалів та обладнання.

При прогнозуванні змісту освіти у вищих навчальних закладах слід забезпечити органічне поєднання предметів гуманітарного і природничо-математичного циклу. Однак, в сучасному навчальному плані недостатньо представлені предмети філософського циклу: філософія, етика, естетика, соціологія, логіка; відсутні спецкурси з цих дисциплін, не передбачені реферати, ліквідовані ради суспільних наук. На наш погляд, це в деякій мірі, реакція на те, що гуманітарні науки довгий час виконували функції політичної ідеології, забуваючи, що предмети гуманітарного циклу виконують перш за все свої власні функції. Не слід розглядати допоміжну функцію як основну. У вищих навчальних закладах центр ваги повинен бути перенесений на глибоке вивчення суспільних наук, на загальнонаукову підготовку. Значна частина педагогів не без підстав вважає, що ґрунтовна загальнонаукова підготовка забезпечить всебічні знання молодих спеціалістів, допоможе їм легше пристосуватися в умовах постійних змін у школі майбутнього.

Головна мета освіти - вдосконалення людини, збагачення її систематизованими знаннями, передача від покоління до покоління духовних багатств накопичених

людством. Творчий розвиток та цілісність як фундаментальна характеристика людини визначає саму можливість втілення в кожному індивіді сутнісних сил та здібностей людини як родової істоти.

Разом з тим, в результаті становлення людської цілісності видозмінюється і сам принцип її гармонійного розвитку. Все менш задовільним стає уявлення про гармонію як статичну узгодженість її здібностей без активного впливу на оточуючу дійсність.

Концепція цілісності, як втілення в індивіді загальнолюдських діяльних устремлінь знаходить продовження в гармонійності, всебічності як здатності людини конструктивно переборювати віднайдені в процесі діяльності протиріччя. Збереження основ солідарності громадян, що по-різному розуміють шлях до істини, сутність добра і зла, ідеали людського поступу, потребує толерантності, дискурсу, вироблення духовного консенсусу. Відповідні ціннісні орієнтації виробляються на базі духовності, гуманітаризації освіти, досягнення високого рівня філософської культури, творчого і натхненного її злету.

Ф.А. Непийвода.

Наші випускники у культурному процесі відродження України.

Тисячі випускників нашого університету успішно працюють у різних галузях культури. Тут, у нашому вузі, вони пройшли прекрасну школу навчання і виховання. Глибокі знання і міцні навички несли і несуть вони в маси, виховуть організаторів і творців поступу нашої країни до кращого майбутнього. Вони сміливо підтримували нове в житті країни, у розвитку культури, освіти, науки, відчайдушно виступали і виступать проти рутинності, шаблонності.

Багато педагогічних проблем, проблем культури,

виховання і навчання знаходять розв'язання у наукових працях колишніх наших студентів - випускників різних років.

Серед тих, хто присвятив себе науці, вихованню наукових кадрів, учителів, - відомий фундатор методичної науки в Україні Андрій Петрович Медушевський, який в 30-ті роки навчався у нашому вузі. Він тривалий час працював у Київському педагогічному інституті. Його праці з методики викладання української мови не втрачають актуальності й тепер.

У нашому інституті починав своє наукове пізнання історії України уродженець с.Боровиця Чигиринського району доктор історичних наук, професор Київського державного університету Іван Іванович Шевченко - прекрасний знавець минувшини, мудра людина, чуйний, уважний вихователь студентів.

Багато зробив для розвитку історичної науки, патріотичного виховання молоді, підготовки наукових кадрів один з провідних вчених України - Іван Олександрович Гуржій, що народився в с. Худяки Черкаського району, вчився на мовно-літературному факультеті Черкаського педінституту. Професор, доктор історичних наук, член-кореспондент АН України, він завжди вражав енциклопедичними знаннями не тільки з історії, а й з мови, художньої літератури, народознавства.

У повоєнні роки наш вуз закінчили вчені, які вміло поєднують наукову, навчальну і виховну роботу у вищих навчальних закладах України та інших держав - доктори наук, філологи Н.Л. Іваницька (Вінницький педінститут), Л.С. Дем'янівська (Київський університет), Т.С. Яценко (Черкаський університет), А.А. Мартинюк (зав. відділом НАН України), В.О. Старостін (Московський економічний інститут), С.А. Жаботинська (професор Черкаського університету, яка багато зробила для встановлення контактів з науковими й учбовими закладами США та країн Західної Європи), В.К. Шпак (Черкаський інженерно-технологічний

інститут).

Серед наших випускників - доктор медичних наук, професор Н.Г. Русецька, народний цілитель (Київський медуніверситет), Н.І. Тухалевська, кандидат фізико-математичних наук (співробітник інституту кібернегики, Київ), А.О. Бразніченко - кандидат фізико-математичних наук (декан Санкт-Петербурзького університету).

Гордістю нашого університету є випускник фізико-математичного факультету, директор Сахнівської середньої школи - О.А. Захаренко, народний учитель, академік АПН України.

Починав навчання на факультеті англійської мови Черкаського пединституту, а потім закінчив історичний факультет Київського університету Міністр юстиції України Сергій Головатий.

Багато випускників нашого університету успішно працювали чи працюють на державній службі, у різних галузях культури України. Серед них - А.І. Кузьмінський, заслужений учитель України. К.Ф. Павловська, бувший завідувач обласним відділом освіти,

заслужений учитель України К.А. Заремба, І.М. Зеленько - генеральний директор обласної телерадіокомпанії, Олександр Марченко - відомий телекоментатор, Григорій Козаков - диктор центрального телебачення, Юрій Тупіцький - працівник центральної кіностудії, ряд працівників Черкаського обласного краєзнавчого музею, Канівського музею Тараса Шевченка.

Наш університет закінчили також відомі в області організатори освіти - О.Д. Жалдак, П.Л. Батрак, В.П. Драгун, А.Й. Козинець.

На кожному факультеті Черкаського університету працюють наші випускники - активні діячі науки та освіти відроджуваної України. Серед них доценти, кандидати наук, декани факультетів університету - О.О. Мануйкін, О.І. Богатирьов, Н.Є. Карловська, Л.М. Кляцька, О.П.

Безкопильний, завідувачі кафедрами нашого університету та інших Черкаських вузів М.І. Калько, Н.М. Гончаренко, В.Т. Поліщук, Л.О. Пашис, Г.С. Сегеда, В.В. Атамась, Н.Ф. Непийвода, І.П. Митяй, В.В. Карикаш, В.Л. Тевлін, Л.М. Куркчі, В.П. Забеліна, Ю.О. Ляшенко, Л.З. Карелін, О.Б. Півень, Ю.О. Кусий, Л.М. Ярмолеко; кандидати наук, доценти кафедр нашого університету В.І. Пахаренко, Л.І. Ромащенко, В.В. Шляхова, Л.В. Шитик, А.В. Градовський, Т.О. Гаврилова, Г.І. Мартинова, І.С. Савченко, О.С. Киченко, Л.К.Яковлева, В.М. Глазиріна, О.Г. Демченко, І.О. Лімборський, О.І. Голубнича, В.Ф. Велівченко, В.В. Тихолоз, Н.С. Горбенко, Н.Т. Нікітченко, О.М. Дудник, (якого справедливо називають родоначальником природничого факультету). Багато зробили для слави університету. З.С. Діденко, О.Н. Моляко, І.Д. Серєда. Вливаються в активну роботу молоді кандидати наук Т.М. Кравченко, Л.П. Євтушенко, І.М. Бушин, Т.М.Голосова, завершують дисертаційні дослідження Н.А. Чабан, Н.Ф.Єремеева .

Тисячі вчителів - випускників нашого педагогічного інституту, нині університету працюють у школах області. Вони змінюють старі, віджилі, стереотипні форми мислення, відновлюють український національний менталітет. Своєю працею, спрямованою на формування нової людини, завойовують високий авторитет у вихованців. Великою повагою користуються ініціатори й організатори нових форм навчання наші випускники Р.М. Чуйко - директор базового колегіуму Національного університету "Києво-Могилянська академія", М.П. Зажирко - директор економіко-правового коледжу, К.М. Кирилова - директор 1-ої міської гімназії; Г.Г Жиденко - відмінник народної освіти, старший методист Золотоніського відділу народної освіти, В.М. Макаренко - учитель Вознесенської СШ Золотоніського району, а також нинішні й колишні директори шкіл П.П. Пугач (Сагунівська СШ), В.О. Згуровець (СШ № 8), О.Т. Тютіна (СШ № 5), П.Н. Лушпіган (СШ № 21), П.Т. Задубайло (СШ № 7),

Н.С. Лисенко (СШ № 3), В.О. Озеран (СШ № 21), М.С. Відавська (СШ № 5), В.В. Безкровний (Орловецька СШ), Дзевульська О.О. (1 міська гімназія м. Сміла).

Випускники університету цілком забезпечують потреби області в учительських кадрах. Так, наприклад, у Золотоніському районі філологів-україністів, що закінчили Черкаський педінститут, - 78%, учителів фізики й математики - 87%, біології та хімії - 60%, фізичної культури - 87%. Цікавим є той факт, що серед директорів шкіл району - 24 випускники Черкаського вузу (з 41). З них 2 відмінники народної освіти це глибоко шановані ветерани педагогічної праці В.Є. Коломієць та О.О. Харина, які в цьому році відзначили 40-річчя роботи на педагогічній ниві.

В районі вважають талановитим співаком висококваліфікованого вчителя математики В.Є. Коломійця - соліста заслуженої хорової капели м.Золотоноші. Визнаним співаком і музикантом є директор Кропив'янської школи С.Пузеев. Його захоплення мистецтвом позитивно впливає на естетичне виховання молоді. Директор Ковтунівської середньої школи І.В. Малий має інше захоплення - шахи. Він майстер спорту, любов до цієї інтелектуальної гри прищеплює своїм вихованцям.

Є в Золотоноші родина, котру без перебільшення можна назвати педагогічною династією. Понад 30 років працював у районному відділі освіти О.М.Богма. Учителями були його брат і сестра. Дружина - Н.П. Богма - закінчила філологічний факультет нашого педінституту, дочка - Л.О. Богма - випускниця цього ж факультету, нині старший учитель, відмінник народної освіти. Друга дочка - Т.О. Сердюк - теж наша випускниця, відмінник народної освіти. Онуки - С.М. Золотар і О.А. Сердюк - закінчили наш вуз у 1992 та 1996 роках.

Педагогічною династією можна назвати і родину Леонтовичів. І.К. Леонтович закінчив Черкаський інститут у 1937 році, працював учителем географії у с. Каленики, загинув

на війні, його дочка Олена закінчила мовно-літературний факультет у 1950 році, працювала спочатку у Закарпатті, потім у Черкасах, у відділі народної освіти. Її дочка стала дипломованим викладачем в Одеському університеті, вона продовжувач справи вчительського роду.

Сім'я Тиховод із Млієва - приклад учительської династії філологів: Параска Дмитрівна Тиховод - випускниця російського відділення університету, її дочка Ольга - висококваліфікований україніст (нині учитель Тальнівської СШ № 1), внучка Оксана закінчує факультет англійської філології.

Випускник Черкаського педінституту 1946 року М.Ф. Пономаренко є висококваліфікованим учителем, народознавцем, людиною енциклопедичних знань. Він автор понад 3000 публікацій, патріарх українського краєзнавства. Пише вірші. Уклав словники топонімів і гідронімів Черкащини. Створив народний музей у Золотоноші.

Віддано працюють для відродження і розвитку культури України письменники Черкащини - вихованці нашого університету, члени Спільки письменників України, а також Спільки журналістів України: Сергій Носань, Людмила Тараненко (секретар СП України), Іван Дробний, Сергій Левченко, Петро Линовицький, Василь Пахаренко, Сергій Левченко, Олекса Лищенко, Микола Єременко, Микола Озірський, Наталя Віргуш, Михайло Масло, Володимир Зоря, Микола Сніжко, Валентина Коваленко, Сергій Руднев, Володимир Гаптар, Євген Найден (член спільки художників України) та ін.

З 1949 році факультет фізичного виховання і спорту став кузнею спортивних кадрів. Тут підготовлено понад 5 тис. випускників, які принесли спортивну славу Черкащині й усій Україні. Серед них - чемпіон XVIII олімпійських ігор у Токіо Андрій Хіміч, заслужений майстер спорту, заслужений тренер України. Його вихованець і колега - заслужений майстер спорту, чемпіон Європи Валерій Дрибас.

Заслуженими тренерами України стали випускники вузу різних років: Василь Ковбановський - з веслування на байдарках і каное, Едуард Бенюк - з плавання, Тетяна Новицька з велоспорту, її вихованець Олександр Феденко - нині студент університету, став учасником олімпійських ігор в Атланті; Юрій Мовчан, Леонід Сіренко, вихованці яких Віктор Градовчук і Сергій Цимбалюк - чемпіони й рекордсмени Радянського Союзу.

У стінах нашого навчального закладу здобували освіту О.М. Сурков - ветеран війни і перший із черкасців заслужений працівник фізичної культури України, заслужений тренер України, перший суддя Всесоюзної категорії з волейболу на Черкащині, виховав призера 20-х олімпійських ігор у Мюнхені Інну Осадчу. Заслужений працівник фізичної культури України, олімпійський арбітр Микола Серeda - нині керівник фізвиховання Черкаського політехнікуму. Серед випускників вузу - майстри спорту, переможці багатьох міжнародних та всесоюзних змагань з легкої атлетики: Олександр Заїка (вихованець факультету іноземних мов), Семен Даник, Ніна Нестеренко, Володимир Атамась, гандболісти - Олена Цимбалюк, Рита Бондар, Олександра Вунтесмері, викладачі факультету - кандидат педагогічних наук, О.П. Безкопильний, В.М. Вікторов. .

Випускників університету шанують у вищих навчальних закладах, школах - за високу освіченність, ерудицію, справжню інтелегентність. Всьому цьому їх навчили викладачі - справжні фахівці педагогічної справи.

Г.Л. Лук'янова.

Становлення факультету іноземних мов.

Перший набір студентів на факультеті іноземних мов відбувся у 1962 році. Курс навчання складав 4 роки і давав одну спеціальність: учитель англійської мови. Підготовку з

фаху забезпечувала одна кафедра - англійської філології. Набори на факультет залишились декілька років майже стабільним: 50-75 студентів. У 1973 році факультет перейшов з приміщення по вулиці Карла Маркса (нині О. Дашкевича) до тоді нового корпусу по вулиці Т. Шевченка, де він знаходиться і в даний час. З 1973 по 1976 роки факультет переживав важкі часи. Кількість набору зменшувалась і протягом двох років його не було зовсім. Штати щорічно скорочувались і коли залишилось 4 викладачі англійської мови, мов у казці, факультет воскрес заново. Міністерство, за пропозицією інституту запланувало набір з 25 студентів і поступовим його збільшенням. У 1980 році ми почали набирати студентів на 5-річний курс навчання з наданням двох спеціальностей: англійська та німецька мова. Цю підготовку забезпечувала кафедра англійської і німецької мов, яку з 1975 року очолювала доцент Л.М. Корж, що першою на факультеті у 1973 році захистила кандидатську дисертацію.

Факультет продовжував розвиватися, зростати. І у 1986 році було утворено дві фахові кафедри: практики англійської мови, яка забезпечувала викладання практики англійської мови, граматики і фонетики на молодших курсах (її очолювала тоді молодий кандидат наук С.А. Жаботинська) та кафедра англійської філології, яка забезпечувала викладання практики англійської мови на старших курсах, всіх теоретичних дисциплін лінгвістичного циклу та другої спеціальності - німецької мови (завідуюча кафедрою доцент Г.Л. Лук'янова). І нарешті в 1996 році було утворено ще й третю кафедру - німецької філології (завідуюча кафедрою доцент Н.М. Полішук).

За 34 роки існування факультет іноземних мов підготував більше 1200 учителів англійської та німецької мов для шкіл Черкас, Черкаської області та інших обласей України. Наших випускників можна зустріти в усіх школах Черкаської області, інших обласей. Серед них багато заслужених учителів України, учителів-методистів, директорів та завучів шкіл. Досить назвати

лише кілька прізвищ: К.М. Кирилова - директор Першої міської гімназії м.Черкас, Н.В. Ананьєва - заступник директора Першої міської гімназії, О.О. Дзевульська - директор Смілянської гімназії № 14, А.Швець - директор Золотоніської середньої школи № 1, О.Д. Захарова - заступник директора середньої школи № 12 (м.Черкаси) та багато інших.

Серед викладачів нашого університету є багато випускників факультету іноземних мов різних років: Л.К. Яковлева - доцент кафедри зарубіжної літератури (випуск 1966р.); професор, доктор філологічних наук С.А. Жаботинська (випуск 1976р.), яка успішно керує аспірантурою на факультеті, науково розробляє новий напрямок лінгвістики в Україні - школу когнітивної лінгвістики. Дослідження когнітивних аспектів мови, які проводяться науковою лабораторією факультету, мають підтримку в формі гранта міжнародного фонду Сороса.

Стали кандидатами наук, доцентами випускники факультету: В.Ф. Велівченко (1973), Л.О. Пашіс (1985), С.О. Бельтюкова (1986), О.І. Голубнича (1995) та ін. Всі вони успішно працюють ведучими викладачами своїх кафедр. А досвідчені викладачі постійно передають свій великий досвід молодим колегам.

Цілий ряд випускників факультету в даний час перебуває в аспірантурі. В 1997 році планується захист кандидатських дисертацій аспірантами факультету: А.В. Анопіною, С.Р. Бабушко, Н.Ф. Єремєєвою, Н.А. Чабан. Випускниця факультету Т.В. Романенко вступила до аспірантури відкритого Європейського університету (Будапешт) з спеціальності "Когнітивна лінгвістика". Отже факультет чекає нове поповнення дипломованих викладачів.

На факультеті працюють здібні науковці доцент Р.І. Панасенко, доценти Л.М. Поліщук, заступник декана, к.ф.н. Л.В. Швидка.

Факультет іноземних мов за останні роки значно виріс. Кількість студентів складає 635 чоловік, тільки на першому

курсі - 180 студентів. Отже тенденція до росту зберігається. Вже більше 10 років факультет очолює його декан - доцент М.В. Любченко.

В різні роки переможцями олімпіад з англійської мови серед вузів України були студенти факультету іноземних мов, що сприяло зростанню престижу факультету.

Про високий рівень підготовки спеціалістів на факультеті іноземних мов свідчить також той факт, що наші викладачі та студенти щорічно виборюють право навчатися у вузах США та Англії, виступають з науковими доповідями на міжнародних конференціях.

Про престиж факультету свідчить великий конкурс при вступі на факультет, який став уже традиційним.

Для якісного навчання студентів на факультеті обладнано 3 лінгафонних кабінети. В них студенти навчаються вимові не тільки на слух, але й візуально. Наявність такого роду обладнання сприяє високому рівню підготовки спеціалістів.

О.В. Білий

Навчання та виховання висококваліфікованих спеціалістів-хіміків.

Як відмічено в Державній Національній програмі відродження освіти, серед багатьох причин кризового стану системи освіти є і така, як відсутність науково обгрунтованої моделі системи освіти, теоретичної концепції її подальшого розвитку.

Скористайтесь досвідом вузів нашої країни, певним зарубіжним досвідом, та багаторічним власним спостереженням при підготовці фахівців-хіміків, ми хочемо поділитися своїми міркуваннями і думками з приводу їх більш якісної підготовки та поліпшення змісту вищої хімічної освіти.

Гармонійна особистість з вищою освітою, яка може

працювати творчо, а не копіювати лише чужий досвід, формується тільки в цілісному педагогічному процесі, який включав би ідеї демократизації та гуманізації професійної підготовки. Педагогічний процес у вузі набуває властивостей цілісності, якщо він організований на принципах двохсторонньої творчої діяльності “викладач-студент” на демократичних засадах і лише при умові соціального замовлення на фахівця нового гатунку. Теза-завдання педагога полягає в передачі знань і керівництві самостійною роботою тих, що навчаються, а останні повинні оволодіти системою знань, умінь і навиків в цьому плані, набуває нової якості. У вузах для майбутнього фахівця повинно стати вихідним його суб’єктивність як у власному розвитку так і педагогічному вузівському процесі, тобто переведення його з об’єктивної в суб’єктивну позицію активного професійного самовиховання. Суб’єкт-суб’єктні відносини між викладачем і студентом забезпечують досягнення мети викладача - розв’язання навчально-виховних задач, і студентів - усвідомлена співдія їх по розв’язанню відповідно особистих інтересів і потреб. Становлення суб’єктивної позиції студента - це поява переконання в самоцінності обраної професії. Мотиваційно-цінносне відношення до неї є мотивом професійного самовдосконалення. Таким чином в цілісному педагогічному процесі реалізуються проблеми єдності педагогічного керівництва, самовиховання та самоосвіти...

На нашу думку для успішної підготовки фахівців з вищою хімічною освітою (як і з інших фахів) необхідно визначити базовий зміст курсів хімії, який забезпечував би можливість студентам здійснювати далі поглиблення своїх знань. Протягом останніх років цьому питанню ми приділяємо значну увагу. Базові знання студенти в основному отримують під час аудиторних занять, а їх приміщення до конкретних завдань чи хімічних процесів - прерогатива самостійної роботи, як основної форми в набутті знань. Базовий зміст курсів хімії доцільно будувати за такою логічною схемою: від

теоретичних основ - до властивостей речовин і хімічних елементів - до опису хімічних процесів. При вивченні хімічної науки ми дотримуємось принципу історизму. Історико-наукові відомості є фундаментальним у формуванні концептуального мислення.

Є потреба у вдосконаленні взаємовідносин між хімічними дисциплінами, між ними та іншими навчальними предметами, в залежності від профілю та врахування в цьому аспекті досягнень зарубіжної освіти. В розвитку творчого мислення важливо не лише показати студентам міжпредметні та внутрішньопредметні зв'язки, а й навчити їх самостійності в пошуку таких зв'язків для виконання різних мисленних дій.

При вивченні хімічних дисциплін ми зосереджуємо увагу не лише на базових проблемах, а й на "вічних" загальнолюдських цінностях: інтелектуальних, культурних, практичних. Кожен майбутній фахівець має усвідомити, що хімія не лише наука, не лише навчальний предмет, але й досить значна галузь виробництва, яка займає особливе місце в сучасній цивілізації. Проводимо підготовку майбутнього фахівця так, щоб сприяти виробленню екологічно грамотної, безпечної в поведінці для навколишнього середовища людини. Є нагальна потреба в посиленні гуманізації хімічної освіти, введенням великих проблемних курсів, які завершували б професійне навчання студентів, висвітлюючи ретроспективний показ та еволюцію головних проблем науки: місце хімічної науки серед інших; світоглядні аспекти науки; проблеми наукової етики; близькі і дальні перспективи розвитку даної галузі знань. Тоді іншої природи набуває діяльність і педагога і студента: вона опирається на єдність зв'язків "навчальний предмет - творчість- культура".

А.А. Гичко, С.І. Дерій, В.В. Осипенко.
Навчально-виховна робота на біологічному факультеті
університету.

Зміна соціальних умов буття автоматично не приводить до змін у свідомості людей. Виховання завжди виступає як одна з найважливіших частин суб'єктивного фактору формування особистості майбутнього спеціаліста. Всі ми є свідками того як останнім часом виховний процес став просто "відкинутим" на другорядні позиції.

Дається взнаки відсутність молодіжної організації, кураторської години, які на належному рівні давали можливість проводити виховну роботу, впливати на її стан. Ми легко і швидко відкинули все, що було, а нового запропонувати не можемо, не хочемо, не вміємо, Хоча чітко знаємо і розуміємо, що вчення створює розум, виховання - поведінку. Студент університету, майбутній фахівець і педагог - це людина, яка повинна передати новому поколінню всі цінні надбання століть. Коли йде бесіда з абітурієнтами, з першокурсниками, то на питання, чому саме вони обрали професію педагога, хто і чому був їх улюбленим вчителем, на першому місці стоїть відповідь: "він був з нами", а потім - "він знав свій предмет", "був справедливим" тощо.

Сьогодні важливим фактором формування спеціаліста-педагога є виховання, яке необхідно розпочинати з 1-го курсу, адже саме воно створює справжню людину, яка виховується в оточуючому середовищі, впливає на особистість.

На біологічному факультеті дещо перебудований виховний процес. Виховання не відділене від навчання. Починаємо виховання студентів з 1-го курсу і підходимо до кожного курсу диференційовано. Ми добре розуміємо, що нездібних людей не буває. І якщо студент один чи два рази щось не зміг зробити, то слід до нього підійти індивідуально. Не нав'язувати свою думку студенту, лише підказувати. Нехай

проходить виховна робота у групах, де викладач і студенти розуміють одне одного, і де між ними існує тісний контакт.

Ось чому ми пішли по шляху не простого об'єднання елементів виховання, як це було раніше, а всі проведені заходи, наукові гуртки, заключні заняття по предмету - концентруємо в єдине ціле на основі, насамперед, учбового і виховного процесу. Так, ми починали проводити ділові ігри "Фотосинтез", "Мінеральне живлення", "Інфекція і імунітет", "Фліп флоп", "Чи є життя на інших планетах?", "Виникнення життя", "Біологія мікросо і макросо", "Новини в зоології", "Ми занесені в Червону книгу", "Наші маленькі брати", "Картопляний бал", "Ой, чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?". Тут і досліди, і реферати, гумор, пісні, танці. В результаті спостерігаємо тісний зв'язок з навчанням, коли знання і вміння доступно передаються іншому.

Проведення заходів з різнонаправленою тематикою підвищує у студентів активність, розширює інтелект, культуру і навіть доповнює фахові знання. Для того, щоб провести будь-яку ділову гру по предмету, слід самостійно обробити велику кількість додаткового матеріалу, починаючи з історії питання, якому присвячена гра; знати ставлення до даної проблеми різних вчених з інших галузей науки, про розробку, значення даної теми. Проведення масового заходу вимагає підготовки кожного студента, тому що неможливо ефективно його провести, не спираючись на знання учасників заходу.

Починаючи з педагогічної практики на 4-му і особливо на 5-му курсах, студенти проводять з учнями, в яких вони брали участь в університеті. Але проводять вже самостійно. Кожен студент організовує з учнями загін молодих екологів-захисників природи під назвою "Першоцвіт", "Наші молодші друзі", "Не ловись рибка", "Хочу Вас розуміти", "Ялинка", "Не стріляйте в білих лебедів". Учні задоволені даними заходами, змінюється їх ставлення до предмету, підвищується якість знань. Відбувається саме те, чого ми і домагаємося.

Мета, яку ми ставимо перед студентами, впроваджується в їхній роботі.

Куратори проводять бесіди “Виховання нових людських якостей”, “Агресивно-споживацька природа людини”, “Ким ти будеш?”, “Що б я хотів змінити у викладанні предметів і у вихованні?” в кожній групі і на кожному курсі.

При проведенні заходів куратори більше вивчають своїх студентів. Певна частина студентів може лише гарно вчитись, але не може застосовувати свої знання для проведення жодного заходу. Крім того, кожний студент має свій темперамент і це, звичайно, слід враховувати кураторам: як швидко і якісно студент може підготувати той чи інший захід. Внаслідок цього змінюються погляди студентів на все те, що їх оточує.

Найбільшому зближенню студентської молоді з кураторами груп сприяє спілкування в тісному колі, наприклад, під час дня Іменника.

Крім наукових заходів цікаво проводимо із студентами: “Прийняття студентів 1-го курсу в козацьку сотню біологічного факультету”, “Козацькому роду - нема переводу”, “Найчарівніша”, КВК, “День здоров'я”, “День факультету”, “Хто я і ким буду?”. Деякі заходи переносимо в гуртожиток - “Дім, в якому я живу”. До проведення цих заходів залучаються не лише студенти, а й викладачі.

На наш погляд, немає значення, яку обрати форму проведення виховної роботи. Головне, щоб кожний проведений захід за своїм змістом сприяв виробленню у студентів, як у майбутніх спеціалістів, навичок і вмінь самостійно використовувати знання, набуті під час навчання.

Г.И. Масальская.

Основные проблемы формирования знаний студентов по мировой литературе.

Преподавание мировой литературы должно дать студентам представление об историко-литературных процессах различных регионов и эпох - от Запад до Востока, от древности до современности. Разумеется, в наших жестких условиях, при сокращении финансов, штатов и, следовательно, корректировке учебных планов, приходится искать наиболее оптимальные пути. Нужно использовать, прежде всего, интеграционные способы преподавания, координировать усилия в изложении параллельных курсов, практиковать межпредметные связи. Это проблемы методического характера, и они, при достаточно высокой квалификации преподавательского состава, решаемы.

Значительно больших усилий требует переосмысление литературного процесса в связи с изменениями, происшедшими в общественном сознании. Это тем более важно, что соответствующая учебная литература находится, по существу, во вчерашнем дне, а новые поступления тоже зависят от финансирования. Бесспорно, многие общепилологические, теоретические темы, изложенные в учебниках и монографических работах, остались в силе и могут еще долго служить обучению студентов. Однако общие концепции целого ряда учебников по истории и теории литературы, научных книг устарели и не удовлетворяют студентов, не соответствуют современному уровню преподавания.

Это означает, что преподавание литературоведческих курсов должно начинаться в наше время с пересмотра учебных программ, с переосмысления многих теоретических и историко-литературных положений.

Например, традиция рассматривать литературный процесс в прямой зависимости от хода истории в учебниках

советского периода вылилась в непосредственное соотнесение литературы и т.н. освободительного движения. Естественно, делается опора на революции - европейские, российскую, которые стали ориентиром для многих литературных концепций. Особенно сомнительную службу сыграла литературная трактовка ленинской схемы, “трех этапов освободительного движения”. История русской, да и некоторых других славянских литератур, подчинена этим вершинным точкам, удаление от которых грозило забвением со всеми вытекающими последствиями. Такова была судьба Жуковского, Фета, Бунина и др. русских писателей в учебной литературе. Разумеется, любые крайние трактовки, максималистические суждения уводят от истины. Наверное, эти “три вершины” сказались в истории литературы, и, прежде всего - массовой. Но как быть с “вершинами” писательского творчества, например, с Пушкиным, Достоевским, Толстым? Они “не укладываются” в схему “трех этапов”. Если изучать Пушкина в свете декабристских идей - нужно игнорировать его философские стихи; Достоевского - в свете крестьянской революции - его романы тогда не поддаются пониманию; Лев Толстой тоже не помещается в раму “зеркала русской революции”.

Это не значит, что теперь нужны другие ориентиры. Необходимо учитывать разные условия и обстоятельства развития литературных процессов. Прежде всего - многообразие и сложность общественного сознания той или иной эпохи. Например, при изучении романтизма в мировой литературе следует говорить об особом типе общественного сознания, который стал ответом человеческого духа на движение истории. Это определило и своеобразное художественное мышление, которое отдавало преимущественное внимание человеческой личности: “В одну человеческую жизнь вместились понятия, доступные лишь только человеческому анализу” (И.Тертерян). Возникает тема романтического двоемирия, и здесь не обойтись без идей

Шеллинга (отчуждение человека от мира), Гегеля с его суждениями об идеальном духовном царстве и эмпирической действительности. Без этого нельзя понять ни философии, ни эстетики Байрона, Жуковского, Шатобриана.

Еще пример. Размышляя о декабристском времени и идеях в России 10-20-х годов XIX века, нельзя ни полностью подчинить литературу этой поры указанным условиям, ни вообще отвергнуть их. Нужны иные, множественные решения. Например, Н. Бердяев, в работе об истоках “русского коммунизма”, изучал психологию интеллигенции той поры и искал очень интересные заключения о “разрыхлении души” и восприимчивости к разного рода идеям, о формировании среди интеллигенции этого времени особого “раскольничьего типа”, который отныне всегда будет говорить о себе “мы”, а о властях - “они”.

Существенной проблемой преподавания литературы стал вопрос о литературных направлениях. Раньше таких сомнений не существовало: литературные направления выстраивались строго “в затылок” друг другу, “преодолевая” то классицизм, то романтизм и последовательно стремясь к реализму, который представлялся высшей фазой развития и потому - безгрешным. Однако современные ученые, как наши, так и за рубежом, все чаще обходятся без этой обязательной схемы, обнаруживая иные системы в изучении литературы (наиболее близкий пример - бинирная и тернарная системы Ю.М. Лотмана). Очевидно, существующие учебные программы нуждается в пересмотре в этом отношении.

Формирование знаний студентов по литературе должно осуществляться с максимальным учетом того, что игнорировалось в недавнее время. Нужно возвращать в сознание литературу русской эмиграции, произведения Европы и Америки, которые раньше не печатались по политическим соображениям, но имеют мировое значение, следует изучать т.н. “вернувшиеся” произведения русской литературы - Замятина, Платонова, Гроссмана и др. Благодаря

этим именам литературный XX век выглядит совершенно иным. То же относится к критике. Философы “серебряного века” внесли целую систему представлений о литературе, которые были не доступны сознанию раньше.

Очень важной проблемой в обучении студентов-филологов стало знакомство и хотя бы сильное понимание Библии. Эта великая книга содержит несметное богатство мировой культуры, без осознания которого не будет понята образная система живописи, музыки и, конечно, литературы.

Изложенные в сообщении проблемы находятся в процессе разработки; значительная часть из них уже решена на уровне преподавания кафедрой зарубежной литературы.

В качестве особого пожелания в совершенствовании учебного процесса хотелось бы пересмотра содержания и преподавания курса истории мировой культуры на филологических специальностях. Он должен быть более приближен к специфике факультета. Считаем, что целесообразнее было бы поручить его чтение преподавателям-филологам, которые, кстати, успешно ведут этот предмет в школах города.

М.П. Іщенко.

Проблеми організації і методології вивчення студентами конституційного права.

Вивчення студентами конституційного права у вузах запроваджено відповідно до Указу Президента України “Про першочергові заходи, пов’язані з прийняттям Конституції України” та наказу Міністерства освіти України № 269 від 12 серпня 1996 року “Про вивчення нової Конституції України у закладах освіти”. Згідно з цими документами, починаючи з 1996 - 1997 навчального року у робочі навчальні плани всіх останніх курсів введена обов’язкова дисципліна “Основи конституційного права України” загальним обсягом 54 години

з підсумковим контролем у формі заліку. До викладання дисципліни залучаються кваліфіковані викладачі, які здатні забезпечити її вивчення на високому науково-методичному рівні. Керівники усіх закладів освіти, зобов'язані забезпечити оформлення відповідних тематичних стендів, вітрин, спеціальних стіннівок по роз'ясненню положень Конституції України, куточки державної символіки.

З метою оптимізації викладання основ конституційного права України та надання методичної допомоги студентам-випусникам кафедра політології та культурології підготувала всі необхідні методичні матеріали. Проводиться відповідна робота з питань організації додаткового роз'яснення основних положень Конституції України в позаурочний час, забезпечення єдності і взаємозв'язку навчально-виховних заходів, розвитку соціальної активності, національної свідомості та високих громадянських якостей. Для цього використовуються бесіди й лекції, політінформації, диспути, студентські конференції, вечори запитань і відповідей, тематичні вечори, екскурсії.

Слід підкреслити, що активний процес переходу України до ринку, вимагає проведення кардинальних змін і інновацій в системі підготовки спеціалістів з університетською освітою. Це зумовлюється необхідністю формування нових якостей у спеціалістів, що мають жити і працювати в ринкових умовах. Сутність цих якостей полягає в їх спрямованості на здатність творення майбутнього всупереч сучасному та минулому. Виконання цього завдання можливе тільки за умов наявності гуманітарно розвинутого інтелекту та навичок творчого оновлення суспільного життя.

Але в сучасних умовах бурхливого плину політичних пристрастей та соціально-економічних перетворень звернення вищих освітніх закладів до політико-правових та ринкових проблем в аспекті своїх професійних інтересів зумовлено не тільки науково-практичним, але і політичним значенням. Адже для будь-якої форми політичного устрою формування

і розвиток адекватної політико-правової освіти є одним з найважливіших і об'єктивно необхідних завдань. В повній мірі це відноситься і до проблеми вивчення студентами конституційного права і Конституції України. Тому в процесі організації вивчення їх студентами важливо дотримуватися цілий ряд методичних та методологічних принципів.

Перш за все, вивчаючи Конституцію України, студенти мають засвоїти, що конституційне право є певним набором ідеалів, які конкурують з іншими ідеалами в одержанні народної підтримки визначених державними можновладцями форм конституційного управління життям суспільства. Йдеться про Конституцію як основний закон держави, що має найвищу юридичну силу та закріплює її політичну і економічну систему, встановлює принципи організації і діяльності органів державної влади, управління, суду, основні права, свободи, обов'язки громадян.

З точки зору методологічної варто наголосити, що конституціоналізм як феномен виступає загальноцивілізованою доктриною, яка повинна виконувати функцію обмеження влади уряду, державних службовців таким чином, щоб права людини захищались не формально, а фактично від зазіхань посадових і приватних осіб. Конституційне правління спирається на владу закону і створює умови для реалізації прав і свобод людини.

Отже в основі викладання і вивчення конституційного права лежить методологічний принцип обмеження конституцією влади. За лаштунками конституційного ладу на державу, на уряд накладається подвійне обмеження. По-перше, уряду забороняються деякі види втручання влади в суспільну і приватну життєдіяльність. В конституції процедури діяльності уряду, державних службовців, можновладців чітко приписуються і регламентуються.

По-друге, уряду забороняються певні види діяльності, а державі не дозволяється втручатися в справи приватних осіб. Законодавча і судова влада повинні виконувати свої

функції у відповідності з визначеними конституцією чи підзаконним актами процедурами. Саме успішне вивчення цих методологічних принципів і конституційних процедур дасть можливість випускникам університету здобути сучасне конституційне мислення, достатнє для їх уміння компетентно відстояти свої права і свободи, службові чи приватні інтереси. А це можливо тільки за умови, коли людина зрозуміє, що захистити права ніхто не зацікавлений більш ніж вона сама.

Важливою метою викладання конституційного права є доведення до свідомості студентів змісту інноваційних політичних теорій конституціоналізму. В цьому плані можна послатись на нові юридичні методи контролю не тільки за діяльністю адміністрації, але і за законодавством. Саме вони формують демократичну свідомість і її невід'ємну детермінанту - конституціоналізм, в центрі яких знаходиться захист прав і свобод людини. Конституція створює політичні і правові механізми, з допомогою яких дії урядових службовців контролюються народом, а народ захищається від волюнтаристських вчинків. З цією метою прогресивна конституційна практика освоїла відповідні обмеження на виконавчу, політичну владу шляхом модифікації і розширення головних конституційних механізмів, а саме системи контролю і противаг, юридичного контролю та нових моделей федералізму.

Необхідно звернути увагу на те, чому в сучасній цивілізації конституціоналізм посідає найпочесніше місце. Він закріплює політичну схему, верховне положення в якій займає закон, а не індивід. Політична влада, що здійснюється згідно з законом, зобов'язує до покори закону усіх, включаючи правителів, які не мають права відступати від вимог конституції. Авторитет конституції обмежує владу конституційних органів і тому відіграє найпочеснішу місію в політичній системі. Конституціоналізм як символ свободи шанується тому, що забезпечує рівність усіх людей перед законом.

Таким чином, вивчення основ конституційного права України спонукає студентів мислити, виробляти власну думку і дійти самостійних висновків, включатися в навчання в політичних умовах, наближених до реальних життєвих обставин.

О.І. Богатирьов.

Фізико-математичний факультет: минуле, сьогодення та майбутнє.

Фізико-математичний факультет - один із перших створених в інституті. Ще в довоєнні роки на факультеті були 2 кафедри - фізики та математики. Саме з того часу факультет спеціалізується на підготовці вчителів цих двох профілів. В ті ж роки були створені досить пристойні для свого часу лабораторії: механіки, молекулярної фізики, електрики, електротехніки, радіотехніки, методики викладання фізики та методики викладання математики. Під час війни викладачі та студенти факультету самовіддано стали на захист Батьківщини, багато з них загинули в жорстокій боротьбі з фашизмом. Після окупації факультет почав відновлювати знищені та пограбовані окупантами лабораторії, аудиторії, книжковий фонд.

У повоєнні роки деканами факультету працювали Б.Я. Фікслер, С.Т. Завало, М.О. Довгялло, М.М. Горбач. Вони, а також завідувачі кафедрами: доценти Н.Т. Токарчук, В.В. Ключев, П.Л. Касярум, О.Г. Демченко, В.Г. Коваленко; професор О.Г. Семенович, професор М.Є. Фонкич, доцент О.Ф. Іваненко, доцент Л.М. Кляцька, доклали чимало зусиль для зміцнення матеріальної бази факультету, підвищення кваліфікації викладацького складу, збільшення кількості студентів.

На кінець минулого навчального року на факультеті за трьома спеціальностями (математика; фізика і інформатика;

фізика, математика і інформатика; математика і інформатика) навчалось майже 650 студентів. Навчальний процес забезпечували 4 кафедри: алгебри і інформатики, загальної фізики, математики, теоретичної фізики та методики викладання фізики. На цих кафедрах працювало близько 60 викладачів, лаборантів та майстрів. Серед них - 3 професори та 20 доцентів і кандидатів наук. Викладачами факультету підготовлено два десятки підручників та посібників для вузів та середньої школи. Серед них такі загальновідомі підручники як "Геометрія для 7 - 9 кл." професора О.Ф. Семеновича, "Курс теоретичної механіки" та "Методи математичної фізики" професора Г.О. Бугаєнка, "Електродинаміка. Теорія відносності" професорів Г.О. Бугаєнка та М.Є Фонкіча, "Нові розділи шкільного курсу фізики" професора М.Є Фонкіча, "Експериментальні та якісні задачі з фізики" доцентів О.Ф. Іваненко, В.П. Махляя, О.І. Богатирьова, "Алгебра для 8 кл." доцента В.Г. Коваленка, "Числові системи" доцента В.К. Григоренка. Колективом факультету під редакцією професора В.І. Солдатова, видані методичні рекомендації "Методологическая направленность преподавания физико-математических дисциплин в вузах"

Крім того, щорічно викладачі, аспіранти та студенти факультету друкують десятки наукових статей, тез, повідомлень.

Кафедри працювали над науковими розробками, частина яких входить до плану роботи НАН України. Це такі, наприклад, як "Дифузія в твердих тілах і фазові перетворення", "Еволюція структурних і оптичних властивостей змішаних кристалів галогенідів срібла", "Розробка технічних засобів навчання з використанням телебачення та обчислювальної техніки", "Інтенсифікація навчального процесу у вузі".

Науковці факультету підтримували і тепер підтримують творчі зв'язки з рядом ведучих вузів та науково-дослідних інститутів країни (Київським, Одеським, Харківським

університетами, Інститутами математики, фізики, кібернетики, металофізики та напівпровідників НАН України, Московським інститутами металургії, сталі і сплавів, Центральним науково-дослідним інститутом чорної металургії, Ленінградським оптичним інститутом, Державним науково-дослідним інститутом хімфотопроект). Деякі розробки факультету експонуються на ВДНГ України (Диплом другого ступеня у 1987 році, диплом першого ступеня у 1989 році).

Кафедри факультету у свій час були досить добре забезпечені сучасною вітчизняною та зарубіжною матеріальною базою, що дозволяло на належному рівні проводити навчальну та наукову роботу. Факультет мав більше 20 навчальних лабораторій, 5 дисплейних класів, ряд персональних комп'ютерів.

У 1996 році, з утворенням університету на базі фізико-математичного факультету, створено 2 нових факультети: фізичний та математичний. Деканами цих факультетів призначено випускників фізико-математичного факультету доцента О.І. Богатирьова і доцента Л.М. Кляцьку.

Зараз на фізичному факультеті готують спеціалістів з фізики та фізики твердого тіла. Навчальний процес забезпечують 2 кафедри: теоретичної фізики та методики викладання фізики (завідуючий, професор А.М. Гусак) і загальної фізики (завідуючий, доцент О.М. Соловйов). На факультеті плідно діє аспірантура з фізики твердого тіла.

На базі факультету останнім часом проведено ряд міжнародних наукових конференцій, семінарів. Вітчизняне та світове визнання одержали наукові школи з дифузії в твердих тілах і фазових перетворень, яку очолює доктор фізико-математичних наук, професор А.М. Гусак та дослідження еволюції структурних і оптичних властивостей змішаних кристалів галогенідів срібла під керівництвом професора М.Є. Фонкіча.

Наукоці факультету отримали гранти Міжнародного наукового фонду, Американського фізичного товариства,

Фонду Сороса, щорічно приймають участь у міжнародних конференціях (Росія, Японія, Франція, США, Німеччина, Угорщина).

Математичний факультет готує математиків та фахівців програмного забезпечення обчислювальної техніки та автоматизованих систем. На двох кафедрах цього факультету - математики (завідуючий доцент В.К. Григоренко) та алгебри і інформатики (завідуючий доцент В.В. Атамась) працює більше 30 викладачів та співробітників.

Вагомий внесок у становлення математичних кафедр внесли доцент Н.Г. Токарчук та професор С.Т. Завалло. Тривалий час (більше 30 років) свої знання і величезний досвід передає студентам факультету професор О.Ф. Семенович, плідна праця якого у колективі під керівництвом академіка А.М. Колмогорова по написанню нових шкільних підручників принесла неабиякі результати. За підручниками, створеними цим колективом, протягом 14 років навчалися геометрії учні всіх шкіл колишнього Радянського Союзу.

З приходом на кафедру алгебри та інформатики нового поповнення - доцента О.М. Моргуна, доцента Ю.В. Триуса, кандидатів фізико-математичних наук І.М. Бушина, В.В. Атамася, О.О. Богатирьова - значно активізувались наукові та науково-методичні дослідження по двох напрямках: комп'ютерне моделювання та використання нових інфоормаційних технологій в навчальному процесі. Викладачі кафедри неодноразово виступали із доповідями по результатах своїх досліджень на наукових і науково-практичних конференціях як державних, так і міжнародних, де одержали схвальні відгуки. По другому напрямку на кафедрі відкрита аспірантура під керівництвом доцента Ю.В. Триуса. Завдяки створенню матеріальної бази та високому рівню підготовки спеціалістів в 1996 році університет отримав ліцензію на відкриття нової спеціальності "Програмне забезпечення обчислювальної техніки та автоматичних систем"

Факультет пишається своїми випускниками, багато з

яких стали відмінниками народної освіти, заслуженими вчителями, директорами шкіл, державними діячами, вченими. Випускнику факультету, директору Сахнівської середньої школи О.А. Захаренку присвоєно звання народного вчителя. Серед викладачів та співробітників факультету сьогодні працює 25 його випускників.

М.І. Калько

Дотримання єдиного мовного режиму один із найважливіших чинників формування національної самосвідомості студентської молоді.

Статусний аванс, виданий нам молодого державою, - возведення в ранг елітарного вузу - державного університету - це водночас і імператив: плекати національну еліту. Чи готові ми відпрацювати цей аванс уже нині? На жаль, ні. Чи може формуватися у нашого юнацтва міцний духовний стрижень національної самосвідомості, якщо на багатьох факультетах все ще привалює дух зросійщеного міста, якщо у самих викладачів ця атмосфера не тільки не викликає духовного дискомфорту, а, навпаки, ними ще почасти і заохочується, якщо частиною викладачів державного університету (серед яких немало і початкуючих) відверто топчиться державний закон про мови, а можливість слухати лекції російською мовою (якби ж то російською!) вважається великим щастям для студентів, якщо духовне чужинство не тільки не прирівнюється до професійної некомпетентності, а й взагалі не вважається за гандж, якщо зросійщеність багатьма вважається чи не Божою благодаттю, що зійшла на недорікуватих українців.

Ратуючи за благодать білінгвізму, забувають про те, що він аж ніяк не є здобутком держави, а, навпаки, здобутком лінгвальної війни, що велась проти держави упродовж останніх трьох століть (якщо вважати за її початок указ

патріарха Йоакима, що був виданий у 1690 році, по Переяславській унії, і забороняв мало що не все тодішнє українське церковне письменство). Кожен із наступних етапів цієї війни був черговим цвяхом у домовину української мови: укази і заборони Петра I, Катерини II, П.Валуєва, Олександра II (Емський указ, сенату Російської імперії, сталінсько-постишевський та брежневсько-суловський дискримінаційні постанови та інструкції). Ця війна триває і нині, поступово перетворюючись із міждержавної у громадянську. Чи не відчують себе п'ятою колоною “третього Риму” ті, хто відверто ігнорує “Закон про мови в Україні”, попри всю його толерантність, м'якість, поміркованість.

Ратуючи за благодать білінгвізму, забувають і про те, що мова - це не тільки засіб спілкування. Якраз абсолютизація цієї функції мови і була одним із наріжних каменів імперського експерименту, спрямованого на виведення homo sovieticus з його “языком межнационального общения”; і цей експеримент, як бачимо, не пройшов безслідно: питому російську мову зведено до примітивного “міжнаціонального бейсика”, носієм якого в Україні є феноменальний лінгвальний стратум - “русско-язычное население”. То ж ким хочуть стати самі (етнічними росіянами?) і що хочуть сформувані у студентів (національну самосвідомість?) ті, хто міцно тримає забороло російської мови?

Отже, дбаючи про створення духовної аури елітарного вузу, ми повинні виразно усвідомити, що материнська мова є неодмінним атрибутом як самого існування нації, так і її відродження у формі державної спільноти, що навчає і виховує своє юнацтво у рідномовних навчальних закладах, запобігаючи його моральному спустошенню та національному нігілізму, залучаючи його до осягнення вершин національного духу. Тільки рідномовне навчання є головною запорукою формування національної самосвідомості, виховання високодуховної особистості, поступового увиразнення матриці національного менталітету, розвитку повновартісного

незалежного мислення, посилення інтелектуально-творчого потенціалу.

Л.М. Голубнича.
Творче життя колективу.

Проблема творчості в житті колективу - багатоаспектна. В наш час, коли йде реорганізація системи освіти на концептуальних засадах гуманізації та гуманітаризації, коли формування творчої особистості стає вимогою часу, актуалізується такий аспект названої проблеми, як художня творчість студентів.

Протягом всього існування нашого навчального закладу самодіяльність в сфері мистецтва була невід'ємною частиною студентського життя. Спочатку основні функції художньої самодіяльності становили рекреаційна та виховна: забезпечення змістовного відпочинку та розвитку творчих здібностей молоді. Естетична діяльність сприяла творчому самовиявленню і утвердженню молодої людини, її самовдосконаленню.

Зміни статусу навчального закладу, суспільних вимог до нього на різних етапах розвитку позначилися не лише на змісті актуальної художньої культури, до якої прилучалося студентство, але й на формах самодіяльності. На зміну спонтанному формуванню даної сфери приходить планомірна, цілеспрямована робота по організації певної системи художньої самодіяльності, спрямованої на естетичне виховання майбутніх вчителів.

Під керівництвом кваліфікованих спеціалістів складаються художні колективи, свідомо формується їх репертуар. Щорічне оновлення складу цих колективів, не позначаючись на рівні професійної майстерності, забезпечує наступність розвитку, зв'язок традиції з новаторством.

Переконливим свідченням того значення, яке надається

студентській самодіяльності у вищому навчальному закладі, може служити постійна турбота про неї з боку ректорату. Так, протягом останнього десятиріччя на початку нового навчального року проводиться традиційний огляд талантів на I курсі, запис до художніх колективів, вивчення естетичних запитів студентів, результати якого враховуються при визначенні профільного спрямування гуртків.

В університеті створюються найсприятливіші умови для занять самодіяльних колективів: спеціально обладнані приміщення, здійснюється забезпечення музичними інструментами, костюмами, тощо. Особлива увага приділяється кваліфікації керівників студентської самодіяльності. В 1996 році, наприклад, четверо з них мали звання Заслуженого працівника культури України. Характерно, що іноземні студенти під час навчання в університеті (тоді - педінституті) мали такі ж самі умови. На студентській сцені з успіхом виступали узбекський ансамбль "Йоро-йор", казахська "Балауса", туркменський "Бахар" та інші.

Основоположним стало поєднання художньої творчості студентів з їх художньою освітою. Серед найбільш ефективних форм: мала консерваторія при хоровій капелі, методичні семінари на базі танцювального ансамблю "Черкащанка", співробітництво з професійними художніми колективами, навчальні поїздки до визначних культурних центрів країни, тощо.

В 70-ті роки художня самодіяльність, поряд з розвитком естетичної культури студентства, набуває нової орієнтації - на підготовку організаторів і керівників дитячої художньої самодіяльності. На базі провідних студентських колективів створюються відповідні відділення факультету додаткових педагогічних професій. Сотні кваліфікованих спеціалістів з дипломами ЧДПІ працюють зараз керівниками дитячих художніх колективів у місті й області.

На сучасному етапі студентська самодіяльність стала

справжньою школою естетичного виховання молоді не тільки в університеті, але й далеко за його межами. Широко відомі імена професійних діячів культури, що вийшли із стін університету, зарубіжні концертні поїздки народного танцювального ансамблю “Черкащанка”, щорічні свята хорового мистецтва, започатковані в обласному центрі народною хоровою капелю студентів, регулярні виступи на радіо й по телебаченню учасників літературного театру, лекції-концерти в школах, тощо.

Прилучення до мистецтва традиційно вважається одним із вимірів духовності, тож в багатогранному функціонуванні студентської художньої самодіяльності основним залишається формування естетичної культури молоді, розвиток творчих здібностей кожної особи, що має на меті в подальшому розвиток духовного потенціалу всього суспільства.

С.П. Архипова.

Участь студентів у науково-педагогічних дослідженнях, як засіб формування творчої особистості спеціаліста.

Висока компетентність спеціаліста забезпечується його постійним творчим ростом, що є одним з найважливіших факторів успішності неперервної освіти. Суб’єктом творчої діяльності завжди виступає людина, творець, автор, конструктор, дослідник. Творча діяльність обов’язково народжує дещо нове, яке відрізняється неповторністю і суспільно- історичною унікальністю.

Важливим засобом формування творчої активності і професійних якостей майбутнього педагога є науково-дослідна робота студентів з педагогіки. Наукова робота студентів з педагогіки є складовою частиною навчально-виховного процесу вузу. Враховуючи специфіку майбутньої діяльності випускників нашого вузу, нам бачиться перспективним, щоб в основі концепції організації НДРС

залишається ідея професійно-педагогічної спрямованості. Найважливішими принципами організації і розвитку науково-педагогічних досліджень студентів в нашому вузі є такі:

- 1) науковість і актуальність тематики;
- 2) оригінальне співвідношення педагогічного, психологічного і методичного підходів в дослідженнях;
- 3) зв'язки наукової, навчальної і педагогічної роботи студентів;
- 4) поєднання на курсах, де читається курс з педагогіки, добровільності в виборі теми дослідження (творчої роботи) з обов'язковістю її виконання, а на 4-5 курсах - участь студентів у педагогічних дослідженнях за інтересами;
- 5) систематичність участі в НДР впродовж всього періоду навчання у вузі;
- 6) поєднання індивідуальної і колективної форм наукової роботи на всіх курсах;
- 7) комплексне використання наукових досліджень;
- 8) використання результатів роботи в навчально-виховному процесі.

Організація наукової роботи студентів з педагогіки являє собою безперервну професійно-орієнтовану систему формування дослідницьких вмінь та навичок, що необхідні майбутньому вчителю, яка містить в собі ряд етапів оволодіння методами і технологією наукових досліджень та проведення НДР за індивідуальними і колективними темами. Зокрема в НДР з педагогіки можна виділити такі етапи: 1 етап - протопедагогічний (1, 2 семестр), 2 етап - пробного дослідження (2-6 семестр), 3 - етап - основного дослідження (6-7 семестр), 4 етап - завершальний (8-10 семестр). На 1 етапі відбувається знайомство студентів з НДР у вузі, вони готують перші реферати, доповіді, в яких висвітлюють, в основному, теоретичні проблеми.

2 етап передбачає: роботу студентів з науковою літературою, підготовку рефератів і виступів, які включають спостереження і окремі експериментальні дослідження

проведені в школах під час навчальної педагогічної практики; - залучення студентів 2-3 курсів до виконання творчих робіт з актуальних тем (“Основи філософії виховання”, “Народна педагогіка як джерело розвитку практичної педагогіки”, “Особливості становлення національного виховання”, “Виховання і самовиховання - дві сторони єдиного процесу”, “Проблеми активізації пізнавальної діяльності учнів”, “Раціоналізація уроку на основі загальних закономірностей”, “Активні методи навчання” та ін. Результати роботи оформляються студентами у вигляді рефератів і доповідаються на засіданнях творчих груп, наукових гуртків.

На 3 етапі студенти готують і виконують курсові роботи з педагогіки під керівництвом викладача. При цьому вони проводять основні дослідження з застосуванням різноманітних методів і методик наукового дослідження, які дозволяють одержати об’єктивні дані. У цей період, керівник надає конкретну допомогу студентам: вчить опрацьовувати наукову літературу, аналізувати і систематизувати результати науково-дослідної роботи.

Завершальний етап НДР студентів - це підготовка дипломної роботи, яка є логічним продовженням курсової роботи з елементами самостійних досліджень, роздумів, висновків і практичних рекомендацій чи то студентам, чи працівникам освіти.

Як результат наукових пошуків - спільні звітні наукові конференції викладачів, вчителів, аспірантів і студентів.

Як правило, керівник - викладач на конференції виступає з узагальнюючою доповіддю, а студенти і аспіранти висвітлюють окремі аспекти досліджуваної проблеми. Під керівництвом одного викладача готують виступи 5-7 студентів. Як організовується вся робота при цьому? Викладач, який працює над конкретною проблемою організовує проблемну групу з 10-15 студентів. Спочатку керівник вводить учасників групи в теорію питання, проводить спеціальні заняття, дає завдання окремим студентам підібрати літературу і виступити

з рефератом в групі. На наступному етапі викладач дає кожному студенту завдання, яке потребує наукових досліджень.

У процесі спільних пошуків, студенти не тільки оволодівають уміннями і навичками дослідницької діяльності, а й набувають стійкого інтересу до неї. Перші успіхи стають важливим поштовхом інтелектуального розвитку, формують стійку мотивацію студентів.

Спостереження за студентами, які беруть участь в науковій роботі з педагогіки, бесіди з ними, вивчення ролі науково-педагогічної діяльності в професійній підготовці майбутніх вчителів свідчить про різносторонній вплив самостійних досліджень на формування творчої особистості учителів - вихователів.

Беручи участь у НДР, студенти привчаються аналізувати хід і результати реальних процесів навчання і виховання, формування і розвитку особистості учня. Вони привчаються до пошуку засобів і методів, які забезпечують одержання об'єктивної інформації про ефективність педагогічного процесу, оволодівають умінням здійснювати вплив на учнів і т.п. Самостійне вивчення проблем виховання і навчання значно поглиблює інтерес студентів до професії педагога. Згодом студенти, які брали активну участь у НДР, стають учителями-експериментаторами, новаторами, здатними на творчий пошук і самостійні педагогічні дослідження. Це створює базу для формування високої професійності і майстерності вчителя-вихователя. Про це свідчить аналіз педагогічної роботи випускників нашого вузу, які займалися НДР впродовж навчання.

Таким чином, включення студентів у систему наукових досліджень впродовж 5 років навчання є важливою передумовою формування творчої особистості учителя-вихователя.

З метою ефективності НДРС є настійна необхідність дотримання певної системи, яка має передбачати:

- включення студентів з наукових досліджень в загальний процес навчальної роботи;
- до наукової роботи необхідно залучати усіх студентів з урахуванням їх інтересів, інтелектуальних можливостей; при цьому вибір напрямків досліджень студентами має розмежуватися пропорційно провідних фахових дисциплін, що забезпечують професійну підготовку майбутніх учителів;
- усі студенти уже на 2 етапі повинні опрацювати під керівництвом викладачів курси-практикуми “Основи наукових досліджень”;
- кожен студент на основі попередньої 5-річної роботи має підготувати ґрунтовне наукове дослідження і захистити його на засіданні державної кваліфікаційної комісії.

В.М. Мельниченко.
Вузівська багатотиражка і її роль у
навчально-виховному процесі.

Впродовж усього періоду існування вузу в його стінах з різною періодичністю завжди виходили рукописні або машинописні газети, які висвітлювали життя колективу і окремих його підрозділів. На жаль, специфічні особливості настінної преси не передбачали збереження примірників стіннівок минулих років і тому сьогодні немає можливості аналізувати їх зміст, тематико-жанрове сприймання, оформлення тощо. Якісно новий період вузівської преси розпочався 1993 року, коли 12 серпня було зареєстровано (свідоцтво ЧС № 114) багатотиражну газету під назвою “Черкаській педагогічний”, яка відповідала тодішньому профілю навчального закладу. У свідоцтві зазначалося, що тематична спрямованість газети передбачає “висвітлення проблем науково-теоретичної та практичної підготовки студентів і аспірантів, ходу реалізації державної політики у сфері освіти, хроніку громадського та культурно-

спортивного життя”. Обсяг - 4 сторінки форматом А-3. Ініціатором заснування і випуску 1 номера газети (серпень 1993 р.) був завідуючий кафедрою української літератури В.Т. Поліщук. З наступного номера, що вийшов у вересні і по даний час газету редагує викладач кафедри всесвітньої історії В.М. Мельниченко.

З початковим задумом газета мала виходити не раніше одного разу на місяць. Але лише перші 2 номери (серпень, вересень 1993 р.) вийшли з такою періодичністю. Наступний - побачив світ у листопаді, а потім фінансові труднощі змусили випустити газету раз у рік до початку навчального року (вересень 1994, 1995, 1996 рр.). Таким чином за 3 роки вийшло 6 її номерів. У зв'язку з набуттям вузу статусу державного університету 10 червня 1996 р. здійснено перереєстрацію газети під назвою “Черкаський університет” (свідоцтво ЧС № 132).

Випуск газети ускладнювався і відсутністю власної поліграфічної бази. Так, 1-й номер газети набирався і друкувався застарілим лінотипним способом в обдруккарні, а наступні номери на договірних засадах набиралися і версталися в різних комп'ютерних центрах, зокрема №№ 2, 3, 4, - у Смілянському ВПП “Тясмин”, № 5 - у редакції газети “Село і люди”, № 6 - у редакції “Ділова Черкащина”. Окрім першого, усі номери друкувалися у Смілянському ВПП “Тясмин”. З придбанням у 1996 році поліграфічного обладнання і створення редакційно-видавничого відділу університету в подальшому передбачається видавати газету на власній базі. Щодо тиражу, то він коливався в межах 400-1000 примірників.

Наявність в університеті друкованої газети справляє позитивний вплив на організацію навчально-виховного процесу, активізацію громадського життя колективу. Багатотиражна газета стала важливим каналом інформації про діяльність ректорату, факультетів, кафедр, інших ланок вузу. Зокрема, за час її існування, на сторінках зі статтями,

інтерв'ю виступили ректор Ф.Боечко (тричі), проректори М.Горбач, С.Звіркоvsька, І.Кукурудза, декани О.Богатирьов (двічі), С.Дерій, М.Любченко, О.Перехрест, В.Чужиков, заступники деканів Н.Гончаренко, Р.Бондар, завідуючі кафедрами С.Жаботинська, М.Калько, Л.Кляцька, Г.Масальська, В.Омельяненко, В.Поліщук (двічі), А.Чабан, викладачі В.Глазиріна, М.Даниленко, О.Дудник, Г.Коляденко, В.Масненко та ін.

Важливе місце на сторінках багатотиражки займає тема навчальної та наукової роботи. Систематично публікуються аналітично-інформаційні дані, які відображають динаміку успішності в розрізі факультетів (готує Г.Гончар), в багатьох матеріалах порушуються проблеми удосконалення навчального процесу. Участь викладачів, аспірантів та студентів у науково-дослідній роботі висвітлюється у постійних рубриках “Горизонти науки” та “Наукова хроніка”. Газета інформує читачів про захист дисертацій, видання наукових праць та навчальних посібників викладачами вузу.

Схвальні відгуки мали публікації з історії навчального закладу, ілюстровані фотографіями минулих років, замальовки про ветеранів колективу.

Традиційною стала інформація про роботу профкому, спортивне та культурно-масове життя університету. Корисною для читачів є рубрика “Запитуйте - відповідаємо”, де йдеться про особливості нарахування стипендій та інших грошових виплат, порядок оформлення документів, правила користування книжковим фондом тощо. Під рубрикою “Спорткур’єр (готує В.Хіміч) регулярно вміщуються повідомлення про виступи спортсменів університету в обласних, всеукраїнських та міжнародних змаганнях.

На сторінках газети завжди знаходиться місце поетичній творчості викладачів та студентів, гумористичним та розважальним жанрам. В окремих номерах друкуються корисні поради, оголошення.

Серед нинішніх проблем “Черкаського університету” -

налагодження випуску газети на власній поліграфічній базі, збільшення періодичності, розширення кореспондентського активу (в т.ч. студентського), поліпшення фотоілюстрування. Їх вирішення дасть змогу закріпити набутий досвід і зміцнити роль багатотиражки у навчально-виховному процесі університету.

Чабан Н.А.

**Сучасна Україна в зарубіжних засобах масової інформації.
(Теоретичний аспект).**

Новоутворені країни, що утворилися після розпаду СРСР все з більшою увагою слідкують за світовими засобами масової інформації. Це можна пояснити декількома факторами: по-перше, західні агенства новин та інформаційні мережі збирають, опрацьовують та розповсюджують величезну кількість новин і таким чином поширюють свій погляд на події в тій чи іншій країні. По-друге, більшість повідомлень носять дуже часто суб'єктивний характер, що приводить до одностороннього висвітлення процесу обміну ідеями та цінностями між Західним світом і світом новоутворених держав. По-третє, новоутворені держави вимагають кращого і більш повного висвітлення подій, що стосуються цих державних формувань в засобах масової інформації (ЗМІ). По-четверте, ці держави повинні ширше використовувати зарубіжні ЗМІ для адекватної самооцінки свого життя, оскільки самооцінка співвітчизника в багатому залежить від слова іноземця: він помічає деталі краще, ніж людина, для якої це життя звичне /1: 86/.

Вказані загальні зауваження мають особливе значення для України, яка все більш активно проголошує себе на міжнародній арені. Відомо, як непросто окрема людина самокритично оцінює свою діяльність, не дивно що і суспільству в цілому складно критично подивитись на свій стан збоку. Як відзначав Ф.І. Буслаєв, для слов'ян характерні

крайнощі - “крайнощі слов’янофільства з його вузькопатріотичним самовихвалянням і крайнощі західництва з його загальною самокритикою” /1:89/. Таким чином, аналіз текстів світових ЗМІ про Україну повинен мати в основі формальну модель, що універсальна для любого суспільства.

Таку модель нам може надати семіотика, оскільки інформація, що надається системами, які генерують новини, інтерпретуються і інтегруються ідеологією - семіологічною системою другого порядку /2:114/. При такому підході ідеологія визначається як символічна система, що генерується людьми і зрозуміла їм, через опосередковане відношення до життя в час сприйняття інформації з газет, журналів, книг тощо.

Людина розподіляє універсум своєї життєдіяльності і виділяє в ньому системи опорних пунктів: своє і чуже, внутрішнє і зовнішнє, близьке і далеке і т.і. /3/. Це пояснюється антиномічністю або бінарністю природи людської думки /4/. Ідея бінарності думки не однозначна - існує думка про те, що ментальні опозиції є нелінійними. Французький вчений А.Греймас вивів у структурних термінах ідеологічне значення, що функціонує в тексті, і, побудував візуальну репрезентацію цієї ускладненої опозиції - семіотичний квадрат /5/, універсальну модель організації знаків першого та другого семіотичних рівнів.

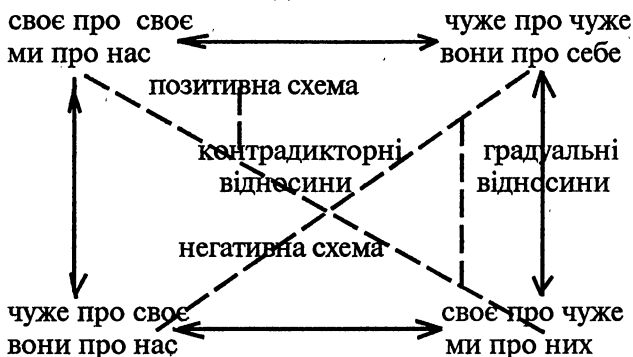
Семіотичний квадрат - це раціональне ціле, чотири вузла якого існують завдяки їх взаємовідношенням, певна система орієнтації в світі, яка в подальшому проектується на абстрактні, небачені світи, визначаючи їх категоризацію /6/.

Ми вважаємо, що в категоризації абстрактного і “невидимого” світу ідеології існує своя система орієнтації, яка визначається провідною опозицією політичного дискурса “своє - чуже”. Тому не випадково категорія “своє - чуже” стосується всіх найважливіших сфер ЗМІ. Це один з найважливіших ознак змісту пропаганди. За твердженням Ю.Рождественского в семантичну сферу “своє” входять всі предмети думки, що вважаються позитивними з точки зору

стратегії розвитку змісту органами масової інформації. В семантичну сферу “чуже” - входять всі предмети, що визнаються негативними з точки зору цієї стратегії /7:133/.

Враховуючи онтологічні та аксиологічні характеристики семіотичного квадрату як універсальної семіотичної моделі репрезентації ментальної опозиції “свої - чужі” і теоретичні дослідження у формальній логіці /8/, ми вивели свою синтетичну модель, яка дозволяє генералізувати дослідження політичного дискурса.

Еквіполентні відносини

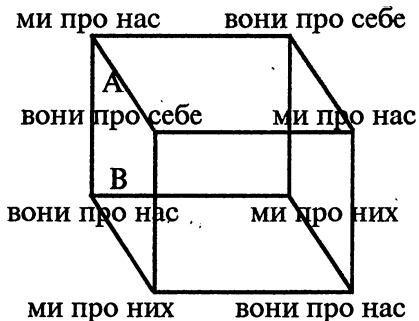
Не дивлячись на певний формалізм запропонованої діаграми, головних складників її бінарних опозицій, рівней і метарівней, цей структурний підхід дозволяє інтепретувати певні загальні аспекти - концепт структури дозволяє охарактеризувати політичні, економічні та духовні сторони життя суспільства (в нашому випадку - Україна в зарубіжних ЗМІ), з незалежних точок зору, адже задіяно найбільш узагальнені підходи. Результат адресує соціальну роль зображеної системи, в нашому випадку - семіотичної системи другого рівня, ідеології, у відношенні висвітлення ЗМІ подій в “не своїх” країнах.

Природа людської поведінки - будувати й переживати реальність через складні семіотичні процеси /9/. Модель

Греймаса допомагає зрозуміти деякі з цих процесів. Зокрема, як тексти ЗМІ переміщуються з інформаційного на ідеоологічний рівень: утилітарне значення запропонованої моделі - алертно настроювати членів ідеоологічної спільноти на присутність третього та четвертого кутів, - як правило ми шукаємо присутність комплексного негативного терміну в цих кутах /8:280/, або кутів “вони про нас” та “ми про них” (негативні схеми, що пов’язані з цими кутами), так в чужому світі все недискретно і невизначено /10/. Ця закономірності експлуатує ідеоологія в політичному дисурсі.

Людина може побачити себе лише дивлячись у дзеркало, однак вона побачить лише частину свого зображення. Для того що побачити більш повне зображення необхідно принаймі ще одне дзеркало. Ця метафора була необхідна нам для того аби показати те, що і для того аби як найповніше взнати, що являє собою Україна, необхідне ще одне “дзеркало” - погляд стороннього спостерігача, якими є зарубіжні ЗМІ.

Продовжуючи “дзеркальну” алегорію можна висловити думку, що глибинні семіотичні структури політичних дискурсів різних суспільств будуть однаковими за побудовою (греймасовські рекурентні актантні структури в будь-якому ідеоологічному дисурсі), але одночасно залишаються дзеркальним відображенням один одного. Таким чином, кут “вони про нас”, що найбільше цікавить нас в нашому дослідженні буде кутом “ми про них” в семіотичному квадраті політичного дискурса зарубіжних ЗМІ. Два квадрата, “відображуючись” один в одному, можуть утворити своєрідний “просторовий куб”:

В цьому кубі ми спостерігаємо взаємозамінність між площинами *A* і *B* - на перший план виходить або площина *A*, або задня площина *B* стає передньою. Тобто в даному кубі, в якому просторовий напрямок змінюється спонтанно, ми, візуально, спостерігаючи це, не маємо можливостей передбачити швидкість коливань і певний момент стабілізації цих перетворень. Таким чином цей куб (куб Некера) - "катастрофічний гештальт" /11:80/, кути якого непередбачувано виходять на передній чи задній "план" нашого ментального образу. Кут стає особливо "катастрофічною ділянкою" - невідомо який кут вийде на передній план в ментальному просторі носія політики, що створює умови "катастрофи" для ідеології, тому знання про всі кути куба не підтримується пануючою ідеологією. Крім того, якщо категоризація піде за віссю "вони про нас" як "вони про себе" слід очікувати позитивних оцінок, Якщо ж була задіяна вісь "вони про нас" як "ми про них" то слід очікувати негативних оцінок.

Накінець, якщо не відступати від "дзеркальних" метафор, то два "дзеркала" квадратів політичних дискурсів двох суспільств, що стоять одне проти одного дають безкінечну перспективу, що приводить нас до думки, що повністю вивчити НАМ ЇХ, а ЇМ НАС неможливо, ми можемо лише наблизитися до цього в деякому відображенні.

1. Чурмаева Н.В. Ф.И. Буслаев. - М., 1984.
2. Barthes, R. Mythologies. - New York, 1972.
3. Иванов Вяч. В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие системы (древний период). - М., 1965.
4. Levi-Strauss, C. The Savage Mind. - Chicago, 1962.
5. Greimas, A.J. Structural Semantics. - Lincoln, 1984.
6. Мегентесов С.А. Семантический перенос в когнитивно-функциональной парадигме. - Краснодар, 1993.
7. Рождественский Ю.В. Об одном из приемов семиотического анализа текстов массовой информации//Предмет семиотики, - М., 1975. - С.119-137.
8. Marling, W. The formal ideologeme. - Semiotica 98 3/4, 1994. - P.277-299.
9. Kress, G.R. Linguistic process in sociocultural practice. - New York, 1989.
10. Сахно С.Л. "Свое - Чужое" в концептуальных структурах/ / Логический анализ языка: Культурные концепты. - М., 1991. - С.95 - 101.
11. Gandelman, C. The semiotic square as a "Catastrophe". - Semiotica 70 1/2, 1988. - P.79-98.

С.Р. Пасека.

**Проблеми професійної підготовки майбутніх педагогів
в ринкових умовах.**

Ринкові реформи супроводжуються руйнуванням колишніх стереотипів у сфері праці, появою нових структур та розвитком нових принципів професійної підготовки кадрів. Формування ринку праці, який в тій чи іншій формі охоплює все економічно активне населення країни, може без перебільшення розглядатися як найсуттєвіший соціально-економічний процес перехідного періоду, який впливає на систему підготовки майбутніх учителів. В ринкових умовах

існують дві головні вимоги до системи підготовки кадрів: готувати тих спеціалістів, які потрібні, і готувати так, щоб вони дійсно були потрібні.

Ринок вимагає підготовки спеціалістів широкого профілю, що означає, насамперед, формування спеціалістів, здібних до подальшого безперервного поповнення знань, розширення свого наукового і професійного світогляду, творчого підходу до вирішення завдань. При підготовці таких спеціалістів необхідно передбачати поглиблення теоретичної бази, оволодіння фундаментальними основами управлінської діяльності і економічного аналізу, значне покращення практичної підготовки з використанням для цього всіх видів студентських практик, безпосередньої участі старшокурсників у роботі навчально-виховних закладів, де в майбутньому працюватиме спеціаліст. Існуюча система підготовки кадрів має принципові недоліки:

- діє практично автономно, у відриві від реальних тенденцій на ринку праці, що формується в Україні;

- немає зворотніх зв'язків з середовищем, в якому працюють її випускники;

- на всіх рівнях управління відсутня достовірна інформація про перспективні потреби в працівниках певних спеціальностей і кваліфікації;

- немає достатніх економічних імпульсів для самовдосконалення, принципи фінансування закладів по підготовці кадрів відірвані від кінцевого результату їх роботи в ринкових умовах.

В нових економічних умовах на зміну колишніх орієнтирів підготовки, якими були централізовано встановлені плани, мають прийти реальний попит на спеціалістів.

У зв'язку з тим, що ринок праці не дає 100% зайнятості до пенсійного віку, людина повинна бути готова до змін, мати більш широку підготовку. Кризовий стан економіки в цілому відбивається сьогодні і на освіті. В галузі мають місце такі негативні тенденції як падіння престижу професії

вчителя, зменшення кількості класів у зв'язку з незадовільною демографічною ситуацією, збільшення наповненості класів і відповідно зменшення потреби у вчителях. А з іншого боку кількість бажаючих вступити до педагогічного вузу не зменшується. Більшість з них не мають на меті пов'язати своє подальше життя зі школою, а бажають отримати лише вищу освіту. Тому в Україні було б доцільно ширше впроваджувати університетську освіту. Університетська система освіти є більш ефективною для нагромадження і поширення знань. Це передбачає відокремлення інститутів від промислових міністерств. Позбавлення вищих учбових закладів опіки галузевих міністерств і перехід їх під юрисдикцію Міністерства Освіти мало б супроводжуватися великою ін'єкцією внутрішньої демократії та відповідальності місцевої влади. Прикладом може бути і північно-американська модель, де університет є центром, "вищою точкою" системи освіти. В Україні ж довгий час структура вищої освіти відображала структуру економіки, тобто окремі вузи підпорядковувалися галузевим міністерствам, більш пропагувалася професійно-робітнича парадигма, яка спричинила тривале ослаблення економіки і падіння авторитету вищої освіти. Університетська освіта Заходу містить три види університетських систем: елітарні, масові і "універсальні", що забезпечують навчання понад 50% потенціальних претендентів на вищу освіту.

В Канаді 67,3% випускників вступають до університетів, у Франції - 71%, Німеччині - 87%, Італії - 99%.

Студент може стати бакалавром в одному університеті, а залежно від спеціалізації продовжувати магістерське навчання в іншому. Найздібніші студенти вчаться на докторському рівні.

В умовах ринку освіта стає товаром. Якість його, як товару надзвичайної ваги для суспільства має контролюватися постійно, на кожному етапі, бо сучасна економіка потребує фахівця нового типу, якому властиві професійний динамізм, глибокі знання фундаментального і прикладного характеру,

готовність і прагнення до освоєння нових знань, свідоме ставлення до своїх фахових і людських якостей, як до головного фактору конкурентноспроможності на ринку праці.

Посилення ролі освіти в підвищення ефективності виробництва, у виході економіки України з кризового стану можливе не лише в результаті нарощування масштабів підготовки кадрів, а й за рахунок їх раціонального використання. Тому, на наш погляд, є доцільним на перехідний період скоротити до мінімуму набір до педінститутів і випуск фахівців вузького профілю, а потрібно впроваджувати в Україні досвід університетської освіти, який поширено в усьому світі.

Крім того, ринкові умови потребують ширшої і глибшої економічної підготовки всього населення і особливо педагогів, оскільки вони формують світогляд підростаючого покоління. Роботу по формуванню економічного мислення потрібно починати ще в середній школі. Це дозволить краще зрозуміти систему економічних зв'язків у дії, з дитинства засвоїти найбільш важливі економічні поняття, вірно оцінювати причини та наслідки різних суспільних явищ.

Поки що вивчення економіки у нашій середній школі гальмується рядом серйозних проблем:

- недостатньою кількістю вчителів економічного фаху, або низьким рівнем їх кваліфікації;
- відсутністю погоджених програм викладання економічних дисциплін;
- недостатньою кількістю і низькою якістю учбово-методичної літератури.

Виникає проблема підготовки викладачів економічних дисциплін для шкіл. Протягом останніх 5 років по всій Україні у гімназіях, ліцеях і навіть середніх школах почали відкриватися економічні класи. Оскільки в педагогічних вузах не готувалися спеціалісти економічного профілю, то в школу прийшли викладачі вузів і технікумів, які недостатньо володіли методикою шкільного викладання. Тому актуальним на

сьогодні є відкриття економічних факультетів та спеціальностей при педагогічних вузах.

Дуже повільно, але вузи починають реагувати на структурні зміни попиту ринку праці педагогічних кадрів. Прикладом цього є Українських державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, який на соціально-гуманітарному факультеті готує спеціалістів, викладачів економічної теорії, а також Полтавський педагогічний інститут, який започаткував додаткову, економічну спеціальність на історичному факультеті.

Яскравим прикладом системного підходу до вирішення складних проблем, які ставить перед педосвітою життя, є створення на базі Дрогобичського педагогічного інституту навчально-виховного комплексу, який поєднає економічні класи шкіл, Львівський ліцей менеджменту, Самборський технікум обчислювальної техніки і Львівський інститут економіки. Дрогобичський педінститут, використовуючи можливості комплексу, готує не тільки викладачів економічних дисциплін (менеджменту, маркетингу), а і керівників середньої ланки освіти.

Проблему формування економічного мислення в умовах переходу України від командної до економіки змішаного типу не слід зводити лише до викладання економіки в школі. Більш глибоким шаром цієї проблеми є формування нового типу мислення майбутнього педагога.

Таким чином, економічна освіта педагогів може розвивати двома шляхами. Перший, стратегічний, передбачає відкриття економічних факультетів для підготовки вчителів економіко-управлінських дисциплін для середніх шкіл, ліцеїв, гімназій тощо. Другий напрямок полягає у розширенні навчання економіці і управлінню в системі загальної підготовки за конкретними неекономічними педагогічними спеціальностями.

Крім того, враховуючи економічну ситуацію в Україні, скорочення фінансування вищої освіти, неможна забезпечити

підготовку вчителів у такій кількості, в якій вона здійснювалася у 1990-1995 рр. Демографічна ситуація, що склалася в Україні, зменшення народжуваності скорочує додаткову потребу шкіл у педагогічних кадрах. І така ситуація зберігатиметься протягом декількох років. Тому доцільно, враховуючи дію цих двох факторів:

- посилити вимоги до відбору студентів у педагогічні вузи;
- підвищити якість підготовки вчителів;
- забезпечити ретельний відбір абітурієнтів, глибшу і ширшу профорієнтаційну роботу.

МАТЕРІАЛИ СЕКЦІЇ “СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ”

В.В.Масненко.

Козацтво в історичній концепції Вячеслава Липинського.

В.Липинський з повним правом вважається істориком однієї верстви – української шляхти. Таке визначення є доволі принциповим, оскільки в значній мірі пояснює його історіософську концепцію, сутність бачення праці історика та сприйняття історичних реалій. Засновника державницького напрямку в українській історіографії найбільше цікавило XVII ст. – доба становлення Української держави і держави саме козацької. З а таких обставин маємо певну дилему пріоритетів: шляхта чи козацтво, яку Липинський, попри всю симпатію до першої, намагається вирішити на ґрунті переконання, що “не можна збудувати на Україні державного ладу, спираючись тільки на одній соціяльній групі...”[*][1] Відповідно дослідник приділяв частину уваги й феномену

козацтва.

Липинський визнає за козацтвом домінуючу роль в історичних подіях доби Хмельниччини. Але його ставлення до цього стану досить амбівалентне. З одного боку, маємо показ потужного державотворчого потенціалу. Саме “козаччина українська сотворила поняття державності й нації української” [2]. Козаки також виступають визнаними “провідниками нації”. З іншого боку, Липинський ставить під сумнів, що козацтво, спираючись лише на внутрішні станові можливості, самотійно змогло б відбудувати Українську державу. Врешті решт, провідною думкою дослідника, що проходить через весь його науковий доробок, є така: саме завдяки шляхті та державному генієві Б.Хмельницького козацтво спромоглося виконати свою історичну місію побудови Української держави та формування сучасної української нації. Зупинимося на конкретному змісті історичної візії Липинського щодо українського козацтва. Характерно, що історик торкається багатьох аспектів козацької проблематики. Так, у його науковому дискурсі помітне місце займають поняття, безпосередньо пов’язані з нею. Держава визначається, як “українська козацька”, “стєпова козацька” чи просто “козацька”; Україна — як “козацько-руська”, “козацька” чи у більш вузькому розумінні — “козацька південна”. Козацькі риси мають соціальні та етнічні спільності: “нарід козацький”, “козацька українська нація”, “шляхта покозачена”, “лицарський козацький рід”, “українська козацька аристократія”, “козацька олігархія” і “козацька чернь”. Суттєвими явищами виступають “козацький автономізм” та “козацька державність”, козацька революція та контрреволюція. Козацькими також є: територія, уклад, устрій, влада, лад і присуд, вольності, права, традиція, військова організація та звичаї, старе звичаєве право, земельна власність та землеволодіння, політика та дипломатія, методи боротьби та політика, навіть ідеологія та спосіб думання. Наведені визначення не варто розглядати як суто

лексичні побудови чи данину загальній традиції, за ними стоїть авторське усвідомлення справді визначної ролі козацької верстви на відповідному історичному відтинку буття українського народу і держави.

Показання центру старої Київської держави О.Липинський вважає своєрідним кроком назад у порівнянні з попередньою добою: “Русь по руїні свого державного життя покочалась, отатарщилась та зварваризувалась” [3]. Назадництво виявлялося, перш за все, у втраті державницької традиції, притягальної сили власної культури та духовності.

Надалі ситуація поступово зазнає змін. Протягом мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами козащина сконсолідувалася “як окремих виразний стан”. Важливо, що це був “лицарський військовий” та одночасно “економічно продукуючий” клас. Пізніше Липинський зарахує козацтво до середньої верстви [4]. Козацький стан створив власну еліту, свою аристократію – оцих “козаків старинних”, які своїм авторитетом пов’язували козацтво в “одно зорганізоване об’єднане тіло”. В результаті “козащина стала здатним до життя та розвитку суспільним класом, вона ставала поволі в національно їй чужій Річпосполитій державою в державі” [5].

Проте, козацтво як соціальна верства виявилось доволі неоднорідним. В ньому, принаймні, виділялися дві складові частини: низова козащина та городове міщанське козацтво. За Липинським, абсолютно протилежним є їх внесок у процес українського державотворення.

Уособленням степового козацтва виступала, перш за все, Запорозька Січ. Її внутрішня природа, соціальна та господарська сутність були зумовлені своєрідною історичною долею. Поскілки основною метою Січі був збройний захист від степового ворога, вона не знала широкого поширення хліборобства. Господарство складалося з різних промислів: рибальських, скотарських, ловецьких. У політичній площині степова вольниця не могла витворити стабільної структури, несла в собі величезний потенціал анархічності й руйнації, і

що найбільш негативно, була державно та національно пасивною, індеферентною до незалежнення України. Але в той же час без участі степової козаччини побудова Української держави виглядає доволі проблематичною. Справа в тому, що вона мала “надзвичайну внутрішню силу”, втілену у прекрасній військовій організації та потужній колонізаційній спроможності. “Знищений татарським лихоліттям центр Руської держави був відбудований фізичною, колонізаційною силою української степової козаччини”[6], – констатує Липинський.

Іншою групою козацтва є городове, реєстрове. Від попередньої воно відрізняється осілістю, хліборобським характером, значно вищим рівнем культури. І в силу цього вже позбавлене деструктивних рис своїх братів-січовиків. До козацької лицарської традиції додається й відповідна господарська база – засноване на приватній власності культурне хліборобство. Таким чином, городове козацтво поєднувало в собі силу “меча і плуга”. І що особливо імпонувало Липинському, в цьому сенсі було близьким до української шляхти. Ця група козацтва значно більше цікавила історика, поскільки саме вона була потенційно державницьким чинником. Але реалізувати свої можливості змогла, пройшовши складний процес еволюції.

Державницькі можливості козацької верстви розкрилися в ході Визвольної війни. З погляду Липинського, Хмельниччина виразно поділяється на два періоди: добу автономізму і час всамостійнення України та побудови козацької держави під офіційною назвою – Військо Запорозьке.

Доба автономізму охоплювала перші чотири-п’ять років повстання. Внутрішня суть такого хронологічного поділу полягає в глибинних еволюційних процесах соціальної структури українського населення, посилення, а з часом і домінування тих верств, які мали виразно державницьке спрямування. Власне це була еволюція самого козацтва, що

відбувалася шляхом сприйняття ним державницької ідеї.

Сам же Хмельницький, на думку В.Липинського, мав чітку державну ідеологію з самого початку повстання (можливо, і раніше), а на першому його етапі, під тиском несприятливих обставин змушений був проводити політику незалежнення України конспіративно.

В початкову добу, як пише історик: “Козаччина не буде власної держави; вона ще не бачить потреби організувати для оборони власної землі в окремих державний організм усю свою націю; вона має надію забезпечити свої класові інтереси і закріпити за собою матеріальні здобутки революції в державі польській” [7]. Таку ситуацію Липинський пояснює домінуванням у повстанському таборі степової неграмотної козаччини, яка витворити сама з себе власної державної ідеології не могла. Українська шляхта і городове козацтво, потенційні носії такої ідеології, мали ще малу вагу, щоб реалізувати свої незалежницькі плани. Козацька маса цілком задовольнялася наслідком здобутих перемог і економічно і політично: для неї було достатньо лише знищення магнатського панування на традиційній козацькій території.

Складними й суперечливими були соціальні стосунки між трьома провідними українськими верствами: козацтвом, шляхтою та селянством. В автономістичну добу, як вважав Липинський, козацтво використовувало інші верстви лише в якості тимчасового знаряддя задля досягнення власних станових інтересів. При цьому ґрунтом для порозуміння було співпадання інтересів різних станів. Так, для козаків і селян спільною була соціальна боротьба проти “панів” магнатської Речі Посполитої. А з шляхтою козацтво ріднила вже національна справа — одна “руська віра”. Нажаль, ця взаємодія у більшості випадків мала тимчасовий характер. Дослідник виділяє цікаву закономірність: у стані війни з польською владою правою рукою повсталих козаків була “чернь”, а коли виникала потреба у перемир’ї, нею ставала українська шляхта. Причиною серйозних соціальних суперечностей було знову

таки те, що козацтво ще не усвідомило свою державницьку місію.

Неготовність широких мас до державотворення підсилювалась доволі тонким шаром української еліти – справжньої аристократії. Навіть керівник повстання, маючи чітку державну ідею, поки що не в змозі її реалізувати. “Хмельницький при всій своїй геніальності був і мусив бути залежним від своєї, в душі державної неповноправності вихованої козацької верстви”[8]. Гетьманські державницькі плани на цьому етапі боротьби підтримувала лише “повстанча старшина, що складалася переважно з покозаченої шляхти, міщан та поповичів”. Проте її вплив був ще слабкий, щоб надати козацькій політиці національного характеру.

Нарешті, причини поки що недержавного спрямування козацького повстання, на думку Липинського, криються і у цивілізаційних впливах. На території України зустрілися європейська та азіатська цивілізації. Це вилилося у протистояння культурного Заходу, символічно представленого плугом –осілим хліборобством, та некультурного варварського Сходу, символізованого степом. Звідси й закономірний висновок:

“Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну роль з українського боку грає низова нехліборобська козаччина та її права рука, анархічна “чернь” українська і допомога татарська – доки Богдан Хмельницький, “самодержець руський” репрезентує руйницьку силу степу, а польська Річ Посполита творчу хліборобську цивілізацію плугу, доти про “визволення Руси” і який будь державний лад на Україні не може бути й мови”[9].

Проте доба автономізму не була змарнованою для української справи. Закономірним продуктом цих важких років боротьби й пошуку компромісу були кардинальні зміни внутрішньої природи козацтва, названі Липинським досить влучно – величезна державна, національна і соціальна еволюція Війська Запорозького. Козацтво поступово

перетворюється у послідовну державницьку верству. Саме ця обставина трактується Липинським як вирішальна, що дала Б.Хмельницькому і його найближчому оточенню можливість реалізувати ідею побудови Української держави.

Еволюція козацтва полягала, перш за все, в його укультуренні, що здійснювалося шляхом європеїзації, сприйняття цінностей хліборобської цивілізації. Конкретно, зміна орієнтирів, на думку Липинського, полягала у політичній перемозі осілої військово-хліборобської верстви. Це було рівнозначно тому, що в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руйницькою стихією нерозораного степу. Відповідно козацтво як соціальна верства не має вже спільних рис зі справжнім Запорожжям з його традиційною напівкочовою культурою. “Військо Запорожське” – в другій добі повстання – це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім іншим ніж перед повстанням і початку повстання змістом” [10].

Кардинальні зміни торкнулися всіх без винятку сторін життя козацького стану: його соціальної структури, передовсім провідної верстви, господарства, релігійно-конфесійних стосунків, геополітичної орієнтації, юридично-правових норм. Але найголовніше, що домінуючою у козацькому середовищі стає саме державницька ідеологія. Козацтво по своїй внутрішній природі було готове для такої еволюції. Липинський, безперечно, зараховує його до прогресуючих верств населення, здатних до упорядкування всього суспільного життя: “тоді в XVII-ім столітті справа національна спочивала в міцних і певних руках завзятого козацького класу”.

Процес узахіднення козащини мав також міцне економічне підґрунтя – приватну земельну власність, “оперту на римським праві індивідуального володіння землею”. На переконання Липинського, земельна власність городского козацтва мала своерідний національний “індивідуально

український” характер, який принципово відрізнявся від сусідніх народів. А саме, український різновид земельної власності поєднував у собі лицарські аристократичні і службові риси. Проте у функціонуванні інституту земельної власності в Україні спостерігалися суттєві суперечності. Так, на січовому Низу домінували общинницькі колективні традиції. Крім того, старе звичаєве право козацьке, яке було покладене в основу нового українського права, також не знало приватної земельної власності. Вихід з цієї ситуації гетьманська влада знайшла у поширенні шляхеського цивільного права, виробленого під впливом саме західної традиції. За Хмельниччини на нього масово переходять володіння городового, переважно правобічного та північно-українського козацтва.

Далі Липинський констатує, що козацтво виявилось на висоті і у визначенні своєї соціальної ролі в суспільстві: “Важко те, що лицарська, військова, предківська, аристократична традиція, в західно-європейському того слова розумінню лягла в основу понять і правових норм, духа й соціального укладу цілого Війська Запорозького”[11]. За часів гетьманування Б.Хмельницького аристократичний характер українського козацтва значно розвинувся та зміцнів. Накладання лицарської традиції на приватну форму землеволодіння остаточно закріпили європейську орієнтацію козащини.

Окремо необхідно зупинитися на проблемі, якій В.Липинський приділяє особливу увагу – формуванні нової козацької аристократії, тодішньої еліти українського суспільства. Аналізуючи конкретну історичну ситуацію, коли протягом козацького повстання виділяється нова провідна верства, дослідник піднімається до певних загально соціологічних узагальнень, які по своєму змісту виходять за тему дослідження і є своєрідним прикладом розуміння теорії еліт в українській історичній та політичній думці 20-х років ХХ ст.

Економічною основою нової аристократії було розглянуте вище “вільне й дідичне землеволодіння козацьке”. В умовах козацького повстання зазнав суттєвих змін і принцип комплектування провідної верстви. Виборні звичаєвоправні засади відійшли у минуле, поступившись місцем принципу повного підпорядкування владі гетьмана, який сам призначає козацьку старшину. Такий стан речей отримує цілковите схвалення дослідника, оскільки саме він давав змогу збудувати сильну козацьку державу.

Взагалі у процесі формування нової української еліти Липинський особливе значення відводить особі Б.Хмельницького. Мова у даному випадку ведеться не тільки про гетьманську прерогативу у доборі кадрів козацької адміністрації. Йдеться про значно вагоміші та складніші речі. Хмельницький в оцінці Липинського постає як своєрідна архітепічна модель, що слугує предметом безпримусового наслідування для нової еліти. Так, гетьману вдалося прищипити козацькій верхівці деякі шляхетні етичні риси: скромність, дисциплінованість та послух. “І, що найважливіше, – підкреслює історик, – він свою безмежну, фанатичну відданість державній українській ідеї вмів передати... цілій, ним вихованій, українській аристократичній верстві”[12]. У зв’язку з цим слухним виглядають зазначені Л.Біласом аналогії між поглядами Липинського й іспанського філософа Ортеги і Гассет, який подібним же чином пояснює виникнення і функціонування аристократії[13].

В соціальному складі нової аристократії козацтво займало вагоме місце. Проте, як всяке новотворення, молода українська еліта відзначалася мобільністю. Як зазначає Липинський, “в самому початку повстання перевагу серед нової старшини української має старе реєстрове й січове козацтво”. Але майже одночасово на чолі повстання починає вибиватися і інша група – покозачена шляхта, яка в силу більшої свідомості займе пріоритетні позиції.

Сама ж козаччина, вібравши державницькі,

національно-свідомі елементи, з військово-добичницької безнаціональної касти перетворилась в державно-національну аристократичну верству. Хоча в цій новій еліті “старинне козацтво” фізично займає лише невеликий відсоток, воно передало їй свою давню лицарську традицію. Одночасно стара козацька форма була наповнена новим змістом, новим духом. Так з’явилися “будівничі й організатори нової держави, це нове ядро відродженої після вікового сну державної української нації”[14].

Розмова про велику еволюцію козаччини, її європеїзацію під час повстання, була б не повною без розгляду зовнішніх впливів на цей процес. Особлива роль тут відводиться Богдану Хмельницькому. Саме він, з погляду Липинського, сотворив і в життя перевів “велику політичну ідею європеїзації козаччини, а з нею і цілої України”. Великий гетьман, спираючись на європейську хліборобську цивілізаційну традицію, зумів приборкати руйнівні тенденції степової козаччини й поставити Запорозьку Січ під надійний контроль “вірної старшини”.

Єдиним знаряддям узахіднення козацтва й припиння свавілля його некультурної частини, на думку дослідника, могла бути лише монархічна спадкоємна абсолютистська влада. “Тільки така влада, — пише Липинський, — змогла пристосувати козацький устрій, що виріс у степу, ... до устрою хліборобської культурної городової України, з її складним господарством і високою європейською цивілізацією. Устрій козацький вріс у землю — так можна коротко сформулювати той глибокий, рішачий для всього нашого дальшого життя переворот, який відбувся під єдиновладним пануванням Великого українського Гетьмана”[15]. Цікаво, що Липинського у даному випадку не турбує певна парадоксальність ситуації: абсолютизм — явище азійського, східного походження, працює на користь європейської культури в Україні. Саме у такому компромісі він вбачає велич Б.Хмельницького, який один з усіх політиків від часів княжої

Русі успішно подолав протиріччя між західною і східною цивілізаціями на українській території.

Липинський також не міг обійти увагою особливе значення української шляхти у справі європеїзації козаччини, перетворення її у державницький стан. Досягалося це не тільки шляхом поповнення козацьких лав, особливо старшинських, за рахунок давніх шляхетських родів. Історик неодноразово говорить про прямі запозичення козацтвом з шляхетського арсеналу цінностей. Зокрема, йдеться про успадкування національно-державної традиції. У господарському економічному полі козацтво також знаходить готові життєздатні шляхетські взірці. Шляхта виступала й безпосереднім попередником та вчителем у царині оборони національно-релігійних інтересів. “Не будь цієї боротьби, не було б, очевидно, національно-релігійних змагань і серед самої ... степової української козаччини, що власне від шляхти “руської” цю національну боротьбу унаслідувала, перейняла і далі її вела”[16].

Зрештою, однак виявилось, що далеко не для всіх “шляхетських чеснот” знайшлися відповідники у козацькій середовищі. У візії Липинського простежується ледь помітна ексцентричність на певній класовій обмеженості козацтва у порівнянні зі шляхтою. Так, легітимні підстави для побудови української монархії не можливо було знайти на “полукочовій примітивній Січі Запорізькій”. А проблема законності та традиційності влади в умовах XVII ст. стояла доволі гостро. За Липинським, легітимну державно-правову основу для монархічної влади в Україні давала лише позакозацька традиція, а саме північно-західні українські землі старої “руської” князівської державної культури.

Досить стисло говорить Липинський також про вирішальну роль релігії, церкви та духовності в процесі укультування козацтва. Так, козацькому повстанню безпосередньо передувало відродження православної церкви. Саме її авторитет ліг в основу вже політичного відродження

української нації. Як вважав дослідник, “без авторитетної церкви і релігії не вдалось би ні Сагайдачному, ні навіть великому Богданові зорганізувати біля останків розпорошеної та ослабленої української шляхти... ті напіврозбійничі, анархічні, з найрізномірніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії встаткувались, ублагороднились, здисциплінувались, зукраїнізувались і, в одним духом спосне, одне тіло державно-національне об'єднались”[17].

В цілому, простеживши складний процес еволюції козацтва в європейський державницький клас, Липинський приходить до висновку про його конкретний позитивний внесок у побудову нової Української держави XVII ст. Так “завершувався переломовий процес сформування української нації і відбудови в нових українських козацько-шляхецьких формах старої Руської варяжсько-князівської Держави”[18].

У науковому доробку Липинського, особливо в його фундаментальній “Україні на переломі”, на нашу думку, досить виразно простежуються елементи структурно-функціонального методу, наразі плідного при розгляді окремих соціальних груп, в тому числі і козацтва. Все це дозволяє цілком солідаризуватися з думкою І.Лисяка-Рудницького: “Сильна сторона Липинського, як історика, лежить передусім у соціологічній аналізі...”[19]

* Тут і далі в тексті збережено особливості правопису В.Липинського.

1. Липинський В. До українських хліборобів // Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті: Документи і матеріали. — Б.м., 1983. — Т.1. — С.472.

2. Липинський В. Україна на переломі. 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті: Твори. Історична секція. — Т.3. —Філадельфія, 1991. — С.53.

3. Там же. — С.206.

4. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995. – С.63.
5. Липинський В. Україна на переломі. – С.53.
6. Там же. – С.229.
7. Там же. – С.76.
8. Там же. – С.30.
9. Там же. – С.86.
10. Там же. – С.82.
11. Там же. – С.115.
12. Там же. – С.139.
13. Білас Л.Р. Рячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.XLIII.
14. Липинський В. Україна на переломі. – С.156.
15. Там же. – С.109.
16. Там же. – С.65.
17. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – С.33.
18. Липинський В. Україна на переломі. – С.229.
19. Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.139.

В.В.Гоцуляк.

Хмельниччина: візія М.Грушевського та її оцінка в новітній історіографії.

Дві вікопомні дати: 400-ліття народин Б.Хмельницького та 130-ті роковини від дня народження М.Грушевського, дають нагоду пильніше придивитися до історіографічного доробку про цих велетнів українського духу, особливо під оглядом візії Хмельниччини видатним вченим-енциклопедистом. Незважаючи на схвальну оцінку та різну ідейну критику, ці дві постаті в літературі описані суперечливо, викликаючи неоднозначні відгуки, а нерідко

звинувачення у висліді їх праці на користь народу. Цілком справедливо цю тенденцію відмітив академік В.А.Смолій, синтезно розглянувши постать Б.Хмельницького як державотворця[1]. Автор наголошує на тому, що Хмельниччина – це не лише час становлення незалежної держави, зміни політичного статусу України та її місця на європейському континенті. Це також доба соціальних потрясінь, яка істотно вплинула на устої тогочасного суспільства. Разом з тим вчений, вказуючи на видатні здібності гетьмана, назвав цілу несприятливу низку проблем матеріального, юридичного, становного плану, які прийшлося тому долати у руслі тієї епохи.

Показуючи величезний внесок Б.Хмельницького у будівництво Української держави та утвердження її власних структур і зауважуючи, що сьогодні цього не може заперечити жодний з серйозних дослідників В.А.Смолій, захищаючи історичну правду, застеріг особливо авторів публіцистичних видань від зображення гетьмана діячем, що у 1654 р. “зробив фатальну помилку”, людиною, позбавленою державного таланту, у вчинках якої превалювали особисті мотиви тощо. Як правило, свою думку, такі автори будували майже виключно на фактах політичної історії. На складну епоху XVII ст., де діяли інші закони суспільного розвитку, переносяться ціннісні орієнтири кінця XX ст., нинішні ідеологічні симпатії (особисті чи окремих політичних сил). Подібна парадигма і до наших часів супроводжує також і наукову спадщину М.Грушевського – велета української історіографії.

Львівський історик Я.Дашкевич, досліджуючи тонку тему: історію родинного клану Хмельницьких, показав, що його формування в середині XVII ст. відбулося на тлі становлення відносно вузького прошарку нової української аристократії – козацької старшини як верхівки великого новоутворюваного стану. Справедливо зауважуючи, що про династичну політику забула українська історіографія народницького напрямку XIX – XX ст., мимоволі ставши

спадкоємницею тенденційної “Історії Русів”, у якій штучно сконструйовано різкий антидинастизм Б.Хмельницького, автор вважає, що і М.Грушевському не вдалося висвітлити постать Великого гетьмана. Причина такої невдачі, на думку вченого, корінилася в тому, що на висновках найбільшого українського історика негативно позначився особистий його досвід як політика: гетьманський переворот 1918 р. відзеркалився в трактуванні фігури Б.Хмельницького. М.Грушевський не міг вирватися з тенет народницької історіографії, з позиції якої так різко не лише критикував В.Липинського, а й заперечував важливу роль династичних інтересів у діяльності гетьмана[2]. Але в цілому Я.Дашкевич не заперечував фундаментальність розробки М.Грушевським історії Хмельниччини, підкресливши яскравий професіоналізм вченого.

У історіографії, як, зрештою, і в будь-якій сфері історичної науки є чимало понять, зміст яких не має поки що чіткого визначення. До них належить і поняття “ідеї національного самовизначення”. Цілком зрозуміло, що нечіткість поняття категоріального апарату гальмує процес наукового пізнання. Саме тому відомий дослідник професор Л.Г.Мельник, розкриваючи тему утвердження ідеї українського національного самовизначення, закладену в “Історії Русів”, а також розвинену М.Костомаровим, П.Кулішем, О.Кониським, Б.Грінченком, М.Драгомановим, показав, що синтез її своє остаточне втілення знайшов у творчості М.Грушевського. Автор підкреслив, що основним проблемам історії України вчений намагався дати суто наукове трактування. Л.Мельник вказав на створення М.Грушевським власної концепції “козацької епохи”, наголосивши, що М.Грушевський показував козацтво як носія особливої історичної місії – “національного речника українського народу”[3]. Розглянувши праці вченого “Очерк истории украинского народа”, “Освобождение России и украинский вопрос”, “Всесвітня історія в короткому огляді” та інші,

Л.Мельник розкрив головні моменти авторської концепції козаччини. Згідно неї, у 1654 р. відбулася добровільна спілка України з Росією, під тиском обставин, як тимчасова комбінація, як випадковий воєний союз, на швидку руку, залишаючи багато недомовленого і суперечливого. Слідом за Грушевським, автор доводить, що найближчою метою Б.Хмельницького було втягнути московський уряд у війну з Польщею, і для досягнення її він не рахувався з власними обіцянками й не заглядав наперед. Та коли, нарешті, московський уряд наважився зробити цей крок, Хмельницькому довелося швидко переконатися, що він зробив неоднозначний політичний вибір. Останнє спонукало Б.Хмельницького до переорієнтації на нові політичні комбінації, а саме – на розрив з Московією і встановлення тісного союзу із Швецією і Трансільванією. Тому-вважав Грушевський – Б.Хмельницький був не лише “приєднувачем України до Московської держави”, а й “першим українським сепаратистом”. В своїх працях М.Грушевський доводив, що після укладення союзу з Росією Хмельницький за спиною Москви діяльно вів переговори, шукаючи нових союзників, нових політичних комбінацій, на які міг би спертися і проти Польщі, і проти Росії. Зрештою, у Хмельницького і старшини, що його оточувала, визріли нові політичні цілі: зробити Україну нейтральною державою під спільним протекторатом Російської держави й Швеції, можливо, й Туреччини. Смерть гетьмана поклала кінець цим далекосяжним планам. Розкриваючи зміст концепції історії Хмельниччини, Л.Мельник підкреслив, що, за Грушевським, приєднання гетьманської України до Росії було лише військово-дипломатичним актом, який не мав для українського народу великого історичного значення, більш того, наслідки були негативними, оскільки приєднання призвело в XVII – XVIII ст. до занепаду народного господарства, громадського й культурного життя. Відомо також, що Грушевський стверджував, що ліквідація Гетьманщини мала негативні

наслідки, закривши українському народові шлях до сприйняття передових європейських ідей і форм суспільного життя. На погляд вченого, М.Грушевський продовжив думку М.Драгоманова про те, що приєднання України до Росії позбавило Україну безпосередніх політичних і культурних зв'язків із Західною Європою.

Авторська концепція Хмельниччини М.С.Грушевського викладена в ч. 3 8-го й у двох частинах 9-го томів, що становить 2,5 тис. сторінок друкованого тексту. Головним висновком вченого над дослідом епохи Хмельниччини був такий:

“Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знайшов свій дальший розвій в сій добі, і в ній використувалося те, що мало з часом стати українською нацією. З особливою уважністю старався я ловити всі прояви сього розбудженого самопочуття”[4].

У підготовленій В.А.Смолієм та В.С.Степанковим монографії “Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет” (1993, 1995 рр.) підкреслюється величезний внесок М.Грушевського у вивчення історії середини XVII ст. Називаючи його найвизначнішим представником народницького напрямку, вчені вказали, що в творчості М.Грушевського протягом першої третини XX ст. відбувся складний і суперечливий процес переосмислення “епохи Хмельниччини”, зародження ідеї державницької концепції[5]. Для розуміння діяльності гетьмана важливе значення мали міркування вченого про визвольні змагання народу як найбільшу силу в українській історії – революцію, силу впливу котрої він порівнював з епохальними подіями в Західній Європі. Належна оцінка була дана вченими і висновку М.Грушевського про перетворення козацької України на фактично незалежну країну, що володіла всіма тими прикметами які в цілості характеризують державу. Історики велику заслугу вченого вбачали в проведеному ним глибокому аналізі дипломатичної діяльності гетьманського уряду. Вцілому у науковій монографії література строго згрупована, названі

напрями української історіографії й дана їх класифікація в хронологічному і проблемному аспектах, проаналізовані праці як вітчизняних так і польських авторів. Це дозволило на широкій документальній базі змалювати яскравими фарбами соціально-політичні риси портрету Б.Хмельницького, внутрідержавні та загальноєвропейські напрями його діяльності.

Оцінюючи візію М.Грушевським Хмельниччини і її висвітлення у новітній історіографії, відзначимо прагнення позбутися одномірного погляду на його спадщини в данному питанні. На наш погляд, пробив час відмовитися від беззастережливого втиснення його історіографічного доробку в один тільки народницький напрямок в українській історичній науці. М.С.Грушевський вдосконалив і опрацював існуючу до нього схему української історії та її розвитку, підготував синтетичні дослідження, багато уваги приділяв критичному опрацюванню здобутків своїх колег, зарубіжних дослідників. Працюючи над історією України, М.Грушевський як вчений-енциклопедист ніколи не розумів її звужено: історія кожного народу дуже тісно і нерозривно переплетена з розвитком сусідніх народів, з проявами провідних культурно-ідеологічних в широкому контексті та соціально-політичних – у вузькому – течій. Час переоцінити спадщину М.Грушевського на ґрунті опанування ним нових методів дослідження різноманітних проблем історичного пізнання.

1. Смолій В. Державотворець // Київська старовина. – 1995 № 4. – С.2 – 14.

2. Дашкевич Я. Родонний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С.95 – 101.

3. Мельник Л.Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XV – початок XX ст.) К., НМК ВО, 1992.

4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.9. – С.6.

5. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький:

В.М.Мойсієнко.
Українсько-російський договір 1654 р. в оцінці
М.Драгоманова.

Українсько-російський договір 1654 р. був предметом наукового дослідження багатьох істориків та фахівців державного права. Серед тих, хто спеціально вивчав цю проблему або висловлювався про державно-правовий характер та історичне значення договору: В.Антонович, М.Бантис-Каменський, І.Борщак, М.Грушевський, Д.Дорошенко, М.Костомаров, І.Крип'якевич, В.Липинський, О.Оглоблин, В.Сергієвич, А.Яковлів, М.Брайчевський, В.Смолій, В.Степанков, О.Апанович, О.Гуржій та інші. В їх працях прослідковується досить широкий спектр різноманітних оцінок і характеристик договору, його форми та змісту, а також історичної і юридичної кваліфікації.

Серед українських дослідників другої половини ХІХ ст., які присвятили спеціальні праці договору 1654 р., слід назвати передусім Михайла Драгоманова, видатного історика, літературознавця, філософа, публіциста і громадського діяча. Подіям Визвольної війни середини ХVІІ ст. та українсько-російському договору 1654 р. М.Драгоманов присвятив декілька своїх розвідок – “Пропащий час. Українці під Московським царством 1654 – 1876” (1880), “Передне слово до “Громади” (1878), “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893) та ін.

У своїй праці “Пропащий час” він наводить текст договору у 23-х статтях (чолобитна від імені гетьмана та Війська Запорозького від 24 березня 1654 р.) і оцінює його з погляду на те, що він реально дав Україні.

Вчений підходить до договору 1654 р. досить критично,

бо, на його думку, він не виражав інтереси знедоленої верстви – селянства: “Ми не вважаємо цих переяславських статей за “верх премудрости” державної. Вони були написані козаками, що думали про самих козаків. Переяславські статті вмовлялись з царем тільки про волю козацьку, а “пашенного крестьянина” заставляли “должность обыкную отдавать его царскому величеству, как и прежде сего”, значить як було це за часів Польщі, проти котрої уставали і “пашенні крестяне” укупі з козаками”. Далі Драгоманов вказує, що “ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького не забули особно написати в статтях переяславських про шляхту, щоб вона “при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і щоб уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі”, а не пашенні люди”[1]. Крім козаків і шляхти, вказує М. Драгоманов, права і вольності “вимовлені були для попів і ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними людьми, та для міщан, щоб вони обирали для себе і для своїх діл войтів і магістрати та ратуші, щоб то як тепер городських голів та городську думу”.

Таким чином, Драгоманов робить висновок, що статті “вдержували стару нерівність людьми українськими і не дбали про пашенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна б було хіба повернути 13 статтю, що “права, надані од князів і королів духовним і світським людям, щоб не були ні в чім порушені”. Та тільки прав таких простим пашенним людям ніхто не дав”[2].

Драгоманов зупиняється на оцінці досить далекоглядної політики Б. Хмельницького, який в союзі України з Росією вбачав порятунок від поневолення шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, довго очікуване законодавче закріплення економічних, політичних і культурних взаємовідносин між українцями та росіянами, а також розраховував на сприяння в справі зміцнення спільних сил у

боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому.

Після всіх подій, які відбулись між Польщею і Україною в 1648 – 1654 рр., на думку М.П.Драгоманова, присяга Богдана Хмельницького російському царю Олексію Михайловичу, була “актом не тільки, природним, але й повністю національним, тим паче, що йому передувала масова еміграція українців, що втікали від польського поневолення “в московские земли”, де за короткий час виросла нова Україна, Слобідська”[3].

На протязі декількох століть іноземного панування український народ не мав власної державності[4], бо польсько-литовські феодали жорстоко придушували всі спробу народу скинути чужоземне іго та організувати власне управління. Історичні умови, які сформувались у Східній Європі в XV – XVII ст., робили неможливим створення незалежних національних держав у ряду народностей, в тому числі і в українській. Український народ, знаходячись під іноземним гнітом, розрізнений економічно і політично, не міг створити власну державу.

Формування української державності відбувалося в ході Визвольної війни середини XVII ст. на базі існуючого у Війську Запорозькому самоуправління та проявилось у створенні військових й адміністративних органів управління, на звільнених українських землях.

Разом з тим, Драгоманов наголошує на прогресивному європейському характері Української держави на час укладення договору 1654 р. Він відзначає, що в договорі були “добрі зерна іменно такого устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люди. Тут умовлялось, щоб чужі люди у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний...” І якщо порівняти ті права, “які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ’ям, яке було в царстві Московськім, то все-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більше подібний до устрою теперішніх вільних

держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Російська імперія”[5].

Справа в тому, що в середині XVII ст. Україна і Московська держава мали абсолютно різні юридичні світогляди, правові менталітети. Тогочасна Росія – самодержавна монархія, політичний устрій якої еволюціонував у бік абсолютизму. Україна ж перебувала в орбіті загальноєвропейської правової традиції, де стосунки сюзерена і васала будувались на взаємозобов’язаннях і мали договірний характер. Це положення підтверджує зроблене М. Драгомановим порівняння статей Б. Хмельницького з Великою Грамотою про вольності. “Якщо порівняти ті права, що витребували пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності, то вийде, що вони були не на багато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей”[6].

Але незважаючи на те, що образ життя козацтва, здавалося б, диктував їм республіканські порядки, держава формувалась згідно монархічного зразку. “Ідеал Богдана Хмельницького був, власне, дрібно-шляхетський монархізм (король з козаками – проти королів-магнатів, теорія, не далека від “за царя проти бояр Степана Разіна”[7]. На основі військової влади гетьмана розпочався процес утворення Української держави. Так, в період гетьманства Богдана Хмельницького законодавча влада все більше переходила від Загальної Ради, а потім і від Ради старшини в руки гетьмана. Глава держави, гетьман Війська Запорозького, обирався довічно. В руках Б. Хмельницького залишалась вся повнота державної влади, яку він застосовував щодо внутрішніх справ України та її зовнішньої політики.

Так, в середині XVII ст. утворилась нова європейська держава – Україна. Українсько-російська угода 1654 р. сприяла розв’язанню зовнішньополітичних проблем, однак натомість унеможливила втілення в життя ідеї національно-державного

будівництва на терені України. І якщо на перших порах хитку рівновагу в українсько-російських відносинах вдавалося втримувати значною мірою завдяки авторитету Богдана Хмельницького, то після смерті гетьмана її було порушено на користь Московського царства.

1. Драгоманов М.П. Пропаший час. Українці під Московським царством // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.568.

2. Там же. – С. 568 – 569.

3. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.1. – С.447.

4. Драгоманов М.П. Передне слово до “Громади” // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.278 – 279.

5. Драгоманов М.П. Пропаший час. Українці під Московським царством... – С.569.

6. Там же. – С.570.

7. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну... – С.430 – 431.

С.А.Кисіль.

Вплив діяльності вихованців Києво-Могилянської колегії на характер українсько-російських відносин в середині XVII ст.

Актуальність проблеми характеру українсько-російських відносин у новий час світової історії особливих доказів не потребує. Спробуємо розглянути діяльність окремих вихованців Києво-Могилянської колегії як показник історико-культурної зрілості, а, значить, і політичної вагомості України у відносинах з Росією в період вирішальних для України завдань - досягнення незалежності і державності у ході Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Тенденція до посилення суспільної ролі культури, освіти проявляється в Україні вже з кінця XVI ст. Потреби національно-визвольної боротьби українського народу надзвичайно стимулювали їх розвиток на основі античної та європейської традицій і нових пошуків.

Достатньо відомий внесок вчених-мовознавців, першодрукарів, викладачів братських шкіл, Острожської та Київської академій в справу культурної та етнічної консолідації українського народу, і в меншій мірі досліджена їх роль в поширенні ідеалів гуманізму.

Увага до міжнародного напрямку діяльності вихованців Києво-Могилянської колегії дозволяє розкрити як етнічний потенціал України, так і партнерський взаємокорисний характер українсько-російських відносин. Реформування системи влади, церкви, потреба в зміцненні міжнародних позицій нагально вимагали подолання культурного відставання, яке усвідомлювало передове оточення російського царя. Звернення Б.Хмельницького в Москву за військово-політичною підтримкою і Олексія Михайловича в Київ за культурною майже розминулись в дорозі 1648 року. В цей рік російський цар Олексій Михайлович надіслав у Печерський монастир грамоту з проханням відрядити до Москви відомого знавця грецької мови Дамаскіна Птицького. Оскільки останній через “монастырские потребности” виїхати до Росії не зміг, 14 травня 1649 р. цар вдруге звернувся, цього разу до митрополита Сильвестра Косова, з грамотою такого змісту: “Ведомо нам учинилося, что учителя священно-иноки Арсений (Сатановский. - С.К.) та Дамаскин Птицкий божественного писания сведущи и еллинскому языку навичны и с еллинского языка на словенскую речь перевести умеючи и латинскую речь достаточно знают, а нашему царскому величеству такие люди годны..., велели о том к тебе послать нашу... грамоту и тех учителей приговорити и прислати к нам”.

Після одержання другої грамоти в Москву виїхали

Арсеній Сатановський та Єпіфаній Славинецький. Першого липня вони прибули у Посольський приказ до думного дяка М.Волошенінова. Їм було видано жалування – кожному по 40 соболів і 25 крб. Спочатку київські перекладачі працювали в Андріївському, а пізніше у Чудовському монастирях.

Для підготовки наукових і педагогічних сил світової школи велике значення мали переклади на російську мову передових на той час наукових і педагогічних творів, здійснені Є.Славинецьким, А.Сатановським та їхніми соратниками. В описі літературного надбання Є.Славинецького, складеного його учнем Євфимієм, поряд з іншими працями є й “Космографія” І.Блеу. Завдяки перекладу цього твору російський читач ознайомився з геліоцентризмом М.Коперника. Для Росії XVII ст. цей переклад не був випадковим. З одного боку, його поява характеризувала запити суспільства, а з другого – вказувала на рівень освіти самого перекладача. У видатковій книзі патріаршого приказу є запис про грошову винагороду “старцю Єпіфанію, що в Чудовом монастирі живе за те, що переклав государю, патріарху на російську мову дохтурську книгу”. Мається на увазі переклад відомої праці Везалія, яка вийшла в 1543 р. в Базелі і відіграла неабияку роль в тогочасній медицині. Наприкінці 50-х років XVII ст. Є.Славинецький разом зі своїми колегами працював над перекладом “Великого Атласу”, надрукованого голландцем І.Блеу. Серед перекладів Є.Славинецького є й праця Е.Роттердамського “Громадянство звичаїв дитячих”, що мала задовольнити інтерес російського читача до питань педагогіки та передової організації освіти. Поширення творів Є.Славинецького в різних районах Росії свідчить про те, що педагогічні ідеї просвітителя-гуманіста Е.Роттердамського про організацію не тільки навчання, правильного виховання, а й загального гармонійного розвитку дитини, яке досягається, на думку мислителя, шляхом фізичного, розумового та естетичного розвитку, поділяло багато культурних діячів Росії того часу. Цікаво, що Є.Славинецький, турбуючись про

поширення прогресивних педагогічних ідей, переклав усі правила конкретно, живою розмовною мовою того часу, вдаючись до прикладів з російського побуту. Щоб полегшити засвоєння своїх перекладів світської літератури, Є.Славинецький склав рукописний словник іноземних слів – “Сказання про трудність пізнавальних речей”.

На розвиток культури другої половини XVII ст. позитивно також впливали філологічні праці, автором яких був Є.Славинецький. Ще вчителюючи в Київській братській школі і добре знаючи складність вивчення латинської мови за іноземними посібниками, він почав у 1642 році створювати “Лексикон латинський” і закінчив розпочату роботу уже в Москві. У цей же період розвитку своєї літературної та наукової діяльності Є.Славинецький разом з А.Сатановським створив велику лексикографічну працю “Книга лексикон греко-славено-латинський”, що, як і “Лексикон латинський”, вважається скарбницею церковнослов’янської та української лексики середини XVII ст.

Багатогранна літературна діяльність Є.Славинецького, А.Сатановського, їх учнів, російських “книгописців друкарської справи” Сергія, Никифора, Михайла Родостасова, Флора Герасимова та інших була спрямована на організацію шкіл нового типу, які були б підпорядковані державі, а не церкві. Активну діяльність, спрямовану на їх створення, розгорнув прогресивний діяч того часу, окольничий Федір Михайлович Ртищев (1626 – 1673), один з прихильників “вільних мудростей учення”.

Як уже зазначалося, поселились вихідці з України в Андріївському монастирі, побудованому на кошти Ф.М.Ртищева, неподалік від Москви. Сучасники не випадково називали цей не схожий на інші, монастир “Особливим іноземським”, оскільки селили в ньому по іменному царському указу тільки “учительських монахів”, які повинні були займатись перекладами, редагуванням книжок. При Андріївському монастирі діяла школа, одним з учителів якої

був Є.Славинецький. Його приїзд до Москви особливо виділяє складач “Житія” Ф.М.Ртищев, “Ще закликав з Києва монаха Єпіфанія, – пише він, – мужа мудрого і в мові славенській і грецькій і в інших ізящного, до того ж і інших іноків в ученії Граматики Словенської і Грецької, навіть до риторики і філософії, хотящим тому ученю дослухатися”. Так виникло в Москві “учене братство”, у яке входили представники культури братніх народів. Їх освітня діяльність не обмежувалась школою Андріївського монастиря. Є.Славинецький з 1653 р. став ректором і вчителем греко-латинської школи при Чудовому монастирі. Сама назва школи вказувала на те, що в ній надавали значення вивченню мов, які допомагали орієнтуватись у вітчизняній та зарубіжній літературі і не тільки релігійного, а й світського змісту. Найбільш досконало володіли багатьма європейськими мовами відомі пізніше в культурному житті Росії її вихованці К.Істомін та Євфимій. Чисельні учні і соратники Є.Славинецького своїми знаннями сприяли розвитку культури та освіти, зміцненню зв’язків між братніми народами. Серед них був і П.Зеркальников, який не обмежувався наукою в Андріївському монастирі, а за порадою Є.Славинецького поїхав учитись у Києво-Могилянську колегію. Як людині, для якої перебування на Україні було “за звичай”, йому доручили в 1651 році привезти Б.Хмельницькому грамоту від російського царя. Після закінчення навчання в Києві (близько 1658 р.) П.Зеркальников подарував колегії свій будинок на знак подяки “за сприйняття премудрості”. Є.Славинецький жив і працював у Росії 26 років. Помер у 1675 р. і похований у Чудовому монастирі. На пам’ятнику, встановленому на його могилі, російські друзі й учні написали: “Зде бо лежить мудрейший отец Єпіфаній, претолковник Изященных писаний, философии иерей в монахе честный”.

Протягом тривалого часу Київська колегія була єдиним вищим навчальним закладом не тільки на українських, а й на російських, білоруських та південнослов’янських землях.

Вона сприяла розвитку зв'язків у галузі культури між цими народами. В одному з листів, надісланих у 1654 році російському уряду, Б.Хмельницький писав, що з цього училища вийшло чимало чесних і розумних людей, “службе угодных”.

А.Г.Морозов, В.В.Нагорний.

Геодетермінічні фактори формування козацтва.

На початку XVII століття сільське господарство майже повністю визначало перебіг економічного життя країн Східної Європи. Наслідки сільськогосподарського року в ряді випадків мали вирішальний вплив на прийняття королем і сеймом Речі Посполитої найважливіших військово-політичних рішень.

Слід, проте, зазначити, що в загальному потоці публікацій, присвячених генезису української козацької державності, цій важливій проблемі приділяється надто мало уваги. Між тим, вона має чимало аспектів, які потребують докладного висвітлення, зважаючи на їх специфічний, інколи майже незрозумілий на сьогодні характер. Таким є, зокрема, питання про вплив на життя середньовічного українського суспільства геодетермінічних факторів.

Обмеженість економічних ресурсів покріпачених селянських дворів вела не лише до загальної нестачі тягла і реманенту, але й негативно позначалась на конструкції та якості знарядь праці, доборі худоби, внаслідок чого загальний рівень агрокультури залишався на досить низькому рівні. Не менш складним було становище покозаченого селянства – новопоселенців Середнього Подніпров'я, які нерідко осідали на полудневій Київщині, маючи лише мінімально необхідні засоби та знаряддя праці. Відсутність належного виробничого потенціалу ставила селянські господарства в надмірно тісну залежність від перебігу природно-кліматичних факторів.

Внаслідок цього, важливе значення для формування

на російських, білоруських та південнослов'янських землях. території, на якій впродовж XVI-на початку XVII століття осідали козацькі слободи, мали природні фактори не лише суто оборонного (захищеність місця проживання достатніми лісовими масивами, річками, озерно-болотними системами, густою яружністю), але й кліматичного характеру. Крім якості ґрунтів, на успішне ведення рільництва впливали сума сонячного світла і тепла вегетаційного періоду, річна амплітуда коливань температури повітря та її середньорічне значення, тривалість безморозного періоду, кількість та періодичність опадів, характер снігового покриву, напрям вітрів. Все це, звичайно, сприймалось покозаченим селянством емпірично, але, виходячи з наявності багатовікової традиційної культури землеробства, усвідомлювалось цілком ясно.

Дуже привабливою для вирощування, високоврожайною і одночасно дорогокоштуючою зерновою культурою була для українського селянства озима пшениця. Незважаючи, однак, на високий попит на неї в Західній Європі та ціну, що перевищувала ціну жита на 50-80 відсотків, пшениця як загалом в межах Речі Посполитої, так і, власне, на Україні до козацької колонізації полудневої Київщини та Поділля вирощувалась в дуже обмеженій кількості. Так, в Галичині на початку XVII століття в загальній площі зернових пшениця займала лише 9 відсотків. Навіть в повністю орієнтованих на західні ринки фільварках центральних повітів Київського воеводства площі, зайняті пшеницею, не перевищували 10-12 відсотків. Жито ж займало, принаймні, 40 відсотків.

Це пояснюється тим, що стабільні врожаї високоврожайної озимої пшениці при тогочасному рівні агрокультури можна було отримувати в досить вузькій широтній смузі, яка практично повністю накладається на Правобережний Лісостеп. На Півночі вона обмежувалась лінією Обухів-Фастів, на Півдні орієнтовно лінією Чигирин

— Вінниця.

Одним з важливих факторів отримання стабільних високих врожаїв зернових, а, отже, стабільної доходності і платоспроможності, господарств було прагнення до поєднання в разі можливості орного землеробства з підсічновогневим. Воно було особливо привабливим для новоселів, які, приходячи на нові місця, нерідко не мали достатньої кількості тягла і реманенту для розорювання степової цілини. Зимова вирубка лісових ділянок для безоранкового ярового посіву давала в такий спосіб можливість прискорити розширення посівних площ на найтяжчому, початковому етапі становлення господарств. Поєднання цих факторів і було можливим саме в зоні Лісостепу.

Неабияке значення мало також те, що поля, засіяні на підсіках, лежали, як правило, в середині лісових масивів, а тому значно краще були захищені як від посухи, так і від знищення в разі татарського нападу. Таке поєднання також сприяло стабілізації збору зернових. Слід пам'ятати, що Правобережний Лісостеп в XVI – першій половині XVII століття жив в умовах постійного військового неспокою. Тримати значні резервні запаси зерна було нераціонально, оскільки надії врятувати їх під час раптового нападу було мало. Тому все товарне зерно господарства прикордоння намагалися реалізувати якнайшвидше. Висока платоспроможність селянсько-козацьких господарств цієї зони дозволяла їм нагромадити значну кількість вогнепальної зброї. Насиченість Лісостепової місцевості дорогою, але ефективною зброєю робило її краще забезпеченою, принаймні, від найбільш дошкульних важковловимих нападів дрібних татарських загонів.

Відносна забезпеченість тієї чи іншої місцевості від ворожих нападів дозволяла не тільки більш повно використовувати можливості сільського господарства, але й стимулювала будівництво водяних та вітряних млинів, буд,

поташень, гут, селітроварень, кузень, гамарень, чинбарень та інших виробництв і майстерень. Цілком логічно в цій місцевості виникали численні ярмарки. Все це стимулювало новий приплив сюди селянства, що шукало кращої долі, ніж життя уярмленого кріпака.

І.А.Фареній.

Економічний розвиток Запорозької Січі як фактор формування її соціально-політичного ладу.

Унікальність суспільного ладу Запорозької Січі для епохи феодалізму визнавалася як її сучасниками, так і представниками наступних поколінь. Серед існуючої на той час цивілізації з її духом корпоративності, поділу людей на стани, чітким усвідомленням людиною свого місця в ієрархії, своєї зверхності, чи навпаки, неповноцінності в суспільстві, з її феодалами, кріпаками, з її абсолютною переконаністю в непорушності монархічних принципів і всього того, що вважалося вічним, Запорозька Січ явно не вписувалася в загальну соціально-політичну картину середньовіччя. Тому не випадково, що суспільний лад низового козацтва викликає до себе неабиякий інтерес.

Безперечно, що в основі формування соціально-політичних рис козацької республіки лежало багато факторів. Однак, соціальна система кожного суспільства має свої коріння в економічних відносинах. Очевидно, Запорозька Січ не є тому виключенням. Разом з тим, слід сказати, що господарчий механізм її був специфічним. Джерелами доходів запорожців були військова здобич, королівські та царські пожалування, торгові збори, ремесло, промисли, скотарство, землеробство.

Звичайно, що ця обставина не могла не позначитися на характері соціального ладу. Основи останнього, безсумнівно, пов'язані з матеріальним життям, але специфіка

його в даному випадку полягала в тому, що існувало воно не тільки в формі власного матеріального виробництва, що впливало на соціальний процес в Січі, а й в формах, не пов'язаних з виробництвом взагалі. Жалування запорожців в грошовій і натуральній формі свідчить про значну залежність їх від економіки країни, правителю якої козаки були офіційно підпорядковані.

Запорозька Січ в економічному плані – це “трудова асоціація козаків...”[1] Колективний характер праці в багаточисельних промислах, скотарстві в значній мірі обумовив наявність колективної власності. Територія, підконтрольна Кошу, належала всім і кожному окремому козаку. Колективна власність на основні джерела матеріального життя обумовлювала в значній мірі соціальну однорідність козацтва. Однаковий соціальний статус членів січового братства визначав спільність їх інтересів матеріальній сфері і як результат – соціальну направленість політичної влади в Січі. Остання могла бути направлена тільки на захист інтересів всіх козаків, внаслідок їх соціальної однорідності. Не було об'єктивної необхідності усунути якусь частину населення Січі від політичної влади, як це характерно для рабовласницького чи феодального суспільства. Таким чином, політичне рівноправ'я в козацькій державі своєю основою має характер власності і соціальну систему, яку вона породжує.

В Запорозькій Січі мала місце також і приватно-трудова діяльність, не заборонялась і приватна власність на гроші, речі, човни, худобу та інше. Але колективний характер праці був переважаючим. Приватна економічна ініціатива хоч і обумовлювала певне матеріальне розшарування серед козацтва, але на перших етапах існування козацької республіки не призвела до формування соціальної диференціації.

Про великий вплив економічного розвитку на політичний устрій свідчать перетворення, що відбулися в

Запорозькій Січі у XVIII ст. Д.Дорошенко писав, що в цей період низове козацтво “ставало справді демократичною республікою, але вже носило в собі зародок класової диференціації, яка неминуче мала б наступити при дальшому нормальному розвитку його економічного життя”[2]. Після заснування Нової Січі “за кілька десятків років край почав міняти свою фізіономію: замість “дикого поля” він став перетворюватися в країну осілої хліборобської-культури з вільним селянським населенням”[3]. Саме в цей період власний економічний розвиток стає матеріальною основою існування козацької організації.

Широко розповсюджуються зимовники, які, на думку Н.Полонської-Василенко, стають головною формою землеволодіння[4]. Запорожці почали жити вже не за рахунок привозного, а свого власного хліба і навіть вивозили його за межі Січі на продаж, експортували також шкіру, коні, воли, вівці, масло, сало тощо. В землеробстві, промислах, торгівлі починає активно застосовуватися наймана робоча сила.

Звичайно, що ці зміни в економічній сфері не могли не позначитися на соціальний розвиток козацької верстви. Д.Дорошенко говорить, що погляд, “ніби запорожці жили на строго комуністичних основах”, “був справедливим щодо XVI, може навіть першої половини XVII ст.”[5] А вже на період XVIII ст. майнове розшарування досягло великого розмаху. Окремі козаки володіли значним грошовим капіталом, рухомим і нерухомим майном.

Як правило, заможними були козаки із числа старшини, яка фактично забирала собі усі прибутки від митниць, урядову платню, мала власне господарство у вигляді зимовників та активно займалася торгівлею.

Про відсутність соціальної однорідності і гармонії серед козаків свідчать чисельні заворушення сіроми проти старшини у 1749, 1754, 1758, 1759, 1761, 1768, 1769, 1771-75 роках та процес відтоку населення Січі в інші території[6]. Така соціальна напруга, безперечно, свідчить про значну

протилежність інтересів старшини і основної козацької маси. Очевидно, що козацькі поводири в своїй діяльності вже не відображали основні прагнення населення Запорожжя. Спроби вирішити назрілі проблеми збройним шляхом свідчать про те, що усунути старшину мирно було неможливо. Тому можна вважати, що демократичний устрій Запорозької Січі в цей період виглядає явищем досить відносним. “І ця відносність обумовлювалася здебільшого соціально-економічними реаліями – тобто поступовим, але неухильним проникненням у суспільну тканину Запоріжжя майнової диференціації, а згодом і соціальної нерівності”[7].

Крім того, слід відзначити, що далеко не все населення “Вольностей Війська Запорозького” могло користуватися своїми політичними правами, а значна частина населення їх взагалі не мала. Так, участь у виборах приймали лише присутні на Раді. А більша частина “голоти”, як правило, знаходилася у зимовниках на заробітках і не впливала на політичну ситуацію. Значна частина козаків перебувала на кордонах, митницях, виконувала інші службові обов’язки. До того ж, населення Січі у XVIII ст. не обмежувалося лише козаками, яких було близько 20 тисяч; велику частину людності краю, а це більш ніж 150 тисяч, складали селяни-переселенці, що були “підданими Війська Запорозького”[8]. Вони також залишалися осторонь політичного життя. Таким чином, вплив економічних відносин на суспільно-політичний устрій виявився досить істотним; він призвів до процесу соціального розшарування, а разом і до зміни соціальної направленості політичного ладу, до формалізації демократичних принципів. Отже, з розвитком власного січового господарства вплив економічних відносин на суспільно-політичне життя ставав все відчутнішим. Визначальним в формуванні соціальної структури населення Січі, характеру політичної влади була форма власності.

1. Історія господарства від первісної доби і перших

цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К., 1994. — С.196.

2. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С.459.

3. Там же. — С.461.

4. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т.т. — Т.2. — К., 1993. — С.127.

5. Дорошенко Д.І. Вказ. праця. — С.463.

6. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. — С.127.

7. Там же. — С.130.

8. Єфименко А.Я. История украинского народа. — К., 1990. — С.346.

В.Ф. Боєчко.

Черкаське староство в XVI ст.

Черкаське староство, зважаючи на своє природньо-географічне положення, займало важливе місце в історії Литовської держави кінця XV — XVI ст. З одного боку; воно об'єднувало ліве і праве Середнє Подніпров'я, а з другого, простягалось на малозаселенні південні землі, виконуючи роль прикордонних територій Литовської держави. Землі Черкаського староства охоплюють течії річок Тясмина і Росі по праву сторону Дніпра і обширні території по Сулі, Воркслі і Самарі з їх притоками по лівому березі Дніпра. Черкаське староство було одним з найбільших у Київському воеводстві. За Люстрацією 1552 р. в ньому налічувалось 30 сіл, 60 угодів і 3 міста.

По правому березі Дніпра через все староство тягнулась лісова смуга, яка розширювалась в басейні річок Вільшанки і Тясмину. Великі смілянські озера Біле, Бузукове, Яськове разом з Ірдинськими болотами надавали вигляд глибокого Полісся, з багатим на чорнозем ґрунтом. Великі степи Придніпров'я та Задніпров'я, які простирались на південь, з

їх природними багатствами відкривали величезні можливості для різних промислів. Саме промисли-уходи складали основну галузь господарства, про що свідчить Люстрація 1552 р. Найпоширенішими промислами були: риболовство, бджільництво, полювання, лови звірів (боброві гони), дегтярство та ін. Одним із поширених занять було риболовство і боброві гони на річках та озерах. Вигода Черкаських озер полягала в тому, що вони знаходились в більшості своїй в низинах і весною заливались Дніпром, постійно поповнюючись запасами риби.

Як відмічає Люстрація 1552 р., “в тых озерахъ рыбы досыть завжды”[1]. В районі річок Тясмину і Вільшанки знаходились великі пасіки. Про те, наскільки широко було розвинуте бджільництво, можна судити з того, що канівський намістник Чайка тільки з замкових Сіверських уходів отримував “оть половинниковъ 90 кадей меду окреме бобровъ, рыбъ, мяса и иных пожитковъ”[2]. Полювання не було самостійним промислом, ним займались попутно, відправляючись на уходи. Польський мандрівник Броневський писав, що в цій місцевості водяться “дикие буйволы, лоси, лошади, олени, козы”[3]. В степовій зоні Черкаського староства було поширене скотарство. Люстрація 1552 р. відмічає про прибутки старост: “Хтоб коня або кольцо ихъ выгнал з диковъ, мает кони тые провести до замку”[4].

Так, завдяки своїм природним багатствам, в Черкаському старостві сформувалось ухадницьке господарство, яким займались майже всі верстви населення: бояри, міщани, земляни, козаки.

Черкаське боярство не відрізнялось ні великою зажиточністю, ні сановитістю. Воно було малочисельним і нараховувало не більше 20 сімейств. Деякі із черкаських бояр володіли великими земельними просторами, але обробляти їх не було кому. Що стосується замкових повинностей, то боярство Черкаського староства в XVI ст. ще некористувалось майже ніякими пільгами в порівнянні з міщанством. Так, як

і міщани, бояри повинні були утримувати варту, ремонтувати замок, рубити острог, служити конно і збройно. В XVI ст. у Черкаському старостві ще не було обособлення окремих станів населення, що спостерігалось на більш заселених територіях українських земель – Волині та Поділлі. Маса населення Черкаського староства складалась з вільних ухадників, які практично не були зв'язані з боярством. З однієї сторони, боярство визнає себе членом общини, бере на себе військові повинності і разом з міщанством вступає в зіткнення з владою староств, а, з іншого боку, общиники мають право користуватися общинними угіддями, які відійшли в особисту власність. В Черкаському старостві в др. половині XVI ст. виділяються міщанські, земянські, боярські землеволодіння. Міщани спадково володіють своїми землями і не несуть ніяких відробіткових повинностей. Вони на рівні з боярами і земянами зобов'язані нести військову службу під командою старости. Міщани були зобов'язані виставляти ополчення, захищати міські укріплення і замок, утримувати варту – постійну і на кордонах своїх земель, платити натурою чи грошима податок старості.

Свої особливості в Черкаському старостві мав і земянський стан. Це був військовий стан землевласників. Вони отримували за службу по 10 литовських волок землі. За це земяни були зобов'язані по першому призову старости доставляти з кожної служби одного озброєного воїна. Земяни володіли землею особисто, але за великі заслуги могли отримати землю “в отчину” з правом передачі її спадкоємцям. Слід зазначити, що на Поліссі старости легко знаходили охочих людей, що брали служити, а в Черкаському старостві завдяки постійній загрозі нападу татар служби земяни брали неохоче. Селяни в Черкаському старостві розселялись на вільних землях і пустощах і мали право користуватися ними на свій розсуд. Землеробство тут було пов'язане з постійною загрозою нападу татар, і тому селяни повинні були думати про захист. В цьому відношенні населення краю знаходило

підтримку зі сторони місцевого уряду.

Черкаські староства беруть на себе ініціативу в організації військової сили. В кінці XV ст. козаки з'являються в Черкаському старостві. Частина козаків служила старостам в якості прикордонної варти, інша частина займалась промислами.

За думкою І.Крип'якевича, в Черкаському старостві мешкає декілька груп козаків. Одна група козаків служить у наймах старост і бояр і не займається промислами — це найбільш бідніше козацтво. Друга група складається з більш заможних козаків, які домів в Черкасах не мають і платять старості “колядки”. Третя група козаків постійно займається промислами і постійно в місті не живе.

Черкаські старости підтримували перехід великої маси населення з других староств. Поступово козацтво формується як особливий військово-служилий стан, який мав в порівнянні з селянством і міщанством значні привілеї. З Люстрації 1552 р. відомо, що козаки, котрі живуть в місті, ніяких повинностей не несуть, а лише платять за право користуватись уходами “колядки” і косять 2 дні на рік сіно[5]. В таких умовах виникають цілі козацькі слободи. Це дає можливість з початку XVI ст. українським старостам: О.Дашкевичу, М. Вишневецькому, спираючись на козацькі загони, не тільки обороняти свої землі, а й переходити вже у власні напади на татар. Одним із здобутків таких нападницьких рухів було заснування Запорозької Січі.

Таким чином, можливості освоєння вільних земельних просторів перетворили Черкаське староство в XVI ст. в центр колонізації південних рубежів Литовської держави. Разом з цим тут склався особливий тип господарства — “уходництво” і “добитництво”. Це було головним заняттям майже всіх верств населення, серед якого ще не було різкого станового розшарування. На протязі XVI ст. у Черкаському старостві формується і перетворюється на суспільно-політичне явище українське козацтво.

1. Архив Южной и Западной России. — Ч.7. — Т.1. — С.103.
2. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. —Одесса, 1912. — Т.1. — С.381.
3. Там же. — С.382.
4. Архив Южной и Западной России. — Ч.7. — Т.1. —С.83.
5. Там же. — С.82.

В.М. Мельниченко.

Міграційні процеси другої половини XVII ст. та їх економічні наслідки.

Внутрішні і зовнішні соціально-політичні фактори другої половини XVII ст. зумовили активізацію міграційних процесів, які охопили Лівобережну і Правобережну Україну. Рух населення з різною інтенсивністю впродовж всієї половини століття спрямовувався переважно в лівобережному напрямку. В основі міграції лежало прагнення людей знайти захист від спустошливих нападів польсько-шляхетських, татарських і турецьких військ, позбутися феодально-кріпосницького гніту та національно-релігійних переслідувань.

Масові відходи населення з Правобережжя розпочалися вже в 50-х рр., коли частина правобережних земель, опинившись за межами звільненої території, зазнала значних спустошень внаслідок каральних акцій польських військ і татарських нападів. Найбільше потерпіли Волинь і Поділля. Значно зменшилося, зокрема, населення Володимирського, Луцького, Кременецького та інших повітів Волинського воеводства. У колись великому і багатому Володимирі у 1650 р. залишилося 55 житлових будинків, а у 1658 р. — лише 2. В Луцьку за цей час кількість будинків із 182 зменшилася до 14. Всього ж у Володимирському і Луцькому повітах жовніри зруйнували близько 370 населених

пунктів. В місті Збаражі та волості Кременецького повіту, яка складалася з 35 сіл, залишилося лише 19 будинків, причому в 22 селах не залишилося жодної оселі. Багато жителів краю опинилися в татарському полоні, частина померла від голоду або морової язви. Вцілілі ж люди або переховувалися в навколишніх місцевостях, а потім поверталися, або ж “йшли на Україну”. В таких же тяжких умовах перебувало і населення Подільського воєводства, де за порівняльними даними люстрацій 1629 і 1662 рр., які охоплювали 211 сіл і 34 міста і містечка (з усіх 902 сіл і 72 міст і містечок), міське населення зменшилося на 66 процентів, а сільське — на 73 проценти. Найбільший спад його спостерігався на сході Поділля.

Змушені залишати місця постійного проживання, жителі Правобережжя у 50–60-х рр., перейшовши Дніпро, заселяли переважно північну частину Лівобережжя (Ніжинський, Стародубський і Чернігівський полки), що була віддалена від головного театру воєнних дій. Сюди ж переселялися й жителі південних лівобережних полків, територія яких стала ареною міжусобної боротьби і зазнавала спустошливих нападів іноземних загарбників. У заселенні цих земель були зацікавлені, насамперед, українська шляхта, козацька старшина і духовенство. Вбачаючи у переселенцях з Правобережжя важливе джерело робочої сили, вони домагалися універсалів на володіння їхніми поселеннями, звільняючи їх на певний час від сплати податків і виконання повинностей. У 50-і рр. навколо Глухова, Конотопа, Стародуба з’явився цілий ряд нових поселень, серед яких високою була питома вага вихідців з Волині.

Відхід населення з Правобережжя на лівий берег Дніпра не припинявся і в наступний період. Крім втікачів з волинських та подільських земель, на лівий берег все частіше переходять жителі Брацлавщини, правобережної Київщини. Так, у 1663 р. багато козаків Паволоцького полку

з сім'ями, переправившись біля Димера через Дніпро, поселилися в Бобровиці, Гоголеві, Козельці та Острі, де зайнялися господарською діяльністю. Рятуючись від нападів татар, у вересні того ж року двома групами перейшли на лівий бік Дніпра жителі Лисянки з сім'ями, заявивши, що татари відібрали у них весь хліб і отруїли поля, а люди змушені харчуватися дикими грушами. Наступного року розправа над Ставищем та Бояркою, інші жорстокості поляків спричинили відхід багатьох їх жителів, а також міщан Корсуня, Черкас, Білої Церкви та інших містечок за Дніпро.

Активізація освоєння нових земель, перш за все південного Лівобережжя, розпочинається у 70-х рр. у зв'язку з новим міграційним потоком з Правобережної України, викликаним агресивними діями Польщі і Туреччини. За словами літописця, люди “численними купами й таборами збиралися з усіх повітів і з болісними серцями та слізоточними очима, навічно попрощавшись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на цей бік Дніпра і, де собі облюбують, вибирали й оселяли по різних цьогобічних україно-малоросійських полках місце для свого життя”[1]. У 1674 р. “Лисянка уся уступила за Дніпр и спалена”[2]. У вересні 1675 р. всі жителі правобережних Звенигородки і Ольхівки переправилися на ліву сторону Дніпра. У жовтні того ж року в Бершаді на Лівобережжя вирушили козаки і селяни Брацлавського і Торговицького полків, але до Дніпра в районі Канева пробилася лише незначна частина втікачів[3]. Жителі правобережної Сміли змушені були покинути обжиті місця і перейти на Лівобережжя; де ними поблизу Ромен було засноване поселення Сміле.

Протягом 1675 – 1676 рр. на лівобережні землі перейшло 500, а згодом ще 200 сердюків з родинами з полку Ф.Мовчана, а також значна частина жителів Уманщини. Переселенці тимчасово зупинилися в Канівському полку,

а потім були розселені й в інших полках. Зокрема, вихідці з Уманщини оселилися на території Полтавського полку, про що свідчить повідомлення золотоніського сотника князеві Волконському, в якому йде мова про те, що козак Михалко з 11 козаками з-під Полтави їздили в містечко Бабани поблизу Умані відкопувати ями свої з “хлебом и с животом, потому, что ... Михалко с товарищи своими живали в том местечке Бабанов”[4].

У 70-х рр., одночасно зі зміщенням основного міграційного напрямку на південь Лівобережжя, переселенці з правого берега продовжували перебувати також і в північну частину лівобережних земель. У 1676 р. на Стародубщину із-за Дніпра прибуло 500 козаків з жінками і дітьми, яких було залишено по селах. В чолобитній жителів Стародубського полку цареві про повернення Петра Рославця на полковництво від 20 серпня 1676 р. говориться, що той, будучи полковником, зібрав людей “з багатьох країв і земель, як з Литви, так і з Волині, із-за Дніпра”[5]. Переселення на Лівобережну Україну продовжувалося до кінця століття. В листопаді 1689 р. перехід на лівий берег здійснило 66 кінних і піших козаків на чолі з сотником Павлом Голенком, а до цього 180 правобережних козаків розселилися в Шептаківській волості і 50 – в Переяславському полку. Влітку 1691 р., рятуючись від шляхетської сваволі, більшість жителів сіл Волчок і Гумменне Овруцького повіту на Київщині, покинувши своє майно, пішли за Дніпро[6].

З кінця 80-х рр., одночасно з триваючим переселенням жителів Правобережжя на лівий берег, спостерігається міграційний рух і у зворотному напрямку як одна з поширених форм протесту селянських мас проти феодалного гніту. Зокрема, досить частими були переселення на ту частину правобережного Подніпров'я, яка за угодою 1686 р. вважалася нейтральною смугою між Росією і Польщею. Користуючись тим, що на цю територію

формально не поширювалася влада польсько-шляхетської адміністрації, козаки і селяни знову заселяли запустілі села і містечка, відновлювали господарство. Становище населення тут було значно легшим, ніж на Лівобережжі, і незмірно кращим, ніж на захоплених поляками правобережних землях. Уже у 1687 р. по річці Тясмин, правій притоці Дніпра, де заборонялося поселення, нараховувалося 14203 двори, заснованих втікачами з лівого берега Дніпра[7].

Про неодноразові втечі лівобережних селян і козаків на Правобережжя у 1688 – 1690 рр. гетьман І.Мазепа повідомляв у Москву, одержуючи звідти царські грамоти про необхідність пильнувати понад Дніпро і нікого не правий берег не пускати. Незважаючи на перешкоди, втечі не припинялися. Якщо у 1690 р. у Фастові було кілька сот жилих людей і кілька сот козаків, то у 1692 р. населення міста вже займало 3 тис. дворів. Зросла й чисельність полку С.Палія з 800 чоловік у 1691 р. до 2 – 3 тис. чоловік у 1693 р. На території полку переселенці активно включалися у господарську діяльність, що сприяло економічному відродженню краю. С.Палій у своєму листі до лівобережного гетьмана І.Мазепи писав: “І працював біля нього (Фастова-ред.), як у своєму господарстві, широкі поля засівались хлібами, примножувалися жителі і церкви божії я побудував і прикрасив”[8].

Характерною особливістю міграційних процесів між Лівобережжям і Правобережжям у другій половині XVII ст. було те, що вони практично впродовж усього часу відбувалися в умовах жорсткої протидії з боку властей обох частин України, які усіма засобами перешкоджали відтоку населення з підвладних їм територій. Особливо помітно це проявлялося в періоди загострення політичної конфронтації між регіонами. Так, у жовтні 1675 р. козаки гетьмана П.Дорошенка разом з татарами, перетнувши згадуваним вище козакам і селянам Брацлавського і Торговицького

полків шлях на Лівобережжя, багатьох з них вбили на переправі через Південний Буг[9]. Таку ж репресивну позицію до бажаючих шукати притулку на Лівобережжі адміністрація правобережного гетьмана займала й в інших випадках.

Будь-що намагалася повернути втікачів і адміністрація молдавського господаря Г.Дуки, під владу якого Туреччина передала частину південного Правобережжя. В лівобережних полках таємно розповоджувалися його універсали із закликами до населення переселятися на Правобережжя і обіцянками всіляких пільг в організації господарства. Практикувалися також засилка спеціальних агентів, які залякували переселенців, палили їх оселі. До таких же методів вдавалися і представники польської влади. Староста міста Полонного на початку 80-х рр. направив у Лубенський полк 12 підпалювачів, які палили будинки у Пирятині та навколишніх селах[10]. Подібні випадки мали місце і в інших полках.

До заборонних заходів щодо переселення у зворотному напрямку вдавалися і лівобережні урядовці. Універсалом від 10 травня 1682 р. гетьман І.Самойлович забороняв перехід населення з Лівобережжя на правобережні землі. В кінці 80-х рр., коли почастишали випадки переходу жителів Лівобережжя на правий берег Дніпра, розсилав у всі полки свої універсали і гетьман І.Мазепа, наказуючи старшині ловити втікачів. Він клопотався також про спеціальний царський наказ, який би забороняв переселення. Та навіть в умовах застосування з боку влади сили, в останні роки XVII ст. і на початку наступного переходу на Правобережжя не припинялися.

Незважаючи на свій переважно вимушений характер і, як правило, екстремальні умови, міграційні зв'язки між Лівобережжям і Правобережжям у другій половині XVII ст. справили помітний вплив на економічний стан регіонів. У поєднанні з торгівлею і виробничими контактами, міграція

населення стала важливою складовою частиною економічних зв'язків між українськими землями по обидва боки Дніпра. На Лівобережжі переселення сприяло, насамперед, господарському освоєнню вільних територій та розвитку їх продуктивних сил, оскільки вихідці з Правобережжя суттєво поповнили трудові ресурси регіону. За підрахунками М.М.Ткаченка, на кінець XVII ст. у Стародубському полку виникло 128, Ніжинському – 144, Прилуцькому – 52 нових села. Всього ж на початку наступного століття у південних лівобережних полках нараховувалося 965 і в північних – 960 міських і сільських поселень, тобто близько 2 тисяч. Всього ж в лівобережних населених пунктах проживало на той час 1,5 млн. чоловік[11].

В процесі міграційних зв'язків між лівобережними і правобережними землями відбувався обмін господарським досвідом, впроваджувалися більш досконалі знаряддя праці. Зокрема, на цей період припадає переселення на Лівобережжя багатьох фахівців залізорудного та гутницького промислів, які брали безпосередню участь у заснуванні рудень та гут, керувати на них виробництвом. Так, з універсалу І.Самойловича 1672 р. видно, що засновниками рудні на р.Унечі-Тулуковщині були вихідці “из стороны польской”[12]. У другій половині XVII ст. була заснована одна з найбільших лівобережних гут – Грузька, на якій працювало багато вихідців з правобережжя. Носіями передової для того часу склоробної технології і організаторами виробництва були переважно переселенці з Волині, Галичини.

Для Правобережної України міграція населення на лівий берег Дніпра у періоди найбільших загострень соціально-політичної ситуації мала виключно важливе значення як оптимальна форма збереження від винищення трудових ресурсів регіону. Повернення згодом частини

переселенців, які перебули лихоліття на Лівобережжі, на місця свого попереднього проживання та їх участь разом з уцілілими жителями у відбудові прискорили відродження осплюндрованих земель.

Отже, міграційні процеси другої половини XVII ст. були не лише однією з форм самозбереження людності Лівобережжя і Правобережжя, а й мали значний вплив на економічний розвиток цих регіонів, оскільки втягнуті в них маси працездатного населення склали вагому частину їх економічного потенціалу.

1. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.2. — С.178 — 179.

2. Літопис Самовидця. — К., 1971. — С.121.

3. Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т.12. — С.243, 283.

4. Там же. — С.510.

5. Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии.

— Чернигов, 1917 — 1918. — Выпуск 12. — Часть 1. — С.88.

6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1868. — Ч.3. — Т.2. — С.187, 190, 193; Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч.6. — Т.1. Приложение. — С.21 — 23, 200 — 205, 218 — 220.

7. Маркина В.А., Крижановская В.В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII-XVIII вв.) // Вопросы истории. — 1992. — №1. — С.156 — 160.

8. Цит. за: Муляр А.М. Організація господарства Фастівського полку у 80-90-х рр. XVII ст. // Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку". — Київ-Черкаси, 1995. — С.147 — 148.

9. Акты ЮЗР. — Т.12. — С.243, 283.

10. Стороженки: Фамільний архив. – К., 1908. – Т.6. – С.3 – 4.

11. Ткаченко Н.М. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дис. ... докт.ист.наук. – К., 1963. – С.25.

12. Материалы по истории СССР. – М., 1958. – Т.5. – С.132.

В.І. Гугля.

Система укріплень маєтку Хмельницьких в с.Суботів.

На середину XVII ст. військово-політична ситуація на етнічних українських землях зазнала якісних змін – утворилась незалежна Українська держава. Успішні дії гетьманської дипломатії приводять до міжнародного визнання України. Однак Б.Хмельницький, аналізуючи ситуацію, що склалася, приходять до висновку – в сильній Українській державі абсолютно не зацікавлені всі тодішні найближчі сусіди: Московія, Річ Посполита, Туреччина. Перед молодою державою постає цілком реальна загроза втрати всіх завоювань. В зв'язку з цим, поряд із активною політичною діяльністю, посилено ведуться роботи по створенню нових та удосконаленню вже існуючих укріплень. Прикладом таких робіт була організація системи укріплень маєтку Хмельницьких в с.Суботів.

Укріплення Суботова та його околиць XVII ст. за місцевим розташуванням розподіляються на 3 групи: центральна – найбільша і основна – оборонні споруди замку та Іллінської церкви; південна – Вовчий шпиль – спостережний пункт і укріплення для захисту південної сторони маєтку; заплава Тясмина – хутори на пагорбах та панівна висота Камінна гора, що здійснювали додатковий контроль над Суботівським шляхом і контролювали р.Тясмин. В окрему групу виділяються підземні ходи, що грали роль

комунікацій між укріпленнями або окремими їх ділянками.

Центром містечка був замок з укріпленою площею близько 2 г., (Кучера М.П.), природні вигоди розташування якого були укріплені інженерними спорудами. Його оточували рів і 2 ряди валів із ескарпованими схилами (Крип'якевич І.П.). На верхньому валу був ряд вкопаних загострених паль. До складу оборонних споруд входили і вежі – одна кам'яна та три дерев'яних. Поблизу замку проживала більшість населення – не далі, ніж в 15 хв. пішого ходу.

Іллінська церква, збудована коштом Б.Хмельницького, на що неодноразово вказує С.Величко, в 1653 р. за його ж проектом була окремим укріпленням в системі оборонних споруд замку. І підсилювала його південну ділянку. При необхідності споруда, маючи більш як метрової товщини стіни в 2 яруси бійниць, могла вести бій самостійно. Саме з цих міркувань дзвіниця була дерев'яною і нижчою за церкву. В разі загрози захоплення церкви, оборонці могли відійти до замку через підземний хід або, навпаки, отримати через нього підкріплення. Залишки підземного ходу зберіглися до нашого часу. Взагалі, штурм замку з боку Іллінської церкви був неможливий. Для нападу ця ділянка укріплень була найневигіднішою. Адже тут противник перебував під вогнем як із церкви, так і із замку. Різні джерела вказують, що в особистому розпорядженні гетьмана знаходилось від 30 до 40 гармат. Важко припустити, що вони були тільки в Чигирині... Крім того, противник перебував під постійною загрозою удару з тилу – з боку Вовчого шпиля. Про те, що ця ділянка в разі введення бойових дій найбезпечніша, свідчить знаходження тут саду та звіринця (Похилевич Л.).

Дані археологічних розкопок 1992 р. свідчать про два етапи в будівництві замку (Кучера М.П.), хронологічні рамки яких визначаються за відомими датами життя та діяльності Михайла і Богдана Хмельницьких.

Перший – 1616 – 1620 рр. Суботів є власністю М.Хмельницького, який закладає власне фундамент замкових

укріплень: споруджує та ескарпує вали, викопує рів, будує дерев'яні вежі та частокіл. Впевнено можна говорити про використання ним залишків більш раніх скіфських і слов'янських укріплень.

Другий – 1622 – 1653 рр. Б.Хмельницький продовжує спорудження укріплень. Логічно припустити, що тут він використовує свої знання в галузі фортифікації, яких набув у Франції. Початок 50-тих років приносить якісні зміни в архітектуру замку: споруджуються будівлі із каменю та цегли. Це будинок гетьмана та Іллінська церква, що з'єднані між собою підземним переходом, обкладеним цеглою. Будівництво Іллінської церкви знаменує собою остаточне оформлення системи оборони замку. Крім того, на середину XVII ст. укріплення замку мали ще одну, дещо специфічну функцію – представницьку. Вони повинні були викликати у іноземних гостей і послів повагу до господаря – гетьмана України, а від так – до всієї держави.

Говорячи сучасною мовою, це була глибокоешелонована оборона з максимальним використанням природних перешкод, які, при необхідності, підсилювались інженерно. Кожна група оборонних споруд могла вести бій автономно при постійній взаємодії з іншими групами. Практично маєток Хмельницьких мав структуру укріпленого району, на який було покладено виконання слідуючих завдань:

- забезпечення захисту місцевого населення і його майна та продукції господарства маєтку (сюди входив резервний запас продуктів харчування з тривалими строками зберігання на випадок облоги або забезпечення діючої армії);
- контроль над Суботівським шляхом на відрізок Суботів-Новосельці;
- стримування противника до підходу основних сил.

Така організація маєтку не була чимось винятковим для України XVII ст., а кількість основних груп укріплень залежала

від характеру місцевості. Підтвердження цього маємо в подорожніх нотатках Павла Халєбського (Алеппського), який пише, що та частина українських земель, яку Б.Хмельницький відвоював у Речі Посполитої, “вся наповнена людом, укріпленними містами й фортецями, як гранат зернами”.

В.В. Ластовський.

Роль Трахтемирівських та Ірдининського православних монастирів в історії Середньої Наддніпрянщини у XII – XVIII ст.

1. Зарубський Пречистенський монастир є першим монастирем в історії Черкащини, зафіксованим в історичних джерелах. Саме тут в 40-х рр. XII ст. проживав схимником відомий філософ Київської Русі Клим Смолятич, поставлений у 1147 р., за бажанням князя Ізяслава Мстиславовича, митрополитом у Києві. У Зарубському монастирі проживав також інший відомий “книжник” – Георгій, котрий залишив після себе “Поученіє к духовному чаду”. При обителі існували печери, в котрих проживали ченці. Як відомо, в данину більшість монастирів починали свою діяльність саме із спорудження підземних жител.

2. Трахтемирівський Успенський монастир вже існував у 70-х рр. XVI ст. І при цьому немає абсолютно ніяких підстав віднести його заснування до часу ранішого, ніж середина – друга половина XVI ст. Появу обителі на території Середньої Наддніпрянщини слід пов’язати із зміцненням позицій та ролі українського козацтва і колонізаційних тенденцій у суспільстві. В 1576 р., під час реформи польського короля Стефана Баторія, Трахтемирівський монастир був наданий у користування козацькому реєстровому війську: там розмістився “шпиталь” для хворих і престарілих козаків. Повторно права на володіння цим місцем були підтверджені ще сеймовою конституцією 1590 р. Це був важливий акт, так

як попереднє рішення короля С.Баторія про передачу Трахтемирова козакам було зроблене без згоди сейму. Так само права на цей монастир були підтверджені ще й спеціальною комісією у 1614 р. За її постановою, однак, визначалося, що обитель повинна була залишатися лише “шпиталем” і притулком для старих, немічних, хворих чи поранених козаків і категорично заборонялося перетворювати Трахтемирів на місце зібрання військ. Монастир був у ці часи також своєрідним центром релігійно-національного руху. Так, восени 1622 р. саме тут козаками були ув’язнені ченці-уніати, котрі відправляли службу у Софійському соборі у Києві. Ця справа набула широкого розголосу у тогочасному суспільстві. Тоді ж козаками на користь монастиря було насильно відібрано село Григорів у земського писаря Київського воеводства Федора Сущанського-Проскури (1618) і село Підсуче у князя Олизара Волчковича. У ці роки на чолі обители стояв архімандрит Іезекііль Курцевич (1616 – 1620), відомий поборник православ’я. У 1637 р., після поразки козацьких військ під Кумейками, Трахтемирів був переданий під владу польського комісара. Указом же гетьмана Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. знову було визнано права козаків на монастир і містечко, надані ще С.Баторієм. У 1673 р. обитель отримала від гетьмана Петра Дорошенка обширні земельні володіння. Проіснував Успенський монастир аж до кінця XVII ст. і зник лише внаслідок політичних умов, що склалися в Україні під час епохи “Руїни”.

3. Трахтемирівський Хрестовоздвиженський монастир. У 1700 р. при Київській митрополії було створене у вигляді коад’юторства Переяславське єпископство, на чолі котрого став Захарій Корнілович. За настольною грамотою, виданою єпископу 4 березня 1702 р., у його віданні, крім інших закладів, знаходився і Трахтемирівський монастир. Проте, сама обитель знаходилася в цей час у запустінні. Про існування її у XVIII-му ст. залишилося дуже мало свідчень. Сам єпископ З.Корнілович в одній із грамот називав себе ігуменом

трахтемирівським (1714). Реконструкція історії монастиря наступних десятиліть досить проблематична із-за малодослідженості джерел. Відомо, за донесенням начальника обителі ієромонаха Антонія, що у 1775 р. трахтемирівським ченцям чинили чималі спустошення як російські війська, так і представники польської влади. У 1781 р. монастир був зайнятий “польськими командами” і з цього часу перестав існувати.

4. Трахтемирівські православні монастирі у XII, XVI-XVII століттях були значними культурними і релігійно-національними центрами в історії України. Але у XVIII ст. ця особливість значно нівелюється в силу багатьох причин: збільшення кількості православних монастирів, втрата земельних угідь і економічної могутності, посилення наступу католицько-уніатського духовенства, зміщення колонізаційних меж далеко на південь і разом з цим втрата першочергового авторитету в цих землях.

5. Ірдинський монастир. Рік заснування Ірдинського монастиря точно не відомий. Але можна із впевненістю сказати, що це трапилося не пізніше березня 1625 р. При цьому немає абсолютно ніяких підстав вважати часом початку функціонування обителі середину XVI ст., як це відмічав дехто з дослідників минулого.

Від початкового періоду існування монастиря залишилося лише два документи, які охоплюють тільки п'ять років діяльності обителі, з 1625 по 1630 р. Але з них можна зробити висновки про досить солідне господарство того часу і значні фінанси. Загалом, монастир в цей період мав у своєму розпорядженні 3 греблі, 6 ставків, 2 сади, ліс та ще 12 різних угідь (дібров, сіножатей та ін.). Все це господарство знаходилося на Правобережній Черкащині по обидва боки річки Ірдинь та в навколишніх населених пунктах Орловець, Будища, під Лебедином.

В 1630-х рр. обитель перестала існувати. Факт припинення

діяльності Ірдинського монастиря в першій половині XVII ст. сумнівів не викликає, так як в універсалі Б.Хмельницького (1656) було вказано про дозвіл Герасиму Івашковському відновити монастир; до того ж, в “Ірмології”, подарованому обителі від уманського полковника Михайла Ханенка та його дружини, зроблено запис під 1660 р., де присутня фраза:

“...во благочестивом же богоспасаемом общежительном монастыри Ирденском нареченном ново богоизбранном ските лежасчего...” Грамота царя Олексія Михайловича (1660) також називає монастир “новим”.

Коли ж він перестав існувати? Автор цих рядків вважає, що скоріш за все цю подію слід віднести до 1637 р. Під час повстання П.Бути (Павлюка) вогнем було охоплено безпосередньо прилеглі до монастирської території землі. Бойові дії велися поблизу Білозір'я, Мошен, Кумайок та ін. Тоді ж були спалені Черкаси. Проте, ця версія залишається поки що лише версією.

Наступний етап історії Ірдинського монастиря починається вже з 1656 р. універсалом гетьмана Богдана Хмельницького від 20 вересня у відповідь “на прозьбу честного господина отца Герасима Івашковского игумена” монастирю були віддані в користування навколишні землі біля сіл Балаклея, Орловець, Будище, Старосілля та ін. Частина цих земель вже належала обителі у 20-30-х рр., про що свідчить порівняння документів.

За наступні чотири роки володіння монастиря значно розширилися. Додатково йому були надані землі гетьманом Юрієм Хмельницьким, права на які були підтверджені грамотою царя Олексія Михайловича від 30 липня 1660 р. Територія володінь монастиря включила в себе ще Мліїв з млинами, перевіз “в Ладыжине на реце Богу с мостом, да перевозом Сокирянским на Днепре”, млин на річці Тікич біля Звенигородки, млин у Корсуні на річці Рось, озера біля Кременчуга та угіддя на річці Орель.

Як свідчить документ від 7 серпня 1709 р., наприкінці 70-х років, якраз “пред схождением города Смелой” намісником Ірдинського монастиря був Іосиф, майбутній ігумен Золотоніського монастиря. При ньому обителі належали також “бровар, солодовня и винница” під Смілою, “двор купленный ... за талярей сто” та один млин на міській греблі, побудований ще Герасимом Івашковським. Всі угіддя та заклади, що належали монастирю, були втрачені внаслідок подій епохи “Руїни”. Після цього ченці переселилися на Лівобережжя. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського (1710) говориться: “...монастыря Мрденского законники по руине тамошней переселилися до обители Золотоношской”. за однією з версій, висловлених ще в ХІХ ст., ченці Ірдинського монастиря стали засновниками Золотоніської обители; ще за однією версією, більш документально підтвердженою, вони також заснували Лебединський монастир.

Слід відмітити ще один цікавий факт. Сучасник подій ХVІІ ст., ректор Києво-Братської колегії і ігумен Києво-Михайлівського монастиря у 1655 – 1672 рр. Феодосій Софонович повідомив у своїй “Хроніці”, що в 1663 р. в Ірдинському монастирі під іменем Гедеона постригся в ченці “от Деонисия Балабана” гетьман України Юрій Хмельницький.

О.І. Солодар.
Чигирин – столиця козацької держави
(1648 – 1678 рр.)

В середині ХVІІ ст. в Європі на землях, що знаходились між Московським царством, Річчю Посполитою та Османською Портою, постає нова Українська держава на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким.

20 червня 1648 року після перших козацьких перемог

Б.Хмельницький прибуває до рідного міста. З цього часу Чигирин стає політичним центром козацької держави. “Гетьман вибрав Чигирин своєю резиденцією тому, що лежав він на кордоні з татарами., це найцентральніше місце і до Дніпра тільки дві милі” (П.Алепський). Місто знаходилось поряд з родинним маєтком гетьмана Суботовом. Навколо Чигирини розгортались події минулих повстань Наливайка, Трясила, Скидана і Павлюка. Вибір маловідомого до цього часу міста столицею України був пов’язаний і з централізацією державної влади в руках гетьмана. “Я є самодержавець Руський”, – говорить про себе Богдан Хмельницький, роблячи спробу створення в Україні станово-представницької монархії. Широке козацьке коло було замінене старшинською радою, радою вибраних, “сенатом”, як її називали іноземці. До старшинської ради, що періодично скликала гетьманом в Чигирині, входили генеральний обозний, військовий писар, по два генеральні осавули та судді, полковники. Проте генеральна старшина не перетворилась у справжній уряд, а відігравала лише роль дорадчого органу, оскільки остаточно вирішував всі проблеми лише гетьман.

В Чигирині знаходилась військова канцелярія та архів української держави. Архів формувався протягом 1648 – 1676 рр. з документів дипломатичного характеру, їх копій, листів, універсалів (після капітуляції П.Дорошенка значна частина документів з архіву була перевезена до Батурина, а в листопаді 1708 р. під час здобуття міста російськими військами, згоріла). З Чигирини за життя Б.Хмельницького видано близько 300 універсалів, деякі з них виходили за підписом “дан с города столичного Чигирини”.

Тут же, в столиці, зберігалась українська державна скарбниця. Джерелами її формування були, по-перше, податки (за різними оцінками, річна сума податкових зборів коливалась від 550 тисяч до 5 мільйонів польських злотих), а по-друге – військові трофеї (тільки після Пилявської битви козакам дісталися скарби загальною вартістю до 10 мільйонів

червінців). Державним скарбом розпоряджався “гетьманський підскарбій” Іван Ковалевський. Величезні багатства й та влада, що були в руках гетьмана, давали йому можливість займатися справою, на яку мають право тільки королі — карбувати власну монету. В Чигирині, за свідченнями сучасників, було засновано монетний двір і розпочато карбування грошей. На жаль, жодна така монета поки що не знайдена.

Чигирин, за висловленням В.Липинського, став “осередком, де справи Сходу вирішувались, де стикалися дві цивілізації, де творча організовуюча цивілізація Європейська брала все більшу перевагу над примітивним хаосом і стихійністю азіатського”. В Чигирині зустрічалися послы Туреччини, Москви, Польщі, Швеції, Австрії, Франції, Венеції, Балканських держав. На дипломатичній арені Б.Хмельницький діяв в дусі справжнього політика, користуючись всіма шляхами, що були корисні молодій Українській державі. В Чигирині були розроблені союзні угоди з Османською Портою (1650 р.), Москвою (1654 р.), Швецією (1657 р.), династичний союз з Молдовою (1652 р.). Восени 1650 р. в Чигирині перебували два митрополити: Корінфський Іосаф та Назаретський Гарііл. Як стверджують С.Томашевський та Ю.Липа, вони навіть “миропомазали Богдана й Тимофея Хмельницьких, назвавши Хмельницького “государем Великої Росії”. В 1653 р. Чигирин відвідав Антіохійський патріарх Макарій. Десять шляхів з’єднували гетьманську столицю з такими містами України, як Умань, Біла Церква, Мліїв, Київ; вели за кордон — в Москву, Путивль, Варшаву, Люблін, Краків. Біля Чигирини проходив і Чорний шлях, який з’єднував козацьку столицю зі Стамбулом.

Значну увагу приділяв Б.Хмельницький захисту Чигирини як столиці держави. Крім Чигиринського полку, на початку Визвольної війни для охорони міста в його околицях було зосереджено 10 тисяч козаків при 74 гарматах. Але в зв’язку зі змовами й заколотами проти особи гетьмана

(протягом 1649 – 1657 рр. їх було близько семи), Хмельницький, як справжній європейський монарх, утримує особисту гвардію. Між дорогою з Лисянки до Чигирина і Чорним шляхом було посилено двохтисячний загін татарської гвардії. Згодом Хмельницький став наймати в охорону німецьку піхоту.

Зростає і сам Чигирин. “Міська фортеця не має собі рівної у всій країні козаків” (П.Алепський). Фортеця укріплена трьома рядами стін, ровів та валів. На озброєнні фортеці було 600 різного роду гармат та 400 бочок пороху. Територія міста була трохи менша від площі Володимир-Волинського або Кам’янця, які були, поряд з Києвом і Львовом, найбільшими містами України. В місті нараховувалось 10 тисяч будинків (50 – 60 тисяч жителів) та 27 дзвіниць. В Чигиринському полку разом зі столичним містом нараховувалось 27 міст і містечок. В 1650 р. рішенням польських сенаторів утворено Чигиринське староство.

З державної школи, якою стало оточення Б.Хмельницького, вийшла ціла плеяда українських гетьманів: І.Виговський (1657 – 1659), Ю.Хмельницький (1659 – 1663), П.Тетеря (1663 – 1665), П.Дорошенко (1665 – 1676). Їх столицею залишався Чигирин. З 1658 р. Чигирин стає резиденцією Київських митрополитів Діонісія Балабана та Йосипа Нелюбовича-Тукальського, які відстоювали ідею “незалежності господарства і патріархату” (Целевич О.).

Після смерті Б.Хмельницького в Україні вибухнула громадянська війна: різні політичні сили повели боротьбу за владу і панування над “містом стольним козацьким”. Московські, польські, турецько-татарські армії, загони політичних опонентів чигиринських гетьманів протягом 1659 – 1676 рр. здійснили 13 облог і штурмів міста. Після капітуляції П.Дорошенка в 1677 р. 120-тисячна турецька армія невдало намагалась оволодіти Чигирином. Вже в 1678 р. 200 тисячне військо турків при 117 гарматах знову обложили козацьку столицю. Чигирин було повністю зруйновано. Правобережна

Україна перетворена в “Руїну”. За вічним миром 1686 р. між Москвою та Польщею землі Чигирин мали залишатися пустою.

Як бачимо, Чигирин протягом 1648 – 1678 рр. був політико-адміністративним центром Української держави і відіграв роль одного з головних дипломатичних центрів Європи.

В.В. Панашенко (Київ) Полковий устрій Черкащини у XVII – на початку XVIII ст.

Історія українського козацтва, витоки його формування, організаційної структури, управління, звитяжних перемог у Визвольній війні під проводом Б.Хмельницького нерозривно пов’язані з Черкащиною. Державотворчі процеси в Україні з середини XVII ст. зумовили утворення власного військового й адміністративно-територіального управління, в основу якого покладался полково-сотенний устрій козацького війська. Полк, що об’єднував козаків певної території і становив військову одиницю, набув значення адміністративно-територіального округу, а полковник, як військовий командир, став водночас і головою цивільної адміністрації. Кожен полк іменувався за назвою міста чи містечка, де зосереджувалась полкова адміністрація – полковник, писар, осавул, хорунжий, суддя, канцелярія.

За Зборівським реєстром 1649 р. на території сучасної Черкаської області існували полки – Чигиринський, Черкаський, Кропивнянський, Корсунський, Канівський, Уманський, а також південна частина Білоцерківського і Переяславського. Саме ці полки входили до складу ударних сил козацько-селянського війська Б.Хмельницького. Вони брали участь у Пилявецькій битві 1648 р., Зборівській битві

1649 р., Берестецькій битві 1651 р., Батозькій битві 1652 р., у визвольних походах до Східної Галичини 1648 і 1655 рр. На той час Черкащина була головною опорною базою, яка поповнювала козацько-селянське військо людськими ресурсами, зброєю, боеприпасами. Саме на Черкащині місто Чигирин було перетворене Б.Хмельницьким на військово-політичний центр України, де перебувало гетьманське правління, звідки велося керівництво визвольною боротьбою українського народу.

Чигиринський полк став головним гетьманським полком. Він займав територію з обох боків Дніпра і межував з Корсунським, Черкаським і Полтавським полками. У 1649 р. до його складу входили сотні: полкова Чигиринська, Баклійська, Боровицька, Бужинська, Вереміївська, Воронівська, Голов'ятинська, Голтвинська, Жаботинська, Жовнинська, Кременчуцька, Кричовська, Максимівська, Медведівська, Омельницька, Орловецька, Остапівська, Потоцька, Смілівська (всього 19). У 60-х рр. східна частина Чигиринського полку відійшла до Миргородського полку, а західна залишилася під владою правобережного гетьманату. У 70-х рр. XVII ст. правобережна Чигиринщина стала ареною жорстокої боротьби лівобережних українських козацьких полків і російських військ проти турецької армії, зокрема, під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. Назвемо всіх полковників Чигиринського полку. Це – Скидан Карпо (1637), Кричевський Михайло-Станіслав (1643 – 1648), Вешняк (Весняк, Вешняк-Якубович, Якубовський) Федір Якубович (1648, 1650, 1657), Коробка Федір (1648, 1649, 1664), Хмельницький Богдан (Зиновій) (1649), Богун Іван (1649), Богаченко Ілляш (1650, 1651, 1658), Андріїв Кирило (1659), Сухиня Лук'ян (1648 – 1650), Криса Михайло (1651), Пархоменко Яків (Яцько) (1651 – 1653), Волевашенко Іван (1653), Томиленко Василь (1653), Трушенко Карпо (1653 – 1658), Безштанько Павло (1655), Жданович Антон (1656), Андрієвич Кирило (1659), Каплунський Герасим (1659),

Кременчуцький Павло (1659 – 1660), Дорошенко Петро (1660 – 1663), Березецький Прокіп (1662, 1664, 1666), Городницький Яцько (1667), Дорошенко Андрій (1668), Дуб'яга Іван (1669), Корецький Яків (1671, 1674), Петрановський Ярема (1671 – 1676), Коровка-Вольський (Коровченко; Карпович; Карпенко, Вольський) Григорій Каркович (1677 – 1678), Демиденко Лаврин (1678), Скоробагатько Іван (1678), Яненко (Яненко-Хмельницький) Іван (1679), Уманець (1681 – 1682), Гримашевський (1683), Невінчаний Василь (1704 – 1709), Мокієвський Костянтин (1708 – 1709), Галаган Гнат (1709 – 1714).

Черкаський полк займав територію також з обох боків Дніпра і межував з Корсунським, Канівським, Переяславським, Кропивнянським і Чигиринським полками. За Зборівським реєстром 1649 р. до його складу входили сотні: полкова Черкаська, Богушкова, Вовченкова, Домонтівська, Дригилева, Золотоніська, Кулаковського, Лазарева, Маркова, Микитина, Мошенцова, Мошенська, Островського, Петрашкова, Піщанська, Саварського, Савина, Шубцева (всього 18). На той час Черкаський полк був одним із найбоєздатніших у війську Б.Хмельницького. Після “Вічного миру” 1686 р. Черкаський полк був ліквідований.

Полковники Черкаського полку: Барабаш Іван (1638 – 1648), Кривоніс (Перебийніс, Вільшанський) Максим (1648), Топига Богдан (1648), Вадовський Станіслав (1648), Топига Марко (Манько) (1648 – 1649), Воронченко Яцько (Ясько, Єсько, Яків, Іван) (1649 – 1651), Радишевський (1649), Воронченко Іван (1650), Худий (Баран Худий) (1651 – 1652), Пархоменко Яків (Яцько) (1653 – 1658), Джулай Федір (1658 – 1659, 1663 – 1664, 1666 – 1669), Одинець Андрій (1659 – 1660), Гамалія Михайло (Мисько) (1662), Мурашка Денис (1662 – 1663), Дорошенко Петро (1665), Воронченко Андрій (1665, 1669), Калістрат Богдан (1666, 1676), Головенко Яким (1669), Білий Павло (1671),

Григорович (1674), Степанів Ждан (1675).

Кропивнянський полк займав територію на лівому березі Дніпра, межував з Переяславським, Прилуцьким, Миргородським, Полтавським, Чигиринським і Черкасоким полками. До його складу входили сотні: Городиська, Демська, Журавська, три Іркліївські, Кропивнянська, Курінська, Оржицька, дві Пирятинські, дві Чернушинські, Яблунівська (всього 14). У 1658 р. Кропивнянський полк ліквідовано, а його територію включено до складу Лубенського та Переяславського полків. Із полковників відомий близький приятель Б.Хмельницького. Він мав такий великий авторитет, що в найкритичніший момент під Берестечком військо обрало його наказним гетьманом.

Корсунський полк межував з Білоцерківським, Канівським, Черкаським і Чигиринським полками. У 1649 р. в ньому існували сотні: полкова Корсунська, Бажаненкова, Вергуненкова, Гавриленкова, Герасименкова, Горкушина, Городинського Максима, Демкова (Демка Прутильчика), Демкова (Демка Якимовича), Івахниченкова, Корчовська, Костенкова, Куришкова, Лисянська, Мгліївська, Ольшанська, Синицька, Тулюненкова, Ярутина (всього 19).

Полковники Корсунського полку: Мрозовицький Станіслав (1645 – 1649), Нестеренко Максим (1648, 1653, 1655, 1656), Томиленко (Томашик) Василь (Васько) (1649), Мозира (Мрозовицький, Мороз, Морозенко, Мазуренко) Лук'ян (Лукаш) (1649 – 1652), Івахнюк Михайло (1649), Кілдій (Кілдеєв) Борис (1651 – 1652), Стадниченко Миско (1652), Гуляницький Іван (1653 – 1656), Дубина Семен (1654), Петренко Іван (1656, 1659), Дуб'яга (Дубина) Іван (1657), Трутина Дмитро (1657), Креховецький Іван (1657, 1658), Оникієнко Тиміш (Тимофій) (1658), Петренко Яків (1659), Улізко (Улезко) Яків (1659, 1660 – 1664), Михалевський Костянтин (1660, 1674 – 1675), Сухаренко Самійло (1660), Гуляницький Григорій (1662), Улезко (1663), Пододня Григорій (1664), Липнянський Юрій (1665), Уляновський

Гнат (1666 – 1669), Ковшеватський (1667), Бут Семен (1667), Кандиба Федір (1669 – 1672, 1674 – 1675), Гладкий Іван (1671), Соловій Михайло (1672 –

1674), Шийко Григорій (1674), Коваленко (1677), Яненко-Хмельницький (Яненченко) Іван (1678), Трушенко Степан (1679), Губаренко (Губар-Бершадський) Іван (1681), Филоненко Тиміш (1684), Іскра Захарій (1684 – 1707, 1708), Кандиба Андронік (Андрій) (1708 – 1710), Нестеренко Семен (1709), Канівський полк межував з Білоцерківським, Київським, Переяславським, Черкаським і Корсунським. У 1649 – 1654 рр. до його складу входили сотні: полкова Канівська, Андрієва, Бондаренкова, Бубнівська, Волинцова, Гунина, Єфимова, Климова, Кононоцька, Кулагіна, Маслівська, Межиріцька, Михайлівська, Ржищівська, Росченкова, Стародубина, Стояцька, Трехтемирівська (всього 18). Протягом 1649 – 1665 рр. територія Канівського полку була ареною жорстокої боротьби проти польсько-шляхетського війська. Під час народного повстання 1702 – 1704 рр. Канівський полк перебував під командуванням Семена Палія, у 1712 р. припинив своє існування.

Полковники Канівського полку: Голуб Є. (1648), Савич (Павич, Павицький, Кононович) Семен (1649 - 1654, 1658), Кутак (Кутах) (1649), Голота Ілля (1649), Шангирей Іван (1650), Заблоцький (1650), Стародуб Федір (1653 – 1654), Бутенко Андрій (1655 – 1657), Стародуб Іван (1657), Лизогуб Іван (Кобизенко, Кондратьєв) (1659, 1662 – 1663), Трушенко Степан (1660 – 1661), Дмитренко Іван (1662 – 1664), Лизогуб Яків (Яцько Кобизенко) (1666 – 1669, 1672 – 1673), Павлович Матвій (1671), Гурський Іван (1674 – 1676), Пушкаренко Давид (1674 – 1678), Палій Семен (1702 – 1704).

Уманський полк межував з Брацлавським, Кальницьким (Вінницьким), Паволоцьким і Білоцерківським полками. З півдня його територія підходила до степу. У 1649 р. до його складу входили сотні: полкова Уманська,

Бабанська, Бершадська, Бузівська, Бучинська, Івангородська, Іванівська, Кислянська, Кобучеївська, Ладжинська, Маньківська, Романівська, Соболівська, Цибулівська (всього 14). Потрапивши під владу Польщі (після Прутського мирного договору 1711 р.) і зазнаючи спустошливих турецько-татарських нападів, Уманський полк припинив своє існування.

Полковники Уманського полку: Ганжа Іван (1648), Ганжа Дем'ян (1648), Штепа (Штепка, Степка) (1648 – 1649), Байбуза Степан (1649), Глух Іван (Осип) (1649 – 1654, 1655), Грошевський (1653), Нехай Матвій (1653), Органенко (Угриненко) Семен (1654 – 1655, 1657), Ханенко Михайло (1656 – 1659, 1664 – 1669, 1669 – 1671), Лизогуб Іван Кіндратович (Кобизенко, Кондратьєв) (1659 – 1661), Булиба – Кутшевич Максим (1664), Туровець Сацько (1664), Сербин Іван (1665), Білогруд Григорій (1666 – 1667, 1671 – 1672, 1674), Хроненко (Грозденко) Іван (1672 – 1673), Яворський Степан (1672 – 1673), Сененко Микита (1675), Лукомський Василь (1709), Попович (1712),

За Прутським трактатом 1711 р. Черкащина залишилась під владою Польщі. Значна частина козаків і селян із Правобережжя протягом наступних трьох років масово переселилась в Лівобережну та Слобідську Україну. Козацькі полки на Черкащині припинили своє існування.

П.А. Горішній (Київ)

Церкви древнього Чигирини у джерелах XVII ст.

Під час археологічних досліджень в Чигирині велись пошуки архітектурно-археологічних залишків древніх споруд, які існували в добу Богдана Хмельницького. Разом з пошуками резиденції Хмельницького значна увага приділялась дослідженням пам'яток в нижньому місті, де за свідченнями тогочасних очевидців стояло кілька старовинних храмів, а

також будинок, де жив гетьман.

У щоденнику подорожі Павла Алепського, що побував на Україні у 1654 і 1656 роках, описується господарство, побут, матеріальна культура, освіта та суспільне життя на Україні. Та найбільше відомостей в нього про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру. Зокрема, він досить докладно описує побут у столиці гетьмана в Чигирині та прийняття у Богдана Хмельницького. Він пише "...коли ми під'їхали до міста, молодий гетьманич вийшов нам на зустріч із процесією та духовенством і нас провели до старої деревляної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьмагської палати"[1]. Павло Алепський згадує, що крім цієї церкви в Чигирині є ще чотири церкви. Далі він пише, "що в понеділок нас повезли в монастир за містом, він зветься Троїцький. Тут ми вистояли службу божу, а після неї пішли на обід до писаря Івана Виговського бо він основник монастиря"[2]. В монастирі служба відбувалась у церкві в ім'я святого Іоанна Богослова.

Турецький мандрівник Евлія Челебі, учасник турецько-татарського походу в Молдавію і на Україну в 1656 – 1658 рр., занотував, що в Чигирині в нижньому місті десять тисяч будинків, критих дранню та двадцять сім дзвіниць. Схоже, що до дзвіниць він зарахував також оборонні башти міських укріплень, а до житлових будинків – численні господарські споруди мешканців міста. На горі, у Верхньому місті він бачив монастир із дзвіницею, схожий на башту. ймовірно, то була Миколаївська церква.

Важливим джерелом до вивчення міста Чигирини та його фортеці є щоденник Патрика Гордона та план Чигиринської фортеці, складений ним у 1678 році. На плані Гордона зображено дві церкви: на замковому дворі стояла фортечна церква в ім'я святого Миколая, а внизу на штучній терасі, розташованій біля підосви Замкової гори, зображено ще одну церкву на честь святих великомучеників Петра і Павла. За свідченням автора плану, тут був похований архієпископ

Тукальський та інші шляхетні особи.

Серед інших древніх церков Чигирин відомий дослідник церковних старожитностей Л. Похилевич називає церкву в ім'я Преображення Господня, яка стояла поблизу Тясмина біля Кам'яної гори. Крім названих церков, за переказами, що збереглися серед мешканців, в Чигирині в давнину було багато інших, але місця, де вони стояли, невідомі. Жителі вказують тільки місце кам'яної єпископської церкви в ім'я апостолів Петра і Павла, збудованої Богданом Хмельницьким. Ще на початку XIX ст. було видно руїни цієї церкви, а також руїни єпископського палацу.

В ревізії 1789 року по Чигирину показана одна церква, чоловічий монастир та сто тридцять вісім будинків. На горі тоді ще височіли мури старого замку.

Пошуки місць, де стояли інші церкви древнього Чигирин покищо не дали позитивних наслідків тому, що Чигирин в середині XIX ст. зазнав реконструкції за проектом архітектора В. Гесте. Древнє історичне ядро міста було фактично знищене, а площі, вулиці й цілі квартали набули сучасного вигляду.

Під час археологічних розкопок 1989 – 1994 рр. в Нижньому місті вдалось відкрити залишки лише двох церков – Петра і Павла та Преображення Господня. Церква Петра і Павла на плані Патрика Гордона, судячи з малюнка, була мурованою, майже квадратною за планом, розміром близько 7 x 7 сажнів із трикутними фронтонами, високою щіпцевою покрівлею, завершена одною стрункою банею з хрестом, мала один вхід, розташований на бічній південній стіні. Інший вхід розташовувався у північній стіні.

Час побудови цього храму нам невідомий, хоч є припущення, що він збудований за доби Богдана Хмельницького. За іншими джерелами, соборна церква Петра і Павла в Чигирині існувала одночасно з церквою Успенія Пресвятої Богородиці та Преображення Господня. Вона була мурована, пятибанна і, як свідчать “Акти Південно-Західної

Росії”, була збудована Богданом Хмельницьким[3].

До наших днів під горою збереглися сліди штучної тераси, на якій стояла церква Петра і Павла, а під землею — залишки її фундаментів та розвалу частини стіни. Під час розкопок вони були досліджені археологами. Встановлено, що фундамент був викладений з плоских каменів місцевого піщаника, скріплених вапняним розчином і глиною. Товщина кладки біля одного метра. В кладці використана також жолобкова цегла, що датує цю споруду XVII ст.

Серед археологічного матеріалу траплялась кераміка, зокрема, два майже цілих горщика світло-сірого кольору, з розписом по плечиках яскраво-червоним хвилястим орнаментом. На розкопі траплялись фрагменти гутного скла, ковані цвяхи, залишки розкиданого людського поховання, а також кістки домашніх тварин. При поглибленні в розкопі було відкрито залишки ще двох стінок фундаменту зруйнованої церкви.

Таким чином, відкрито три стінки рештків фундаментів, четвертої покищо не виявлено, а можливо й не буде, оскільки тут спланована площадка різко обривається. Для пошуку цієї стінки необхідно розширити розкоп від схилу гори до річки Тясмину. Слід дослідити площі, прилеглі до залишків виявлених рештків фундаментів церкви Петра і Павла. З цією церквою нерозривно пов’язане ім’я видатного українського церковного і політичного діяча Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Він походив з українського православного духовенства, мав неабияку підтримку з боку Богдана Хмельницького. В 50-х роках XVII ст. був архімандритом монастиря у м.Вільно, а з 1661 р. білоруським архієпископом. В 1663 р. його проголошено в Чигирині в церкві Петра і Павла Київським митрополитом. Після смерті Богдана Хмельницького Й.Тукальський підтримував гетьмана І.Виговського та Ю.Хмельницького. При підтримці останнього він і був проголошений Київським митрополитом, а в 1663 році ув’язнений Павлом Тетерею у Марієнбурзькій фортеці. В

1665 році Й.Тукальський був звільнений з ув'язненням гетьманом Петром Дорошенком, став його найближчим другом і прибічником. Є відомості, що митрополит ходив з Дорошенком в бойові походи, користувався великою повагою серед козаків і всього народу України. Згодом Й.Тукальський одержав підтвердження на Київську митрополію від Константинопільського патріарха Мефодія, однак не був визнаний московською церквою. Резиденція Й.Тукальського була в Чигирині. Він був противником польського й московського втручання в українські церковні справи, мав великий вплив на люд український. Про Й.Тукальського говорили в той час "...духом якого і гетьман живе і вся Україна".

Помер Йосип Нелюбович-Тукальський у 1675 році і був похований в церкві Петра і Павла в Чигирині. Під час облоги Чигирини у 1678 р. козаки відкопали й винесли домовину з прахом митрополита з церкви й під ворожим обстрілом перевезли в небезпечне місце, а згодом переправили його на Лівобережну Україну, де він і був перепохований на Полтавщині у Мгарському монастирі.

Під час розкопок Нижнього міста археологами були відкриті залишки ще одної церкви – Преображення Господня. Вона була споруджена біля Замкової гори, на місці древнішої церкви Чигирини. Археологічними дослідженнями встановлено, що древня церква на цьому місті існувала вже в кінці XVI –початку XVII ст., про що свідчать найдавніші людські поховання та супроводжуючий їх археологічний матеріал, знайдений на древньому церковному цвинтарі. Тут простежено залишки церковної паперті, викладеної з каміння, а також рештки дерев'яного жолоба для відводу дощової води від стін церкви. Потужний шар попелу та деревесного вугілля, що утворили велике згарище, свідчать про те, що церква та інші будівлі були знищені пожежею, можливо, під час оборони Чигирини від турків і татар в XVII ст. Під час розкопок траплялись фрагменти кераміки XVI –

XVII ст., уламки плиток для підлоги, фрагменти глиняних люльок та розкиданий кістяк людини. Серед археологічного матеріалу траплялись вироби з металу: ковані цвяхи, скоби, петлі та інше. Тут було знайдено фрагмент пічної кахлі з поливою жовтого та зеленого кольору. При поглибленні розкопу було відкрито частину зруйнованих фундаментів церкви. Поруч відкриті залишки дерев'яної підлоги, вистеленої товстими дошками з дерева міцної породи, можливо, дуба. Підлога простежувалась лише на невеликій площі розміром 1 x 1,5 метра. Тут також знайдені ковані цвяхи, фрагменти круглого гутного скла, яким оздоблювались віконниці. Скло було різного кольору — золотавого, синього та зеленого.

Під дерев'яною підлогою виявилась інша, більш рання підлога, вимощена червоною цеглою. Цегла значно відрізняється від знайденої в Суботові та в Чигирині в Верхньому місті. Вона значно менших розмірів, густішого оранжевого кольору, має іншу форму жолобків. Вони більш заглиблені, з ребристими краями, в той час як Суботівська цегла із Іллінської церкви та замчища має напівкруглі жолобки, більш темний, ближче до коричневого колір та значно більші розміри (6 x 12 x 25 см.). При подальшій розчистці дерев'яної підлоги виявилось, що її вціліла частина має площу 2 м 12 см на 1 м 52 см й залягає на глибині 1 м 21 см від сучасної поверхні.

Обидві підлоги зберіглися досить погано, що свідчить про їх існування протягом тривалого часу. Цегляна підлога сильно витерта, а дерев'яна майже зовсім зотліла. Між цими двома підлогами зафіксовано прошарок сухого вапна та сірого ґрунту товщиною 26 см.

В північно-західній частині розкопу відкриті залишки фундаменту, ширина якого 96 см, а довжина 3 м 8 см. Він викладений з місцевого каменю — піщаника на розчині, до складу якого входить вапно й глина. Поблизу фундаменту виявлено розкиданий кістяк людини у скорченому вигляді, він лежав головою на Захід. Слідів домовини та поховальної

ями, а також ніякого супроводжуючого матеріалу тут не виявлено. Тут знайдено також фрагменти гутного скла та скляний виріб, дуже схожий на уламок лампади, від якої збереглася лише верхня бокова частина. Із матеріалів XVII ст. тут знайдено ще два фрагменти пічних кахлів з геометричним орнаментом без поливи та уламок чавунного ядра, а також вінчик горщика та дрібні фрагменти кераміки. Наявність залишків двох підлог свідчить про те, що церква Преображення Господня існувала досить тривалий час і неодноразово відбудовувалась. Останній раз вона була зруйнована на початку XVIII ст. під час будівництва в Чигирині “Присутственных мест”. З тих пір на місці бувшої церкви деякий час зберігалась частина церковної паперті та залишки дерев'яного жолоба для відводу дощових вод від стін церкви.

В 1993 – 94 рр. тут були досліджені залишки древнього цвинтаря, що існував навколо церкви протягом кількох століть. Тут було виявлено понад 260 поховань, досліджено значну кількість археологічного матеріалу, що дозволяє більш докладно вивчити матеріальну культуру й етнічний склад мешканців Чигирини у XVI – XVII ст. Залишки поховань на древньому цвинтарі були досліджені антропологами й урочисто перепоховані на місці древнього цвинтаря поруч з місцем, де стояла церква Преображення Господня, у спорудженій для цього новій капличці.

Досліджуючи Нижнє місто, археологи намагались знайти місце, де стояла Успенська церква. Про неї є згадки в історичних джерелах, де зазначається, що палати Богдана Хмельницького в Чигирині стояли біля церкви Успенія Пресвятої Богородиці. Нажаль, місце знаходження цієї церкви визначити покищо не вдалось.

Про церкву Успенія Пресвятої Богородиці є відомості у церковних архівах. Л.Похилевич свідчить, що Успенська церква в древності була дерев'яною, а після пожежі у 1678 році під час оборони Чигирини була відновлена. До неї було прибудовано кам'яний престол, фундаменти якого ще довго

стояли після припинення її існування.

З церковних архівів відомо, що Успенська церква є дуже древньою. Л. Похилевич також стверджує її давнє походження, зокрема, він пише "...достовірно можна стверджувати, що середня споруда церкви стародавня, адже прибудова існує вже понад двісті років. Доказом того, що вона дуже древня церква, є книга богослужбна "Триодь постная", по напису в якій значиться, що вона куплена до храму Успенія Божої Матері сто семидесятого"[4].

В архівах також знайдені відомості, що в Успенській церкві знаходився "Антимініс постійний" за підписом митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського.

В клірових відомостях сказано, що церква була дерев'яна, побудована невідомо коли на кошти прихожан на місці древньої церкви, зруйнованої за народними переказами під час пожежі в місті у 1678 році.

Про пожежу в Нижньому місті ми дізнаємось із щоденника П.Гордона про облогу міста турецько-татарським військом. Зокрема, він пише "... двадцять восьмого серпня (1678 р.) в час по полудні загорілась від ворожого ядра одна із самих великих церков у місті. Погасити її небуло ніякої можливості. Вогонь перекинувся на сусідні будинки і скоро так розповсюдився, що в короткий час була перетворена на згарище більша частина міста і між іншим згоріли ще три красивих дерев'яних церкви"[5]. Можливо, в цій пожежі згоріла й Успенська церква.

Зважаючи на ці свідчення, можна стверджувати, що Успенська церква була побудована в Чигирині в кінці XVI – на початку XVII ст. Тобто, майже одночасно із заснуванням міста. Ймовірно, що її відвідували українські гетьмани та козацька старшина. Богдан Хмельницький жив поблизу цієї церкви в своїй резиденції в Чигирині, разом з прихожанами стояв тут на службі Божій. З цієї церкви Хмельницького проводжали в його останню дорогу.

Згідно літопису Самовидця, а також досліджень

істориків, Богдан Хмельницький помер в Чигирині 27 липня 1657 року, його тіло було покладене в церкві Успенія Пресвятої Богородиці і знаходилось там, доки в Чигирин з'їхались на похорони представники козацької старшини з усієї України.

Богдан Хмельницький заповідав поховати себе в Суботові. За свідченнями літописця, він сказав перед смертю "...я не бажаю лежати в Чигирині. Чигирин був довго під владою ворогів руського народу. Поховайте мене в Суботові якого я придбав кровавими трудами із котрого, потім, як у мене його відняли, виникло полум'я війни, що звільнило Україну".

23 серпня тіло Богдана Хмельницького було винесено із Успенської церкви. Траурна процесія виїхала з Чигирина повз Сторожову та Погибельні могили, через міст, через заболочені притясмінські заплави по старому шляху до Суботова.

Отже, описані тут відомості про древні Чигиринські церкви мають важливе значення у подальшому вивченні духовної і матеріальної культури українського народу. Вміщений матеріал є лише попередньою розвідкою в дослідженні церковних пам'яток.

Необхідно більш докладно опрацювати церковні архіви, зокрема, клірові відомості, а також здійснювані археологічні розвідки й розкопки з метою пошуку цих пам'яток та введення їх у науковий обіг. Слід здійснити дослідження історичної топографії древнього Чигирина, що, безперечно, дасть нові матеріали в його славній історії.

1. В.Січинський. Чужинці про Україну. — К., 1992, — С.92.

2. Там же. — С.92.

3. Акты Юго-Западной Росии. - Т.10. — С.34.

4. Л.Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С.365.

Б.О. Моця (Київ)
Тактика ведення боїв Б.Хмельницького.

Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток незалежної Української держави, побудова нею власних збройних сил надзвичайно актуалізує проблему історичних досліджень української військової справи в минулому. У колі цієї проблематики чільне місце посідає діяльність українського війська часів Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, його тактичні успіхи, які принесли Україні в більшості випадків перемогу над арміями Речі Посполитої.

Бібліографія проблеми є досить потужною і бере початки свого існування майже одночасно з, власне, подіями. Маються на увазі переважно польськомовні документи: щоденники шляхетського війська про битви під Пилявцями, Збаражем, Зборовим, Берестечком тощо, реляції про військові дії і т.ін. У подальшому ця тема привертала увагу всіх, хто намагався зайнятися вивченням історії України. Інформацію про військові дії Хмельниччини можна віднайти на сторінках відомої “Історії Русів” та “Истории Малой России” Д.М.Бантис-Каменського, у монументальній “Історії України-Руси” М.С.Грушевського, а також в єдиній на сьогодні узагальнюючій роботі “Історія українського війська”, де військову справу козацьких часів охарактеризував І.П.Крип’якевич. В подальшому історія та перебіг військових операцій Б.Хмельницького цікавили багатьох дослідників (В.А.Смолій, Ю.М.Мицик, В.І.Сергійчук). Нагромаджений матеріал інтелектуально привабливий й потребує подальшого концептуального осмислення і систематизації.

Як відомо, в кінці 1647 р. Б.Хмельницький, рятуючись від переслідувань польського уряду, разом зі старшим сином

Тимошем та вірними йому козаками тікає на Запорозжя. Прибувши туди, він розпочинає активну агітаційну та дипломатичну діяльність, що дозволило йому 31 січня 1648 р. оволодіти Січчю, заручитися підтримкою Оттоманської Порти, васального їй Кримського ханства і до квітня 1648 р. довести військо під власною орудою до 8 тисяч числом. 21 квітня на Запорозжя з Черкас виходить авангард польського коронного війська в Україні на чолі з комісаром Шембергом і Стефаном Потоцьким (син великого коронного гетьмана М.Потоцького). 16 – 17 тисячне військо, внаслідок тактичної недалекоглядності командування, було розподілене на 2 частини, одна з яких (основна) рухалася суходелом, а інша –пливла Дніпром. Ця обставина і була блискуче використана Б.Хмельницьким. Одержавши у своє розпорядження 20 тис. орду перекопського мурзи Тугай-бея, він рушив назустріч ворогу, пустивши мобільних татар попереду. 29 квітня татари розбили авангард поляків, заставили головне військо з боєм переправитися на правий берег р.Жовті Води, а після того, як надвечір прибули козаки Б.Хмельницького, табір поляків було взято в облогу. Остання тривала більше двох тижнів, за цей час піднялися реєстровці, що пливли Дніпром, і приєдналися до повсталих. Після чого, враховуючи перевагу супротивника, поляки запросили переговорів. 14 травня повсталі отримали клейноди і гармати, а 16 травня вночі поляки почали табором відступати на м.Крилів. Проте на світанку біля урочища Княжі Байраки їх зустріли козацькі шанці, і під ударами артилерії, козацької піхоти та татарської кінноти польський табір було розірвано і вщент розгромлено[1].

19 травня 1648 р., відступаючий до Черкас М.Потоцький отримав звістку про жовтоводський розгром і вирішив відступати до Білої Церкви, де громадилися допоміжні полки і куди, як він вважав, рухався і Б.Хмельницький. На той час в його розпорядженні було до 20 тис. людей. 22 – 23 травня М.Потоцький з'явився під

Корсунем і провів розвідку довкілля. Наступного дня (24 травня) розвідувальні загони принесли звістку про наближення ворога, внаслідок чого поляки прийняли рішення спішно закладати земляні укріплення власного табору. 25 травня передовий загін війська Б.Хмельницького з'явився під Корсунем і почав розвідку боєм. На той час у підпорядкуванні козацькому гетьману налічувалося більше 20 тис. козаків-піхотинців і до 20 тис. татар-кіннотників, а на підході очікувався ще й хан Іслам-Гирей III з багатотисячним військом. Весь день 25 травня передові сили татарської і, можливо, козацької кінноти сковували загони М.Потоцького до підходу головних сил в дрібних сутичках та перестрілці. Користуючись цим і отримавши відомості від місцевих жителів про відсутність шляху на захід (до Богуслава), крім того, що веде через Горохову Діброву, Б.Хмельницький перекидає в той район значну частину своїх сил на чолі з М.Кривоносом з метою організації засідки. Враховуючи переважаючі сили ворога і відсутність кормів для великої кількості коней, поляки вирішили відступати на Богуслав під прикриттям табору з возів, що й почалося на світанку 26 травня. Проте табір як захисна споруда втратив свою ефективність на складній рельєфом місцевості в районі Корсуня, а після того, як в урочищі Горохова Діброва наткнувся на козацьку засідку, був у кількох місцях розірваний та знищений[2].

Пилявецька військова кампанія восені 1648 р. з самого початку ознаменувалася безладдям в командуванні польським військом (відомі “перина, латина і дитина” – коронні комісари Заславський, Конецпольський та Остророг – суперничили з Я.Вишневецьким за провід у війську). Проте, настрахані поголосами про вже здійснене об'єднання козацької армії з татарами, польські поводитирі дійшли згоди і 1 вересня за старим стилем рушили об'єднаними силами (до 100 тис. чол.) під Костянтинів. Щодо козацького війська, то, за даними І.Крип'якевича, воно вирушило в похід на захід ще в районі 25 липня і, як свідчить Г.Грабянка,

“...Хмельницький завчасу всі кращі місцини зайняв і добре їх до бою підготував”[3]. Число козацького війська дослідники рахують на 100 – 110 тис. чол. Внаслідок вищезазначеної причини, поляки були вимушені зайняти під розташування власного табору невідгідну заболочену місцевість, що пізніше і зіграло свою роль у долі битви. Попервах поляки досить вдало тіснили козацьких вояків, проте 22 вересня, користуючись підходом невеликого (3 – 5 тис.) загону татар, Б.Хмельницький інсценував прихід цілої орди, чим викликав немале замішання у поляків. Користуючись створеним психологічним враженням, 23 вересня розпочався контрнаступ козацького війська, який загнав поляків у їхній табір і виявив непридатність для оборони вибраної позиції. У середовищі польського війська почала поширюватися думка про ввдступ і запланований регіментарями відступ табором до Костянтинова перетворився на безладну втечу[4].

Військові дії 1649 р. ознаменувалися, перш за все, облогою Збаражу і перемогою під Зборовим. Бої відновилися в кінці травня, коли польське військо, перетнувши демаркаційну лінію по р.Горинь, вторглося у південно-східну Волинь. Відповідно Б.Хмельницький змобілізував власні сили і рушив назустріч ворогу. Поляки відступили до Збаражу, де під орудою Я.Вишневецького заклали укріплений табір. Військо їх нараховувало 10 – 15 тис. жовнірів плюс численну челядь. Маючи у розпорядженні до 100 тис. війська, 8 – 9 липня Б.Хмельницький з’єднався з ордою Іслам-Гирея (30 – 40 тис.) і підійшов під Збараж. Побоюючись можливого підходу на допомогу обложеним військ короля Яна Казимира, гетьман відійшов від звичної тактики облоги “ізмором” і комбінував її з численними активними приступами, все щільніше стискаючи кільце блокади. 7 серпня до нього дійшли звістки про наближення королівської армії і в ніч з 13 на 14 серпня Б.Хмельницький вирушив назустріч Яну Казимиру на чолі загону кінноти (бл. 30 тис. татар з Іслам-Гиреєм та бл. 40 тис. українського війська). Основні сили було заховано в

лісистій місцевості біля Зборова та сусідньої Озірної, а інше угруповання, метою якого було завдання удару в тил полякам, в районі Млинівців. Переpravлятися через болотисту р.Гнізну польське військо почало 15 серпня. Лінія війська дуже невдало розтягнулася на півтори милі (8 – 10 км). І в цей час Б.Хмельницький завдав полякам одночасного удару і з фронту, і з тилу. Втрати шляхетського війська в цей день склали до 7 тис. чол., з них 3 тис. вбитими. Проте польському королю вдалося досягти згоди з кримським ханом, і той звів справу до замирення[5].

В лютому 1651 р. польська армія знову перейшла у наступ. Після місяця запеклих боїв на території Брацлавщини поляки відступили, але обидві протиборствуючі сторони почали готуватися до вирішальної сутички. Проте через вичікувальну тактику кримського хана Б.Хмельницький не зміг провадити наступальних операцій. Користуючись цим, Ян Казимир зібрав розпорошене по різних теренах польське військо під Сокалем і оголосив посполите рушення. Незважаючи на вагання Криму, в українському війську все більше ширилася рішучість наступу на поляків, зважаючи на те, що 5 червня польське військо починає пересуватися від Сокаля на більш сприятливу для битви місцевість під Берестечком, куди й прибуло 19 числа. Чисельність війська обраховують приблизно на 160 тис. Козацького війська рахують на 100 – 110 тис. чол. Після зустрічі 20 – 21 червня з 30 – 40 тис. ордою Б.Хмельницький і собі рушив до Берестечка. 28 червня відбулися перші сутички передових загонів переважно татарської кінноти з польською кавалерією. 29 червня Б.Хмельницький переправив свої головні сили через р.Пляшівку і почав бойові дії. Останні ознаменувалися значними втратами як з боку шляхетських військ, так і з боку татар; вірогідно, що така обставина досить-таки розхолодила хана у його войовничих намірах. Зранку 30 червня польська армія була побудована за німецьким способом, незвичним козакам. Лівий фланг козацького війська повністю займали татари (вірогідно, через те, що тут можна

було здійснити улюблений ними обхідний маневр – з інших боків рівнину обмежували річки). До речі, не зовсім вірною є всталена в історіографії думка про повну бездіяльність ханазрадника. Татари, дійсно, намагалися обійти правий фланг поляків, проте були відкинуті рушничним вогнем піхоти. І тікати вони кинулися лише тоді, коли, після невдалого наступу Я.Вишневецького на правий козацький фланг, король рушив на них іноземними частинами при інтенсивній арtpідготовці.

Проте факт захоплення ханом Б.Хмельницького та І.Виговського залишається дійсністю. І лише 10 липня з величезними втратами і без гетьмана українська армія змогла вирватись із оточення[6].

Рецидив польсько-українського військового конфлікту стався на початку літа 1652 р. і був пов'язаний, вірогідно, з ідеєю реваншу за Берестечко та Молдавськими династичними вланами Б.Хмельницького. У квітні відбулася нарада козацьких ватажків в Чигирині, яка ухвалила похід на Волощину за підтримки кримчаків. Великий коронний гетьман польського кварцяного війська на Україні М.Калиновський, дізнавшись про це, заступив шлях на Молдавію, маючи у розпорядженні 16 – 20 тис. вояків і закликавши до себе на допомогу задніпрянські контингенти. Очікуючи їх, він побудував на правому березі р.Буг під Батогом велику лінію укріплень, проте Ніжинські загони не підійшли, а обороняти таку довгу лінію сил у М.Калиновського виявилось замало. Чим і скористувався Б.Хмельницький. У його розпорядженні було 4 козацькі полки та 30 тис. татар. 1 червня 1652 р. під Батогом з'явилися авангардні татарські полки під орудою Т.Хмельниченка і зав'язали бій з польською кіннотою. Поки тривали сутички, надійшли козацькі полки і оточили табір поляків. Розгониста рівнина давала чудові можливості для маневру татарам, що й визначило схему бою наступного дня. Спочатку розпочато бій кінноти: татари виманили шляхетську кавалерію з табору

і, вдавшись до вдаваного відступу, відвели її на значну відстань, а козацька піхота кинулася на штурм укріплень з усіх боків. По захопленню табору татари покинули вдавати втечу, розвернулися і, таким чином, польську кінноту затисли поміж “двох вогнів” і розгромили вщент. За новітніми даними втрати поляків цього дня обчислюються у 8 тис. жовнірів, в тому числі половину всіх гусар Речі Посполитої[7].

Таким чином, з вищенаведеного можна зробити висновки щодо загальної схеми ведення основних бойових дій українським військом за часів Б.Хмельницького. Великою мірою тактика бою залежить від особи полководця; будучи командиром об'єднаних козацько-татарських військ і чудово знаючи сильні і слабкі сторони тих та інших, Б.Хмельницький виробив власну тактику війни. Виходячи з описів битв, вона полягала у висиланні на марші наперед невеликого загону мобільної татарської (можливо, почасти козацької) кінноти для сковування сил ворога. Користуючись останньою обставиною, гетьман підтягував основні піхотні сили, певно, що проводив рекогносцировку місцевості, залучаючи до цього місцевих жителів, і потім вже нав'язував бій ворогу на власних умовах. Із шести проаналізованих битв зображена схема прослідковується в чотирьох (Жовті Води, Корсунь, Берестечко і Батіг), що дозволяє малими статистичними методами довести стійку вірогідність припущення щодо існування у козаків особливої тактики. Деякою мірою до цієї ж групи можна віднести і битву під Зборовим, де було здійснено швидкісний рейд власне козацько-татарською кіннотою, захоплено ворога зненацька і обхідним маневром узято в облогу. Взагалі ж треба зазначити, що мотив обходу, удару зненацька, з тилу, взяття ворожих сил в кліщі можна прослідкувати в усіх шести випадках, тобто, цю обставину потрібно також віднести до складових елементів тактики українського війська за часів Хмельниччини. Пояснити це, на нашу думку, треба кількома причинами. По-перше, моральною нетривкістю татар та їх звичкою після першої

невдалої навали втрачати цікавість до подальших бойових дій (а чим це загрожує, занадто яскраво продемонструвало Берестечко). Потрібне було таке планування військових операцій, яке б забезпечувало перемогу за максимально коротким строком, а у зв'язку з цим саме несподіваний удар з тилу чи з засідки є найсприятливішим для вказаного. Тим більше, що це чудово узгоджувалося з традиційною тактикою кримчаків[8]. По-друге, не треба забувати, що українське військо мало справу з професійними вояками кварцяного регіменту та загонами іноземних найманців, окрім Пилявець та Берестечка, де приймали участь полки посполитого рушення. Мусимо визнати, що професіоналізм польських “товаришів” (згідно тодішньої польської термінології) таки перевищував військове вміння козацько-татарських загонів. Отже, не з любові до всього великого і масштабного, а з життєвої, чи радше військової необхідності вимушений був Б.Хмельницький маневрувати чисельними армійськими контингентами.

Дуже вдало використовував гетьман і такий важливий фактор як морально-психологічний стан військ супротивника. Використовувалось також незнання поляками місцевості, на якій провадилися бойові дії, а у випадку під Корсунем — і невдале застосування ними табору, слабкі і сильні місця якого були дуже добре відомі як козакам, так і татарам.

З урахуванням сказаного вище впливає, що за часів Хмельниччини українське військо таки мало свою власну тактику проведення бойових дій, яка вироблялася, скоріше за все, емпірично в процесі власне війни на основі об'єднаного досвіду козацької піхоти та кочівницької татарської кінноти. І той факт, що бойові дії з поляками провадилися надзвичайно успішно (як для непрофесійної в більшості своїй української армії), свідчить на користь Б.Хмельницького як дійсно геніального полководця і організатора свого часу.

1. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки. – Дніпропетровськ, 1990. – С.24, 29 – 30. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. –Т.VIII. – С.183. Літопис Самійла Величка // Київ, 1986. – № 10 – С.134; “Історія українського війська”. – Львів, 1992. – С.204.
2. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С.188; Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Вказ., праця. – С.38 – 39, 52, 68.
3. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.46.
4. Грушевський М.С. Вказ. праця. – Т.III. – С.69. Історія України: Нове бачення. – Т.1. – К., 1995. –С.160 – 161.
5. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С.186; Історія України... – С.164 – 166; Історія українського війська... – С.210.
6. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С.106 – 111; Грушевський М.С. Вказ. праця. –Т.IX. – К., 1928. – С.283; Історія України... –С.170.
7. Грушевський М.С. Вказ. праця. – С.435; Історія України... – С.173.
8. Історія українського війська... С.165 – 166.

В.В. Грон (Черкаси)

Проблеми розвитку державотворчих процесів на Україні у другій половині XIX ст.

В своїй рецензії на гегелівську “Історію філософії” Людвіг Фейербах писав: “Я вважаю сьогодні ключем до минулого, а не навпаки, на тій підставі, що адже я, хоч і підсвідомо і мимоволі, але постійно вимірюю, оцінюю, пізнаю минуле виключно із своєї теперішньої точки зору...”.

Хоча видатний німецький філософ мав на увазі філософію, та сказане з неменшим успіхом можна віднести і на адресу історичної науки. Минуле нікому не дано змінити, зате змінюється відношення до нього. В минулому ми шукаємо відповіді на ті запитання, що ставить перед нами сучасність,

і саме в минулому ми намагаємося знайти підтвердження правильності наших сьогоднішніх вчинків.

Факт отримання Україною державної незалежності поставив перед істориками ряд серйозних запитань, що потребують негайного і глибокого дослідження. Насамперед, шукаючи історичні аналоги, витoki української державності, нам не слід забувати, що держава - це "змінна величина", яка виникла лише на певному етапі розвитку людства і постійно змінювалася на протязі всієї його історії. Тому не слід переносити сучасні уявлення про державу на її історичні форми.

На наш погляд, не слід відривати процес державотворення від формування не менш глобального поняття, яким є категорія нації.

Попри намагання окремих українських істориків і філософів розглядати націю як позаісторичну категорію, слід погодитися з думкою значного кола історичних авторитетів, що нація виникає як результат подолання феодальної роздробленості і в час виникнення капіталістичних відносин.

Але і тут українська історія ставить більше запитань ніж ми маємо на них відповідей. Насамперед, це відноситься до подій ХІХ ст. Існують певні розбіжності відносно хронологічних рамок промислового перевороту в Україні. Так Л.Г. Мельник у праці "Технічний переворот на Україні у ХІХ ст." доводить, що початок цього процесу слід віднести до 60-х років цього століття, в той же час значна частина дослідників відносить початки технічного перевороту до 30-40-х рр. ХІХ ст.

Серйозною проблемою, яка, на жаль мало досліджена у вітчизняній історіографії, є питання про розвиток державотворчих процесів в час зародження та формування капіталістичних відносин у пореформенній Україні.

Носієм цієї ідеї була українська аристократія. Її формування в час становлення капіталістичних відносин дає ґрунт для запеклих дискусій. В.Липинський у праці "Україна

на переломі (1657-1659 рр.”

називає шляхту єдиним виразником українських державних інтересів, але із занепадом козацтва, шляхта втратила свою відповідність і почала “польщитися” чи “русифікуватися”.

З розвитком капіталістичних відносин народжується клас буржуазії, наступний претендент на роль національної аристократії. Але що собою являла собою українська буржуазія? Окремі вчені взагалі відмовляють Україні в наявності в її соціальній структурі піприємницького класу. Відомо, що М.Грушевський, зводив українську буржуазію виключно до куркульства. Певна частина істориків ставить під сумнів також і “буржуазність” самого куркульства, вважаючи його лише верхнім прошарком селянства, а не окремим класом.

Ряд дослідників вважає, що розвиток капіталістичних відносин на Україні у ХІХ ст. має свої відмінні особливості від аналогічних процесів як в Європі так і в Росії. Тут була значною роль держави у проведенні індустріалізації, тому значна частина підприємств, розташованих тут належали до державної скарбниці. Крім того, Україна слугувала об'єктом ввозу капіталу з високорозвинутих країн Заходу: Великобританії, Франції, Бельгії та ін. Причому увага іноземних підприємців зосереджувалася переважно на галузях важкої індустрії, в той час коли українська буржуазія більше вкладала кошти у легку і харчову промисловість.

Велике значення для формування класу капіталістів на Україні мало спорудження залізниць, що вирішальним чином впливало на формування внутрішнього ринку. У 70-х роках залізниця сполучила всі головні українські міста, поєднала Україну з Москвою. Велике значення мала також зацікавленість великих російських банків до українських підприємств.

Слід зауважити, що найбільші українські підприємці Ясюкевич, Харитоненко, Бродський, Алчевський були

членами правлінь столичних банків та монополістичних об'єднань. Можна погодитися з думкою історика І.Гуржія, яка викладена у монографії “Україна в системі всеросійського ринку в 60-90-х роках ХІХ ст.”, про те що в цей час Україна перетворилася на основну паливно-металургійну базу Росії, посідала значне місце в російській харчовій промисловості, особливо в цукровій.

Але викладена точка зору не є єдиною і вичерпною. Відомий економіст М.Волобуєв у 1928 році виклав теорію за якою слід розрізняти колонії “європейського” та “азіатського” типу. На думку М.Волобуєва Україна була в той час саме колонією європейського типу, що в своєму економічному розвитку далеко випередила метрополію.

Іншими словами, поняття нації, на наш погляд, не можна зводити лише до питання про національний та соціальний склад її буржуазії (так само, як і не можна зводити лише до мовних, етнічних, культурних питань). Неприпустимим є також зведення державотворчих процесів лише до наявності чи відсутності аристократії в соціально-політичній структурі того чи іншого суспільства. Чи обов'язково зводити аристократію лише до панівного класу (в даному випадку - до буржуазії)? Чи не слід розуміти поняття “аристократа” у його прямому значенні “кращі люди”, які за визначенням Гегеля, є індивідами, що перетворюють історичну необхідність в особисту мету. Саме вони стали носіями української державотворчої ідеї в другій половині ХІХ ст.

А.М. Петренко (Черкаси)

Поземельні відносин в процесі формування козацтва.

Проблема виникнення і розвитку козацтва - одна із центральних в історії України. Існують різноманітні точки зору дослідників на природу цього унікального явища, яке у

вирішальній мірі вплинуло на всі сторони життя народу України, його суспільно-політичне та економічне існування протягом століть. На думку автора саме поземельні відносини відіграли вирішальну роль в процесі утворення українського козацтва на території Брацлавщини, Побужжя і, особливо, Середнього Подніпров'я.

За визначенням окремих дослідників (Чабан А.Ю.) саме Середнє Подніпров'я відіграло вирішальну роль в час зародження та формування козацтва.⁽⁶⁾ Чим далі на південь, то більше значення мали промисли. До масового заселення південно-східної частини Київщини і Лівобережжя ухідниками були здебільшого селяни з південно-західної Київщини та суміжних з нею місць, а також ті з міщан, хто займався промислами. В цих районах, де фільварочного господарства у другій половині XV - на початку XVI ст ще не існувало, або воно лише починало розвиватися, важливим засобом визиску уходників була продуктова рента, джерелом якої був саме промисел. Збільшення ренти змушувало оброчників, селян і міщан освоювати нові угіддя.

Уходники розвідували та освоювали нові місця, колонізуючи у такий спосіб південно-східні степові простори. Пориваючи зв'язки з феодалами і феодалською владою, уходники утворювали общини, які надалі ставали козацькими. Пошуки нових місць набули широкого поширення у другій половині XV ст. Українські селяни і міщани родинами, гуртами селами переходили на безлюдні околиці Київщини та Брацлавщини.

Саме тут у другій половині XV - на початку XVI ст. з'являється чимало слобід та хуторів. Їх населення вважало себе козаками. Невдовзі козацькі селища зайняли значну частину східного українського кордону - від дніпровського Лівобережжя і до Дністра. С.Герберштейн писав, що в той час коли "велелюдні колись землі, містечка і села середніх областей спустіли... в безлюдні раніше постори українні прибули люди на велику прикрість колишнім їхнім панам".

Поява козацтва на кордонах пожвавила безлюдні, хоч і багаті природними ресурсами південно-українські степи. Ціною великих зусиль козаки освоювали навколишні простори - розорювали цілину, торували шляхи, зводили мости, будували хутори та села. Це стало початком розвитку землеробства в степах. Тут розвивалося також скотарство та промисли: рибальство, мисливство, бортництво, селітроваріння та ін. Козацькі слободи і хутори вирізнялися вищим рівнем добробуту порівняно з убогими селами покріпачених селян.

Основною діяльністю козаків було землеробство і промисли, однак серед них було чимало й ремісників - ковалів, бондарів, кушнірів, лимарів, та ін. Селилися козаки в основному поблизу поодиноких замків, отримуючи від них певний захист від грабіжницьких набігів агресивного Степу. Тут вникали містечка, де було широко розвинута торгівля продуктами сільського господарства та промислів. Черкаські та канівські козаки, наприклад, возили до Києва мед, віск, шкіри, солод, сало тощо. Помітне місце займала торгівля рибою - свіжою, в'яленою, солоною. (1)

Зародження козацького землеволодіння зумовлювалося, насамперед, колонізацією південних степових просторів України. Однак їх освоєння не вимагало необхідності утверджувати якісь правові основи володіння цими угіддями. Однак з наступом Польщі на українські землі становище різко змінюється. Особливо це стало помітним після Люблінської унії.

Працюючи рік від року на одних і тих же уходах, що простиралися аж до татарських поселень, козаки поступово засновували тут зимівники, пасіки, хутори, починають осідати на уходах. В люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах. Зокрема, в люстрації Канівського замку (1552 р.) йшлося про козаків Сіверського уходу, “которые уставичье там живут на мясе, на рыбе, на меду з пасек, з свеметов, и ситячь там себе мед

яко дома”. (2)

Не лише на прикордонні, а й у центральних районах України освоювалися пустуючі землі. Однак, за умов присутності державної влади, нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах же, через віддаленність від центру, навпаки, це стало звичайним явищем. Козаки розглядали своє господарство як промисел поза межами держави. Тим більше, що захист цих промислів доводилося здійснювати власними силами.

Землі, здобуті шляхом займанщини, козацтво намагалося юридично закріпити у приватну власність. Цьому певним чином сприяли також урядові структури Речі Посполитої, де зростала необхідність у збільшення військової сили, а а можливості для збільшення коштів зменшувалися. Вагомим резервом стали степові простори України. Ці землі поступово передавалися польським магнатам під приводом так званого “заселення” краю. У рішенні сейму від 1590 р. говорилося: “Простори пустих земель на прикордонні з Білою Церквою не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, тому необхідно їх перетворити на якусь користь, щоб вони даремно непустували. А тому... ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану”.(3)

На початку XVI ст. польські магнати Язловецькі, Струсі, Острозькі, Претвичі та ін. привласнили значну частину козацьких земель на Поділлі, Брацлавщині, Київщині. Частина козаків, не визнаючи права польського панства, почала відходити на пониззя Дніпрових приток - Росі та Тясмина. Тут значно зростає кількість козацького населення. Район Черкас та Канева стає головним центром українського козацтва в цей час. Назви “черкасець”, “черкашенин”, “черкаси” стали вживатися для всього українського козацтва.

Значне місце в господарстві населення Канівського і Черкаського староств займало землеробство. У люстрації Канівського замку (1552 р.) писалося, що “земля по полях,

над містом, міщанам на пашню здавна була вольна”.(4) В люстрації Черкаського замку (1552 р.) також вказувалося, що “черкаські орють на полі, де хто хоче”. (5)

Отже, земельне питання відіграло важливу роль в процесі утворення українського козацтва, цього справді унікального суспільно-політичного соціального організму. Воно стало тим зерном, яке було посіяне на межі лісостепу і степу, і, яке стихійно зійшовши, на ранній фазі свого виникнення було лише способом життя, а дозрівши, стало тією силою, яка згодом почала реалізовувати бажані державотворчі ідеї.

1. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. Т.1, с. 170.
2. Архив ЮЗР. Ч.7. т.1, с.102-103.
3. Volumina legum. Т. 2, S. 318.
4. Архив ЮЗР. Ч.7. т.1, с. 97.
5. Архив ЮЗР. Ч.7. т. 1, с. 86.
6. Чабан А.Ю. Витоки. (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.) -Черкаси, 1994, с. 9.

Р.Є. Делімарський (Київ)
Захист Київським магістратом монопольного
права на шинкування горілкою
(друга половина XVII – 60-і рр. XVIII ст.)

Джерела свідчать, що козацько-міщанські взаємини в Києві склалися досить непросто. Зійшовшись на території Києво-Подолу, наділені приблизно однаковими привілеями, вони досить таки тривалий час (більше століття, аж до заснування у 1782 р. Київського намісництва, коли всі верстви населення були підведені під загальноросійські закони) не могли з'ясувати стосунки між собою.

Боротьба міщан на чолі з Магістратом за право

монопольного шинкування мала, безперечно, головне значення для розвитку міського господарства. Це абсолютно зрозуміло, бо прибутки від шинкування становили приблизно 70 – 80% його бюджету. З іншого боку, козацтво своїм революційним здобутком Хмельниччини вважало, між іншим, і право шинкувати горілкою. Хоча в самому Києві оселилось дуже небагато козаків (кількість козацьких дворів в місті коливалась від 74 у 1723 р., до 28 у 1751 р.), вони протягом більш як сторіччя активно боролися з привілеями міщан щодо їх монопольного права на шинкування. Справа ускладнювалась ще й тим, що об'єктивно київські козаки були поставлені в такі непрості матеріальні умови (в Києві вони не мали ні значних земельних ділянок, не займалися торгівлею, ремеслом ані промислами), що шинкування горілкою ставало для них питанням не просто отримання прибутків, а навіть самого існування їх в місті. Архівна спадщина цього питання становить досить значну кількість джерел, на підставах яких і розглянемо суперечки міщан з козаками з приводу шинкування в історичному контексті.

Київські міщани набули собі права продавати горілку у власних шинках ще у польські часи. За нього вони сплачували (згідно привілею короля Сигізмунда I від 8.03.1544 р.) по 2 копи грошей з кожної корчми[1]. За привілеєм короля Сигізмунда II Августа від 10.05.1588 р. кияни вносили в державний скарб 800 кіп грошей[2]. Останнім документом польського періоду був указ короля Яна-Казимира від 12.01.1650 р. про підтвердження давнього права міщан на монопольне шинкування в Києві[3]. За ним Магістрат повинен був сплачувати щорічно до державного скарбу 1200 кіп грошей. Наведене свідчить, що шинкарство давало великий прибуток, якщо королі так піклувались про нього і встановлювали за право користуватися ним такі високі оплати. Ніхто, окрім міщан, не мав права займатися шинкуванням, а замковий уряд повинен був допомагати Магістрату охороняти цей свій привілей.

над містом, міщанам на пашню здавна була вольна”.(4) В люстрації Черкаського замку (1552 р.) також вказувалося, що “черкаські орють на полі, де хто хоче”. (5)

Отже, земельне питання відіграло важливу роль в процесі утворення українського козацтва, цього справді унікального суспільно-політичного соціального організму. Воно стало тим зерном, яке було посіяне на межі лісостепу і степу, і, яке стихійно зійшовши, на ранній фазі свого виникнення було лише способом життя, а дозрівши, стало тією силою, яка згодом почала реалізовувати бажані державотворчі ідеї.

1. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. Т.1, с. 170.
2. Архив ЮЗР. Ч.7. т.1, с.102-103.
3. Volumina legum. Т. 2, S. 318.
4. Архив ЮЗР. Ч.7. т.1, с. 97.
5. Архив ЮЗР. Ч.7. т. 1, с. 86.
6. Чабан А.Ю. Витоки. (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.) -Черкаси, 1994, с. 9.

Р.Є. Делімарський (Київ)
Захист Київським магістратом монопольного
права на шинкування горілкою
(друга половина XVII – 60-і рр. XVIII ст.)

Джерела свідчать, що козацько-міщанські взаємини в Києві склалися досить непросто. Зійшовшись на території Києво-Подолу, наділені приблизно однаковими привілеями, вони досить таки тривалий час (більше століття, аж до заснування у 1782 р. Київського намісництва, коли всі верстви населення були підведені під загальноросійські закони) не могли з'ясувати стосунки між собою.

Боротьба міщан на чолі з Магістратом за право

монопольного шинкування мала, безперечно, головне значення для розвитку міського господарства. Це абсолютно зрозуміло, бо прибутки від шинкування становили приблизно 70 – 80% його бюджету. З іншого боку, козацтво своїм революційним здобутком Хмельниччини вважало, між іншим, і право шинкувати горілкою. Хоча в самому Києві оселилось дуже небагато козаків (кількість козацьких дворів в місті коливалась від 74 у 1723 р., до 28 у 1751 р.), вони протягом більш як сторіччя активно боролися з привілеями міщан щодо їх монопольного права на шинкування. Справа ускладнювалась ще й тим, що об'єктивно київські козаки були поставлені в такі непрості матеріальні умови (в Києві вони не мали ні значних земельних ділянок, не займалися торгівлею, ремеслом ані промислами), що шинкування горілкою ставало для них питанням не просто отримання прибутків, а навіть самого існування їх в місті. Архівна спадщина цього питання становить досить значну кількість джерел, на підставах яких і розглянемо суперечки міщан з козаками з приводу шинкування в історичному контексті.

Київські міщани набули собі права продавати горілку у власних шинках ще у польські часи. За нього вони сплачували (згідно привілею короля Сигізмунда I від 8.03.1544 р.) по 2 копи грошей з кожної корчми[1]. За привілеєм короля Сигізмунда II Августа від 10.05.1588 р. кияни вносили в державний скарб 800 кіп грошей[2]. Останнім документом польського періоду був указ короля Яна-Казимира від 12.01.1650 р. про підтвердження давнього права міщан на монопольне шинкування в Києві[3]. За ним Магістрат повинен був сплачувати щорічно до державного скарбу 1200 кіп грошей. Наведене свідчить, що шинкарство давало великий прибуток, якщо королі так піклувались про нього і встановлювали за право користуватися ним такі високі оплати. Ніхто, окрім міщан, не мав права займатися шинкуванням, а замковий уряд повинен був допомагати Магістрату охороняти цей свій привілей.

Приєднання до Московської держави не викликало змін у становищі шинкарського промислу в Києві. Цар Олексій Михайлович затвердив міські привілеї, в тому числі і право на монопольне шинкування. Щорічні внески до казни встановлювались в розмірі 600 крб. Але історичні події на Україні після повстання Б.Хмельницького розвивалися так, що на перший план виступало козацтво, яке також вважало себе вправі займатись будь-де шинкуванням.

Першою згадкою, що ми маємо в розпорядженні, про право козаків шинкувати горілкою на Україні був універсал гетьмана Б.Хмельницького від 8.09.1656 р.[4] На нього часто посилялось козацтво, відстоюючи своє право шинкувати горілкою в Києві. Стверджуючи лист київського полковника на порожній плац в місті, що був наданий городовому отаману Петру Бутримовичу, гетьман писав: “при том пляцу... позволяем всякую користь отбирати й напитки для продажи в том держави, яко и вси козаки таким се промыслом бавяць”. Але це суперечило затвердженому царем Києву магдебурзькому привілеєм.

Посилаючись на царські жалувані грамоти, війт Данило Потоцький звернувся до гетьмана І.Брюховецького, прохаючи його не дозволяти козакам шинкувати горілкою. Останній задовольнив прохання війта і 22.08.1663 р. видав універсал, яким заборонив козакам та іншим станам шинкувати в Києві, а неслухняним загрожував покаранням. В своїх універсалах гетьман Ю.Хмельницький зазначав, що козаки мали право тримати горілку, пиво й мед. Проте продавати горілку їм дозволялось тільки бочками, а мед та пиво – також і гарцями. Подібний же універсал видав 22.04.1670 р. гетьман Д.Многogrішний. Ним він підтвердив права київських міщан на монопольне шинкування в місті. Універсал подібного ж змісту видав 11.07.1682 р. і гетьман І.Самойлович. Але все це не припинило козацького шинкування в Києві, що викликало нові скарги міщан[5].

Гетьман І.Мазепа видав цілий ряд універсалів, якими

він суворо забороняв козакам шинкувати горілкою в Києві. Першим своїм універсалом від 16.06.1688 р. Мазепа, забороняючи шинкарський промисел, доводив, що той “не личить лицарському званню”. Ослушникам гетьман загрожував карами: “теды не только на шкуре своей строгое понесет каранье и худобы позбудет, але и для горшей неславы, з реестру козацького будет вымазан”. Через три роки 13.01.1691 р. І.Мазепа змушений був видати новий універсал, яким зазначав, що київське товариство, “не хочючи жадним промислом господарства своего разширати, самовольне горелки в шинках своих продаю потай и очевист”. Ним він підтвердив Магістрату право тримати шинки в своїй “моці” і надавав йому право забирати горілку та грабувати тих, котрі й надалі шинкуватимуть нею.

Але київські козаки не страшилися погрозливих гетьманських універсалів і продовжували свій промисел. Вони замикали брами перед магістратськими службовцями, не допускаючи їх робити трус потайної горілки у своїх подвір'ях. Коли ж міщанам щастило знайти таку горілку, то козаки збройно відбивали її. Тому 6.06.1694 р. Мазепа видав універсал, яким віддавав на поталу Магістрату тих, хто шинкував потайно: “мы даем моц и владу сим универсалом нашим паку войту киевскому и всему майстрату, абы оны... не только горелку на ратуш забрали, але и самого того господаря, звязавши, присылали до нас в Батурин, где таковому неотступное роскажем чинить каранье”. Останній універсал, мабуть, дуже припав до вподоби Магістрату, і він почав забороняти козакам шинкувати не лише горілкою, а й пивом, медом та брагою, продавати горілку куфами. Вже через 40 днів, 16.07.1694 р., І.Мазепа видав універсал, яким не тільки дозволив київським козакам вищеозначене шинкування, а й можливість тримати горілку “для своего посилкованья или для принятия приятеля”. Пом'якшувався й порядок трусу горілки: коли Магістрат дізнавався б про потайний її продаж, то мусив би спочатку повідомити про те сотника, взяти

осавула і “скромне в обшукане той горилки обходитися”. 13.01.1698 р. Мазепа видав повторний універсал про заборону козацького шинкування в Києві. Подібні за змістом універсали гетьман видавав ще 16.06. та 8.11.1699 р. Навіть в універсалах, що були присвячені врегулюванню різних питань міського життя (як то універсали від 19.07.1700 р. та 10.05.1701 р.), Мазепа не забував підкреслити міщанські привілеї на монопольне шинкування в Києві. В останнє ми зустрічаємо заборону козакам та монастирям шинкувати горілкою і тримати потайні шинкові двори в універсалі після 1706 р. Магістрату надавалося право вилучити незаконну горілку і продати, а виручені кошти залишити собі[6].

З наведеного видно, що гетьман Мазепа вжив багато заходів, щоб право шинкування горілкою у Києві належало тільки Магістрату. Проте його універсали також свідчать, що мети своєї вони уповні не досягли. Тому міщани шукали захисту свого права на монопольне шинкування не тільки у гетьманів, а й у царів. Так, грамота Петра I від 3.03.1710 р. забороняла “как духовным так и мирского чина людям, кто они какого чина ни есть и козакам ..., никому никаких питей не шинковать..., понеже та питейная продажа утверждена прежними жаловаными грамотами к ратуше”[7]. Надалі подібна заборона підтверджувалась в усіх привілеях його наступників.

23.01.1711 р. гетьман І.Скоропадський на прохання київського сотника Трохима Климовича видав універсал, в якому, посилаючись на зубожіле становище місцевого козацтва, дозволив йому шинкувати медом, пивом і брагою, а також продаж горілки куфами. Проте 8.05.1716 р. Скоропадський новим універсалом забороняв відкритий і таємний продаж горілки, а до ослушників велів застосовувати суворі заходи: “до Глухова, забивши в колодки, казать провадити, где всяк знатного за свое ослушание не уойдет карания”[8].

Але несподіванно ситуація з шинкуванням у Києві різко

ускладнилась. Справа полягала в тому, що 28.03.1721 р. Петро І, захищаючи простих козаків від старшинських утисків, видав указ, в якому зазначалось, що “козакам всякому в дому своем шинковать, заплаця покуховные деньги, повольно”. Царський указ не робив вийнятку і для київських козаків, чим добре послужив їм у боротьбі з Магістратом. Посилаючись на нього, гетьман Апостол 19.12.1727 р. видав універсал, яким дозволялось “козакам во всем полку киевском шинковать было свободно, в чем бы им козакам ни одного жадного препятствия не делано”[9].

Ситуація з цими несподіваними пільгами не зовсім зрозуміла. Вони явно йшли всупереч політики царського і гетьманського урядів щодо встановлення у Києві монопольного міщанського шинкування. Ця політика не змінилась і в 20-ті роки XVIII ст., про що свідчать такі факти. Невдовзі після указу Петра І, 1.07.1721 р. гетьман Скоропадський видав повторний універсал про заборону козацького шинкування в місті. Київський полковник Антін Танський оголосив у місті сувору заборону козацького шинкування, про що повідомив 23.05.1724 р. вїйта Дм.Полоцького окремим листом. Київський генерал-губернатор князь І.Трубецький 31.05.1726 р. також видав відповідний указ. Тому не дивно, що Магістрат мало звертав увагу на указ Патра І, активно борючись з козацьким шинкуванням у Києві всіма можливими заходами, не виключаючи і частих обшуків козацьких дворів[10].

У 1729 р. Магістрат передав справу про таємне козацьке шинкування горілкою до Генерального військового суду. Вирок останнього забороняв їм цей промисел. З київського сотника Яреми Жили була взята підписка в тому, що товариство надалі не займатиметься шинкарським промислом, а сам сотник не ухилятиметься від конфіскацій горілки. Тоді ж і гетьман Апостол 3.08.1729 р. видав універсал про заборону роздрібного козацького шинкування горілкою у Києві “кроме что для своего послылкования и для принятия

гостей”. Наступного 1730 р. він його знову підтвердив[11].

Через 10 років, 6.05.1740 р. Сенат видав указ, який забороняв козацьке шинкування напоями у Києві, за винятком меду, пива і браги. В той же час Київська генеральна канцелярія указом від 29.04.1743 р. заборонила Магістрату переслідувати дозволене козацьке шинкування, а також оптовий продаж ними горілки. Очевидно, це викликало протест з боку Магістрату, тому що менш ніж через місяць, 17.05.1743 р. вона повторила свій указ[12].

Проте і Магістрату вдалося закріпити (навіть розширити) надані йому привілеї. У 1743 р. війт Павло Войнич домігся від російського уряду указу, який не тільки підтвердив усі попередні розпорядження з цього приводу, але й надав право Магістрату вимагати від Київської губернської канцелярії собі в поміч солдатів, бо козаки всіляко протидіяли обшукам, які він у них проводив. Їх боротьба набувала інколи форми збройного опору, під час якого траплялись людські жертви. Так в жовтні 1743 р. під час конфіскації таємно шинкованої горілки були вбиті магістратські урядники. Ось чому військова допомога Магістрату в цій справі була конче потрібна[13].

10.05.1751 р. Сенат видав гетьману указ, викликаний арештом бурмістром Михайлом Іосифовим при допомозі київського генерал-губернатора М.Леонтева кількох мешканців Києва, які купували горілку у козаків. Особливо Іосифов скаржився на сотника Павла Гудима, який, не дивлячись на всі заборони, продовжував шинкувати горілкою. Сенат затвердив указ 1743 р. і наказав тих, кого буде спіймано з горілкою, “штрафовать без всякого упущення”. Штраф складав 100 крб.[14].

Того ж 1751 р. сотник Гудим особисто звернувся до прибулого на Україну гетьмана К.Розумовського, прохаючи його оборонити козаків від “нахальствующого” Магістрату, який постійно проводив у них на подвір’ях труси, а коли знаходив хоч одну квартиру горілки, то відбирав худобу і кидав

у в'язницю. За словами сотника, він також погрожував усілякими утисками й тим міщанам, що купували у козаків мед, пиво та брагу. В свою чергу генерал-губернатор Леонтев скаржився гетьману на козаків (особливо на П.Гудима), звинувачуючи сотника в шинкуванні горілкою, незважаючи на гетьманські універсали і царські грамоти. Деонтев радив гетьману перевести його в інше місце, а в Київ призначити кого-небудь "з достойних людей". Але Розумовський його не послухався. Щодо шинкування козаків горілкою в Києві, то справу цю він відклав надалі через те, що після отримання ним з Колегії іноземних справ відповідного указу він звернувся до цариці з проханням надати київському товариству такий дозвіл і чекав на відповідь. Вона прийшла 26.02.1752 р. В ній відмовлялось козакам в праві шинкувати горілкою у Києві, а Магістрату дозволялось проводити труси в козацьких домах з представниками козацького уряду і для цього брати солдатів в Київській губернській канцелярії. Спійманих же на шинкуванні козаків відсилати до гетьманського суду[15].

Але Розумовський не змирився з такою відповіддю і знову звернувся до цариці. Спираючись на свідоцтво Гудима, він доводив, що до 1720 р. вони продавали горілку не тільки куфами, а й в роздріб. Тільки з того часу почались магістратські утиски козакам. Причому до 1742 р. все, що в них забиралось, потім поверталось назад. Гетьман прохав дозволити козакам шинкувати горілкою, за що останні платитимуть частину магістратських внесків[16].

Одержавши такого листа, Лизавета Петрівна веліла ще раз розглянути це питання. 3.03.1752 р. вона видала, указ, яким наголошувала, що всі привілеї Києва не дозволяють їй надати право місцевим козакам шинкувати горілкою. Останні ж повинні задовольнитись правом шинкування медом, пивом та брагою, яким поступився на їх користь Магістрат, і тим себе утримувати. А якщо козаки не задовольняться, то цариця надала гетьману дозвіл вивести їх з Києва і оселити там, де вони б змогли користуватись з указу Петра I від 28.03.1721 р.

і відбувати як слід військову службу. Проте Лизавета Петрівна передала виконання свого наказу на волю гетьмана. Останній же зовсім не поспішав його виконувати. Правда у 1757 р. гетьман зобов'язав сотенну старшину припинити козацьке шинкування у Києві та врегулювати козацько-міщанські конфлікти. Магістрат же, маючи указ про можливий вивід козаків з міста, надокучав Сенату своїми скаргами на них. Його клопотання досягли певної мети. 24.10.1760 р. Сенат видав указ, що забороняв київським козакам шинкувати під загрозою виселення їх з Києва. Незабаром, 12.03.1761 р. він уже наказав гетьману Розумовському вивести товариство з міста “для пресеченія происходимых киевским Магистратом и мещанам по разным причинам, а особливо по винному шинкованию безконечных ссор и драк и тяжоб”. Однак у травні 1761 р. гетьман вже в котрий раз звернувся до цариці з проханням не виводити козаків з Києва та дозволити їм шинкувати горілкою[16].

20.05.1762 р. Петро III видав указ, яким підпорядкував Київський магістрат гетьманській владі. Враховуючи те, що місто потрапило під його владу, Розумовський змінив своє ставлення і до козацько-міщанських конфліктів з приводу шинкування. За його розпорядженням 26.08.1761 р. Генеральна військова канцелярія видала Магістрату ордер про відшкодування козакам заподіяних під час конфіскацій горілки збитків та про надіслання на розгляд самого гетьмана привілеїв міщан на право монопольного шинкування у Києві. Але скоро самого Петра III було усунуто від влади, а його дружина Катерина II указом від 4.03.1764 р. знову повернула Магістрат під владу київських генерал-губернаторів. Тоді ж Сенат знову підтвердив заборону козацького і гусарського шинкування в Києві[18].

Проте козацьке шинкування горілкою у Києві продовжувалось. Тому Магістрат знову порушив перед генерал-губернатором Глебовим питання про вивід козаків з міста. Стверджуючи, що перебування в ньому козаків є

випадковим, він вважав за краще вивести їх, бо тільки так можна було б звільнити міщан від даремних клопотів та збитків[19]. Але клопотання з цього приводу Глебова, а далі й Воейкова перед малоросійським генерал-губернатором Румянцевим були марні.

Нарешті у 1767 р. депутат від Києва в Установчій комісії Йосип Гудим отримав (разом з іншими) також наказ від усіх обивателів Подолу прохати вивести козаків з Києва, як єдиний можливий засіб припинення їх шинкування горілкою. Румянцев зробив в Київську полкову канцелярію відповідний запит, на який отримав відповідь, що “в г.Киеве никто з чиновников и козаков, по недопущению от Магистрата киевского, горелкою квартами ... не торгуют, а содержат только в жилых домах, по указным дозволениям, продажу пива, меду и браги”[20].

З наведеного видно, якої гостроти набули в роглядуваний період козацько-міщанські суперечки з приводу шинкування горілкою в Києві. З одного боку, місцеве товариство всіляко намагалось розповсюдити загально визнане в Гетьманщині право на подібне шинкування і на Київ. Але, з другого боку, останній мав особливий статус в Гетьманщині (взагалі формально до неї не належачи), і це, зокрема, проявлялося в недопущенні неміщанських верств населення до шинкування в місті. Взагалі джерела свідчать про те, що, на превеликий жаль, в Києві переважали станові економічні чинники над загальнонаціональними інтересами. Важливий і той факт, що українські верстви населення вибирали на роль арбітру у вирішенні своїх суперечок російський уряд. А він значно більше підтримував міщан, вбачаючи в поширенні козацького впливу на таке визначне місце як Київ чималу небезпеку для своєї влади над Україною.

1. ЦДІА України. – Ф.62, оп.1, спр.1, арк.3 –6.
2. РДАДА. – Ф.248, оп.3, спр.116, арк.42 – 47.
3. ЦДІА України. – Ф.553, оп.2, спр.116, арк.235 – 237.

4. ЦДІА України. – Ф.51, оп.1, спр.1, арк.1.
5. Каманин И. Материалы киевской городской общины // Университетские известия. – К., 1892. – № 2. – С.27, 29.
6. АЗР. – Т.5. – № 182. – С.218 – 219; Там же. – № 219. – С.245 – 246; ЦДІА України. – Ф.220, оп.1, спр.221, арк.1; Там же. – Ф.56, оп.1, спр.125, арк.14; Лазаревский А. Гетманские универсалы о киевском городском хозяйстве // Чтения ИОНЛ. – Кн.16. – Вып.4. – Отд.11. – С.75 – 76; ПСЗ. – Т.13. – № 9846. – С.423 – 425; ЦДІА України. – Ф.220, оп.1, спр.231, арк.1; Там же. – Ф.51, оп.1, спр.6, арк.1 – 2; Каманин І. Вказ. праця. – С.32 – 33; ЦНБ НАН України, ІР. – Ф.1, од. зб. 50608 (Лаз. 5), арк.1.
7. ЦНБ НАН України, ІР. – Ф.2, од. зб. 14897, ч.10, № 4, арк.28 – 40.
8. ЦДІА України. – Ф.51, оп.1, спр.758, арк.16.
9. Тищенко М. Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1926. – Вип.2. – С.200 – 201.
10. ЦДІА України. – Ф.51, оп.1, спр.591, арк.10; Там же. – Ф.56, оп.3, спр.3408, арк.343; Там же. – Ф.220, оп.1, спр.300, арк.1.
11. ЦДІА України. – Ф.56, оп.1, спр.125, арк.15; Там же. – Ф.220. – оп.1, спр.314, арк.1; ПСЗ. – Т.13. – № 9846. – С.423 – 425.
12. РСЗ. – Т.11. – № 8096. – С.107; ЦДІА України. – Ф.51, оп.1, спр.589, арк.20; Там же. – арк.23.
13. Тищенко М. Вказ. праця. – С.106; ДАК. – Ф.1, оп.1, спр.19, арк.2.
14. ПСЗ. – Т.13. – № 9846. – С.423 – 425.
15. Тищенко М. Вказ. праця. – С.208 – 209.
16. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1885. – Вып.3. – С.34 – 35.
17. Там же. – Вып. 6. – С.310; ЦДІА України. – Ф.51,

оп.1, спр.1638, арк.2; ПСЗ. – Т.15. – № 11128. – С.544 – 547; ЦДІА України. – Ф.51, оп.1, спр.758, арк.27.

18. ПСЗ. – Т.15. – № 11541. – С.1011 – 1012; ЦДІА України. – Ф.51, оп.1, спр.1638, арк.3; ПСЗ. – Т.16. – № 12249. – С.916 – 920; РДАДА. – Ф.248, оп.61, спр.5488, арк.22 – 30, 35.

19. Матеріали Катерининської Законодательної Комісії. Наказ городських жителів міста Києва // Сборник РИО. – Т.107. – С.195.

20. Тищенко М. Вказ. праця. – С.216.

Я.В. Верменич (Київ)

Дослідження питань державного устрою Гетьманщини в історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Теза про органічно притаманну українцям нездатність до державного життя, введена в обіг В.Антовичем, на довгі роки стала однією з домінант політичної думки України; з неї найчастіше виводилися джерела невдач на ниві українського державотворення. При цьому не брався до уваги той факт, що сама ця теза з'явилась у складному політичному контексті, у відповідь на модні в кінці ХІХ ст. звинувачення українців у підричних діях щодо державної цілісності імперії, сепаратистських настроях. Здебільшого поза увагою лишалися і зусилля радянської історіографії, яка у складних політичних умовах зуміла значною мірою зруйнувати цей стереотип, висвітливши механізми реалізації політичної влади у Гетьманщині, досвід обстоювання українського автономізму.

Історіографія Гетьманщини, підвалини якої закладалися працями О.М.Лазаревського, Д.І.Багалія, Д.П.Міллера, О.Я.Єфименко, М.С.Грушевського і багатьох інших дослідників, виходила з того, що всупереч жорстко централізованому устрою Російської держави автономія Лівобережної України, започаткована у другій половині ХVІІ

ст., впродовж перших двох третин XVIII ст. лишалася реальним фактом. Гетьман обирався козаками і тільки присягав цареві на вірність;

Україна мала своє військо, фінанси, свій адміністративний і судовий устрій, власні закони. Влада гетьмана, хоч його зовнішні зносини і обмежувалися, була досить великою: він роздавав “маєтності”, призначав посади. Регулярно, кілька разів на рік, генеральна старшина і полковники збиралися на старшинські з’їзди, де обговорювалися найважливіші питання життя краю. У Конституції Пилипа Орлика (1710) була зроблена спроба зафіксувати цю практику у формі Ради старшин. Для виборів гетьмана збиралася загальна (Генеральна) рада, роль якої, проте, ставала дедалі більш формальною. Зберігалася (хоч теж здебільшого у “картинному” вигляді), запропонована Хмельницьким військова організація, відбита і в назві держави (Військо Запорозьке).

Проте на фоні чималої кількості праць з історії соціально-економічного розвитку Гетьманщини розвідки з політичної історії аж до 90-х рр. XIX ст. помітного місця не займали. Перелом настав після того, як Д.І.Багалію вдалося знайти частину архіву. Цікаві наукові розвідки В.Пархоменка, І.Теличенка, М.Василенка, переважна більшість яких побачила світ на сторінках журналу “Киевская старина”, засвідчили, що політика самодержавства щодо України, всупереч несприятливій політичній кон’юнктурі, стає об’єктом серйозного наукового аналізу. Це насамперед стосувалося досліджень, присвячених діяльності Малоросійської колегії, реформам П.Румянцева, скасування гетьманства. М.Стороженком та М.Василенком було започатковано підхід до розгляду російсько-українських відносин другої половини XVII ст. як міждержавних. Політична історія Гетьманщини почала розглядатися в категоріях права, на фоні процесів, що відбувалися в житті тогочасної Європи. Досить реалістично відбивався рівень протидії з боку

українського громадянства інкорпораційним заходам російського уряду.

Інколи недооцінюється вклад у вивчення історії Лівобережжя істориків галицької школи, які групувалися навколо Наукового товариства імені Шевченка. Тим часом створений М.Грушевським після його переїзду у Львів науковий осередок, який формувався переважно із студентів університету, серйозно займався збиранням і виданням документів з історії козаччини, науковою розробкою проблем української автономії у складі Росії. Утворена в січні 1896 р. Археографічна комісія НТШ стала ініціатором видання корпусу документальних матеріалів з історії козаччини.

Учнями Грушевського – С.Томашівським, І.Крип'якевичем, І.Кревецьким, І.Джиджорою та ін. – ретельно опрацьовувалися фонди і архіви бібліотеки Чарторийських та Університету і Академії у Кракові, Красінських і Генштабу у Варшаві, Публічної бібліотеки й архіву Сенату і Генштабу у Петербурзі, Міністерства закордонних справ та Румянцевської бібліотеки у Москві, архіви Харкова, Чернігова, Києва тощо. Значна частина документів, які були опубліковані до 1914 р. у 11 томах “Жерел до історії України-Руси” та 14 томах “Україно-руського архіву”, стосувалися історії козацької держави – Гетьманщини. Серед праць істориків Галицької школи виділялися наукові розвідки І.Джеджори про економічну політику російського уряду в Україні, реформи Малоросійської Колегії, добу гетьманування Д.Апостола.

Вагомий вклад у дослідження історії Гетьманщини був внесений істориками Одеської школи, зокрема, М.Є.Слабченком. Наукові інтереси Слабченка виявилися ще у студентські роки, коли він під керівництвом І.А.Лінниченка підготував дослідження “Малорусский полк в административном отношении:

Историко-юридический очерк”, яке було удостоєне золотої медалі і надруковане у вигляді монографії. Далі були

праці “Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.” (1911) та “Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв.” (1918).

В рецензії на останню книгу Л.Окиншевич написав: “Автор дав багато цікавого й цінного, і з цим твором доведеться рахуватися майбутнім історикам державного устрою Гетьманщини. А головне, книга цінна своїм підходом до цієї доби української історії, роз’ясненням дійсного змісту багатьох установ Гетьманщини – Війська Запорізького”.

Наукова новизна цих та інших праць Слабченка визначалася тим, що аналіз соціально-економічних та політичних процесів на території Гетьманщини ґрунтувався у нього на глибокому знанні та уважному дослідженні структури української феодальної державності та відповідних інститутів права. При цьому широко застосовувалися здобутки популярного у той час в Європі історико-порівняльного методу дослідження, що вилилося вивчення еволюції українського суспільства на фоні і в порівнянні з аналогічними процесами у Західній Європі.

Серед молодих істориків, які вголос заявили про себе у 20-х рр., на перше місце слід поставити Л.О.Окиншевича та О.П.Оглобина. Перший виявив неабиякий інтерес до вивчення механізмів функціонування владних структур в Українській козацькій державі. Простеживши наступність політичних інститутів Запорожжя і Гетьманщини, молодий дослідник показав роль звичаєвого права і закріплених у договорах гетьманів з російським урядом норм для формування механізмів реалізації політичної влади. Чималий науковий інтерес являє собою зроблений Окиншевичем аналіз діяльності Генеральної Ради, яка еволюціонувала від чисто військового органу до державного інституту. При цьому глибоко досліджувалися як рештки демократичних, так і охлократичні тенденції у її діяльності, показані причини зменшення впливу і звуження меж компетенції Генеральної Ради протягом XVIII ст. Пряме народоправство, можливе в

умовах Запорозької Січі, стало абсолютно неможливим, навіть із суто організаційних причин, на ґрунті Гетьманщини.

Пізніше ці традиції вивчення українського державотворчого процесу XVII – XVIII ст. були розвинуті як ученими-медієвістами ВУАН, так і науковцями діаспори. Проте мають рацію ті дослідники, які наголошують на необхідності створення спеціальних монографічних розробок історії українських державних інституцій на фоні відповідних інституцій в інших країнах Центральної і Східної Європи, нових синтетичних праць з історії українського державознавства.

А.М. Муляр (Хмельницький)

**Вплив воєнних дій на міграційні рухи в Правобережній
Україні (кінець XVII – початок XVIII ст.)**

Вирішальний вплив на заселеність південно-східних повітів Правобережної України (Вінницького, Брацлавського й Київського) протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. мали воєні дії. Внаслідок постійних воєн територія Брацлавського та центральної й південної частин Київського воєводства була перетворена майже в пустелю, частина населення загинула, частина переселилась на Лівобережжя, Слобожанщину і до інших місць.

Радянська історична наука ставила під сумнів свідчення сучасників – С.Величка, Г.Грабянки, священика Лук'янова та інших, оскільки вони, описуючи запустіння краю, застосовували літературні гіперболи, що, на думку дослідників, давало невірне відображення дійсності. Однак їх дані підтверджують інвентарні та люстративні документи, які збереглися з тих часів. Документи свідчать про низьку заселеність населених пунктів. Плотність заселеності центральної й південної частин Київського воєводства у зазначений період коливалась від 3 до 16 димів на населений

пункт, в той час як плотність димів Брацлавського воєводства у той же період коливалась від 2 до 10 одиниць на один населений пункт. Слід відмітити, що у той час як у Київському, так і у Брацлавському воєводствах спостерігалось надзвичайно багато запустілих населених пунктів, що було наслідком насамперед воєних подій на даній території. Майже у кожному маєтку були запустілі села.

Запустілість південно-східних воєводств Правобережної України у кінці XVII – на початку XVIII ст. підтверджують документи Коронного Скарбу, які зберігаються в архівах Польщі. Саме в документах Брацлавського, центральної та південної частин Київського воєводств зафіксована спустошеність краю, з якого в переважній кількості помість на протязі десятиліть не збирали жодного податку.

Інтенсивність переселенських рухів з різних регіонів на територію Брацлавського, центральної та південної частин Київського воєводств створили враження у дослідників про незначимість наслідків воєнних подій, що тривали на протязі всієї другої половини XVII ст., для даного регіону.

Існування феодалного гніту і усвідомлення наявності на півдні Правобережжя “вільної”, незаселеної землі штовхала різні верстви населення на пошук кращих умов життя. У надзвичайно скрутні юридичні умови були поставлені селяни, оскільки вони були прикріплені до землі і підпорядковані феодалам. Внаслідок цього у селян з’являється бажання зійти з старого місця проживання і пошукати вільної “безпанської” землі. Тому поодинці, а то і цілими групами селяни тікали на спустошені території Брацлавського і Київського воєводств, залишаючи при цьому на призволяще різноманітну худобу і нерухоме майно.

Заселеність південно-східних воєводств відбувалась за рахунок населення різних земель Речі Посполитої, Лівобережної України, Волощини тощо, що дозволяє нам говорити про нове перерозподілення населення в межах Східної Європи. Масові переселення і втечі призводили до

запустіння міст і сіл Польщі, а в ряді випадків і до їх занепаду. Через масову міграцію зменшились грошові надходження до Коронного Скарбу, що викликало особливу стурбованість уряду, оскільки порушувалось податкове обкладання населення. Тому уряд Речі Посполитої робив все, щоб зупинити цей неконтрольований рух – від прийняття різноманітних постанов на сеймах до виставлення військ – для повернення втікачів на їх місця попереднього проживання.

Найбільш привабливим для втікачів і переселенців, починаючи з 1699 р., було Подільське воєводство, яке безпосередньо межувало з Волинським і Руським воєводствами.

На момент повернення Туреччиною Речі Посполитій окупованої частини Подільського воєводства кількість димів на один населений пункт коливалась від 6 до 68 одиниць, що є досить високим показником на той час за умови, що дана територія була театром військових дій на протязі кількох десятиліть.

Якщо враховувати той факт, що лише Летичівське староство у 1701 р. нараховувало 47 населених сіл і 2 міста, то виникає закономірне запитання, звідки у даному регіоні, який знаходився протягом багатьох років в епіцентрі бойових дій, взялось стільки населення?

Заселеність території Подільського воєводства на початок XVIII століття значно відрізнялась від заселеності Брацлавського, центральної та південної частин Київського воєводств на протязі того ж періоду.

Власники помість не завжди показували в люстраціях правдиво кількість підлеглих, як правило, її заменшуючи, що було пов'язано насамперед із збиранням податку.

На заселеність південих повітів Правобережної України у кінці XVII – на початку XXIII ст. впливало чимало факторів, але головними із них були воєнні дії другої половини XVII ст. та зростання феодалних повиностей, які примушували людей зніматися з “насиджених” місць в пошуках захисту і більш

безпечних місць господарювання.

О.Л. Вільшанська (Київ)
Національні риси в інтер'єрі міського житла України
(кінець XIX – початок XX ст.)

Як відомо, культура міського населення, в основних своїх рисах, створювалася на базі традиційної сільської культури, але з часом все більше віддалялася від неї. Це в повній мірі стосується міського житла. Міський спосіб життя накладав певний відбиток на формування інтер'єру житла, що перш за все пов'язано з самими принципами формування, а також тривалістю функціонування житла як системи[1].

Процес формування інтер'єру міського житла являє собою складний взаємозв'язок різних, інколи протилежних тенденцій – таких як традиція і мода, етнічна специфіка і орієнтація на загальноєвропейську побутову культуру. В цілому мінливість та мобільність міського житлового інтер'єру в корені відрізняє його від сільського, традиційно консервативного.

Первинне формування сільського житла визначалося об'єктивними умовами: доцільністю розташування предметів домашньої обстановки і домашнього побуту, зручністю користування ними, максимально можливою гігієнічністю. Пізніше велика кількість норм, вироблених емпіричним шляхом, була закріплена цілим рядом світоглядних, в тому числі і національних традицій, куди входили етичні норми, естетичні смаки і, особливо, ті чи інші сакральні установки та заборони. Наприклад, традиційність розташування входу, печі, лавки та ін., котра обумовлювала як визначеність розміщення інших предметів домашнього вжитку, так і заданність їх набору. Таким чином, початково зв'язане з природними умовами, способом виробництва, сільське житло і його інтер'єр з часом починають відбивати світогляд народу.

Зокрема, художні вподобання народу відображаються в сільському інтер'єрі у вигляді предметного наповнення, пов'язаного з декоративно-прикладними мистецтвами: вишивкою, килимарством, ткацтвом, розписами, різьбою та ін.

На протигагу сільському, міське життя з частими переїздами і використанням найманого житла спонукало до швидкої зміни домашньої обстановки, що передбачало використання пересувних меблів і більш вільне їх розташування. Ці тенденції особливо яскраво проявились на зламі XIX – XX ст. В цей час, завдяки бурхливому розвитку промисловості, велика кількість новітніх винаходів, таких як електроосвітлення, телефон, парове опалення, засоби комунікації, входять у повсякдення життя городян. У зв'язку з цим виникають нові принципи формування інтер'єру житла та створюється новий ідеал життєвого середовища, що передбачає, перш за все, зручну, а також і дешево обстановку житла.

Недивлячись на широку диференціацію міського житла в залежності від рівня забезпеченості, соціальної і професійної приналежності населення, поступово створюються певні принципи формування його інтер'єру. Особливість міського інтер'єру цього часу полягає в тому, що його формують цілеспрямовано. З середини XIX ст. почали широко публікуватися посібники, рекомендації по влаштуванню інтер'єру. Основна увага в них приділялась умеблюванню та оформленню житла в самих модних і сучасних для того періоду варіантах. Як приклади для наслідування пропонувались підбірки малюнків і фотографій інтер'єрів та меблів[2]. З кінця XIX ст. видається різноманітна довідкова, популяризаторська література на зразок домашніх енциклопедій і мебльових словників. До таких же рекомендацій відносно облаштування домашніх інтер'єрів починають досить регулярно вдаватися деякі журнали, відводячи для них спеціальні рубрики або ж друкуючи окремі тематичні додатки[3]. Житловий інтер'єр

потрапляє у сферу діяльності промисловості, торгівлі та дизайну. Щоб задовольнити зростаючий попит населення на недорогі й зручні меблі, фабрики та майстерні збільшують обсяг виробництва. Впровадження досягнень дизайнерів дає можливість виробникам відповідати вимогам часу, а ефективна торгівля і добре розвинуті засоби комунікацій сприяють широкому розповсюдженню новинок. Одним із найважливіших факторів формування інтер'єру міського житла стає мода.

Звичайно, все це сприяло уніфікації міського житла та його інтер'єру. Денаціоналізація його була також наслідком поступової денаціоналізації в цілому способу міського життя.

В той же час, на хвилі суспільно-культурного піднесення як в центрі Російської імперії, так і на її національних окраїнах, зокрема, в Україні, прискорюється процес формування національної інтелігенції. Кінець XIX – початок XX ст. в Україні характеризується ростом і утвердженням національної самосвідомості. Цей процес чітко простежується в українському суспільстві і в тій частині України, що знаходилася в Австро-Угорській імперії. Інтерес до української народної культури виник ще на початку XIX ст., а у другій половині століття охопив досить широке коло української інтелігенції, багато представників якої захоплюються вивченням фольклору, народного мистецтва та побуту, збиранням оригінальних предметів української старовини і народної культури, віддаючи при цьому перевагу зразкам XVII – поч. XIX ст. Інколи такі речі склали цілі колекції, на основі яких пізніше створювались музеї[4]. Але частіше за все, вони служили для прикрашення інтер'єру приватної квартири. Наприклад, квартиру відомого українського археографа В.Модзалевського прикрашали старовинні українські вироби гутного скла, полтавські глиняні іграшки, посуд Києво-Межигірської фаянсової фабрики, волокитинська порцеляна, українські народні килими та ін.[5] У кімнаті української письменниці О.Пчілки над ліжком у

вигляді настінного килимка висів фрагмент підризника XVIII ст., а на іншій стіні – підбірка фрагментів народних вишивок, зібраних письменницею в Карпатах. У письменника М.Коцюбинського в їдальні висіла тайстра – гуцульська домотканна сумка, і дерев'яна, прикрашена різьбою баклажка. Те саме можна спостерігати і в багатьох інших інтер'єрах. В інтелігенському середовищі стає навіть модним мати в міському інтер'єрі предмети сільського побуту, нефункціональні в міському житті. Наприклад, такі як – скрині, мисники, ставці, глиняні горщики і миски. Цим українська інтелігенція намагалася висловити відчуття єдності з народом, що охопило її і, перш за все, із селянством, яке вважалось носієм національного духу.

З початку ХХ ст. все більшого значення набувають художні кустарні промисли. В значній мірі це було заслугою української інтелігенції. Розвиток промислів повинен був сприяти підвищенню добробуту народу за рахунок прибутку від продажу кустарних виробів, а також забезпечити продовження і розвиток місцевих народних культурних традицій. Для підтримки кустарів створювались спеціальні склади –магазини, які допомагали реалізувати їх продукцію. З метою підвищення професійного рівня кустарів відкривалися художньо-промислові школи, школи-майстерні. Серед них слід відзначити Художньо-промислову школу ім.Гоголя Полтавського губернського земства, Олефірівську і Дегтярівську учбово-ткацькі майстерні, Полтавську столярно-різблярську майстерню, Вижницьку школу художньої обробки дерева і металу, Промислову школу у Львові, Столярно-токарний верстат у Станіславі та ін. Дуже часто професійні художники, що виклали там, спеціально займались розробкою місцевих народних мотивів для подальшого їх використання в різних виробах та предметах сучасного міського побуту[6]. Таким чином, вироби кустарів, виходячи з української національної традиції, стилізуючи народні мотиви, нерідко досягають високого художнього рівня. Про

це свідчать, зокрема, каталоги магазинів і численних кустарних та промислових виставок. Багатий асортимент предметів для дому виробляли майже всі види промислів — ткацькі, вишивальні, деревообробні, гончарні, килимарські та ін. Правда, дуже часто це були вироби, що не входили у сферу традиційного сільського виробництва, але чи виконані у традиційній техніці, чи прикрашені національним орнаментом. Наприклад, вишиті або ткані порт'єри і ламбрекени, плахові меблеві тканини і скатерті, міські пересувні м'які меблі, оздоблені народною різьбою, або ж з обивкою із тканин з українським орнаментом. Вказані у каталогах ціни на вироби художніх промислів були достатньо високими, очевидно, продукція кустарних промислів призначалася перш за все для міського забезпеченого покупця і була зорієнтована на його потреби і смаки.

На початку XX ст. саме кустарні художні вироби займають місце в міській домівці, надаючи національного забарвлення її інтер'єру. Так, вироби полтавських земських майстерень були в оселі письменника Панаса Мирного, а І. Стешенко привіз з Полтави до Києва спеціально замовлений в цих майстернях різьблений мисник з боковинами у вигляді кінських голів.

В цей період інтер'єрні речі, виконані в українській традиції, стають все більш високохудожніми і вже несуть не тільки ідейне навантаження, відіграючи роль національних символів, але й набувають чисто естетичного значення, стаючи модною окрасою оселі для все більш широких верств міського населення. Все це стало тією базою, на якій почалося створення національного українського художнього стилю. Багато в чому цей стиль створювався штучно, шляхом теоретичних пошуків, але необхідність його появи була, в силу умов, що склалися, закономірною. По-суті, це був якісний стрибок, нова якість, що виникла на базі акумульованого досвіду, накопиченого за попередній період.

Слід відзначити, що в цей час пошуки національного

стилю були характерними і для інших країн та народів. У Польщі створюється закопанський стиль, у Росії – неоросійський, у країнах Прибалтики та у Фінляндії набуває розповсюдження так званий фінський модерн. Всі вони, використовуючи певною мірою новий підхід до предмету стилізації та нові принципи, привнесені стилем модерн, спирались на свої національні традиції, стилізуючи різні аспекти народного побуту, мистецтва, історичного минулого. Це могли бути традиційна сільська культура, міське середньовіччя, або ж який-небудь інший значимий період в історії розвитку цього народу.

Виникнення національно-романтичних тенденцій було підпорядковане, з одного боку, загальній логіці розвитку мистецтва, з іншого – тісно пов'язане з соціально-громадськими явищами, такими як утворення національних держав, утвердження позицій національної буржуазії та інтелігенції. Для України вони стали відображенням росту національної самосвідомості, усвідомлення виділеного з загально-російської історії свого власного історичного минулого і його героїки. Це була спроба знайти свій, не запозичений не тільки за формою, але й за змістом, стиль. На практиці як основа для стилізацій могла братися українська візантика, українське бароко, народне мистецтво і навіть нові напрями у мистецтві. Проте головною була здатність художника виразити національну самосвідомість свого народу, який вважався єдиним носієм істинного знання, моралі і естетики.

Спочатку розробки українського стилю велися в галузі архітектури. На думку В.Вейдле, взагалі “зміни стилю у всіх областях мистецтва зкеруються архітектурою, навіть якщо вони не витікають із власного її розвитку”[7]. Новий український стиль охоплює і мистецтво оформлення інтер'єру, і декоративно-прикладні мистецтва, призначені для виготовлення та оздоблення предметів інтер'єру. Розробками меблів захоплюються художники Г.Нарбут,

А.Ждаха, В.Черченко, О.Кульчицька, кераміки та орнаментів –М.Жук, В.Кричевський, Н.Самокіш. Поступово нова естетика входить у повсякденне життя. Зрозуміло, що на практиці тільки зрідка можна було зустріти інтер'єр, повністю витриманий в українському стилі. Таким прикладом може бути їдальня в домі київського видавця В.Кульженка[8], де українському стилю було підпорядковано все: і настінні розписи на українські теми, і шестикутна форма дверних та віконних прорізів, і кахляна піч. Відповідало стилю і предметне наповнення приміщення: українські килими, рушники, вишита скатерка, народностильові меблі, дрібнички і навіть люстра. Інший приклад – спальня Панчуків у будинку письменниці О.Кобилянської у Чернівцях. Спальний гарнітур, до складу якого входили ліжка, тумбочки, комод, трельяж, столик з табуреткою і дві шафи, виготовлені в майстернях Вижницької художньої школи у 1908 р., були прикрашені різьбленням у буковинських традиціях. Спальному гарнітуру відповідали виконані разом з ним карнизи для віконних фіранок. На підлозі спальні лежав буковинський килим.

Творчі пошуки українських художників, спрямовані на створення національного міського інтер'єру, найбільш повно ілюструють роботи А.Ждахи. Альбом з його малюнками, підготовлений до друку у 1919 р., так і не був виданий[9]. На дев'яти аркушах подаються розробки різних предметів умеблювання. Це письмові і обідні столи, лави, стільці, скрині, шафи, буфети, мисники, дивани та ін., прикрашені розписами, різьбленням з геометричними та рослинними мотивами, з декоративними обивками, всього біля п'ятидесяти зразків. Український стиль позначився як на самому наборі меблів, де присутні лави, скрині і жердки, так і на їх декоративному оформленні. На одному з аркушів пропонується повний інтер'єр їдальні, де окрім меблів в українському стилі – різьбленого буфету, обіднього столу в центрі, стільця, лави під вікнами, приводяться й інші деталі оформлення: піч з розписними кахлями, вишита доріжка на

столі, барвисте покривало на лаві, розписи на стінах – виноградні лози між вікнами та сонячники по карнизу. Одна з картин, що прикрашає стіну, зображує типовий український пейзаж з тополями, інша – козака Мамаю в стилі народних парсун. Двері та вікна традиційної для українського стилю шестикутної форми, двері прикрашені різьбою. У своїх проектах А.Ждаха виходив переважно з конструкцій сучасних йому меблів, використовуючи також і такі новинки в області меблів як кутовий диван, диван-шафа та ін. Художник доповнює інтер'єр різноманітними дрібничками – фігурками, що зображують українські типи: дівчина в українському вбранні, козак-бандурист, лірник з поводитирем. На полиці одного з диванів А.Ждаха розміщує бюст Т.Г.Шевченка, котрий, на його думку повинен був обов'язково знаходитися в українській оселі. А.Ждаха, як маляр за спеціальністю, основний акцент робив на декоративному оформленні предметів в українському стилі. Прикрашаючи їх різьбою, розписами, стилізуючи народні вишивки, оздоблення кераміки, писанок, народну різьбу, він використовує як західноукраїнські, так і східноукраїнські народні мотиви. У декоративному оформленні він також звертається до художніх варіацій на теми української історії та фольклору. Так, наприклад, на фільонці зображено козака із списом на коні, розписи на тему української пісні “Ой! Ти місяце-зоре!” прикрашають чотиристулкову ширму.

Зовсім інший підхід до проектування народностильових меблів демонструють роботи знаменитої львівської художниці О.Кульчицької. За основу для стилізації вона бере народні гуцульські типи меблів. Вона використовує і акцентує їх конструктивні особливості, наприклад, кріплення з допомогою кілочків. Її меблі компактні, зручні, цілком утилітарні в дусі сучасних художниці віянь. О.Кульчицька використовує мінімум декору, інколи різьбу або випалювання, її вироби красиві своїми обрисами.

До гуцульських та буковинських народних традицій

зверталися й інші художники, проектуючи інтер'єрні речі. В.Шкрібляк та В.Девдюк, майстри, що викладали у Вижницькій художній школі, використовували декоративні мотиви і традиційну техніку. Їх вироби дуже декоративні, щедро прикрашені різьбою, інтарсією, інкрустовані бісером та металом. М.Мегеденюк поверхню своїх виробів покривав чорним лаком, на тлі якого особливо ефектно виглядали орнаменти, викладені різнокольоровим бісером, перламутром і металевими дротиками.

Прекрасні народньостильові меблі, а також й інші предмети побуту в 10-х рр. ХХ ст. починають виготовляти Полтавські земські майстерні за ескізами відомого художника В.Черченка, котрий очолював їх. Причому асортимент предметів був достатньо великим: це і м'які меблі для віталень, як правило, з обивками з вишитої тканини чи з народної вибійки, і лави, табурети, стільці, більш наближені до народних типів меблів, і письмові столи, футляри для напільних та стіних годинників, люстри, шкатулки й різні дрібниці. Поверхня виробів прикрашалася характерною різьбою з геометричними і рослинними орнаментами. В деяких предметах як додатковий декоративний елемент використовувались українські розписні кахлі, як, наприклад, у люстрі, що належала родині Черченків. Меблі полтавських земських майстерень були дуже популярними в Україні. Так, в домі композитора і диригента В.Верховинця були два різблених крісла в народному стилі, стілець і мисник роботи В.Черченка. Вчительці В.Васильченко належав прекрасної роботи буфет в народному стилі. Предмети умеблювання, виконані за проектами В.Черченка, були особливо відзначені на Другій Всеросійській кустарній виставці в Петрограді у 1913 р.[10].

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. розповсюджувалось і всіляко підтримувалось захоплення оформленням квартири і предметів домашнього вжитку “своїми руками”. Особливо це стосувалось жіночих рукоділ, що знову почали входити в

моду. Ці віяння співзвучні з висунутими толі на передній план цінностями “домашнього комфорту”, “самовдосконалення і творчого самовираження”. Домашні ремесла, пов’язані з захопленням українським стилем, стали ще одним джерелом українських елементів в інтелігентській оселі. Наприклад, кімнату Олени Пчілки прикрашали різноманітні вишивки її роботи. М.Заньковецька виконала вишивки на своїх диванних подушечках. Сама вишивала для своєї домівки рушники і салфетки О.Кобилянська. У будинку Панаса Мирного числені рамочки для фотографій були виготовлені в народному стилі його синами. А О.Кульчицька вела у журналі “Нова хата” рубрику, де розповідала, як можна оформити своє житло в українському стилі, а також пропонувала малюнки орнаментів для скатерок, занавісок та ін. Меблі у її власній квартирі були виконані за її ж проектами (1904 р.), а сама художниця разом з сестрою виголовила для своєї домівки килими, вишивки і навіть пано з емаллями.

Українського колориту міському житлу могли надавати елементи, різні за походженням, характером, функціональною значимістю, за стилем і т.і. Ті чи інші з них могли переважати, різною могла бути і насиченість житла такими елементами. Це могли бути етнографічні речі, зібрані як зразки, що мають історичну або художню цінність, як правило, нефункціональні в міській оселі; або вироби кустарних промислів, що набули популярності з початку ХХ ст.; або речі, виготовлені домочадцями “своїми руками” за готовими зразками чи у відповідності до їх уявлень про український колорит, наприклад, вишиті М.Заньковецькою на подушках китиці калини – рослини, що має символічне значення у українському фольклорі; або речі народностильові, спеціально спроектовані художниками, в тому числі виготовлені у художньо-прикладних школах чи навіть промисловими підприємствами, наприклад, на керамічній фабриці І.Левинського у Львові.

Національне навантаження могло нести і оформлення

інтер'єру, але частіш за все – предметне наповнення, різноманітне за своїм характером: це були тканини – вишиті, заткані чи плахові покривала, рушники, скатерки, салфетки, занавіски, ламбрекени, доріжки, мебльовані обивки; настінні і напільні килими з народними і стилізованими орнаментами; різноманітна народна і народностильова кераміка; дерев'яні вироби, оформлені в народному стилі – підставки, шкатулки, тарілі, рамочки, меблі. Українських національних рис міському житлу надавали також картини, що зображали українські пейзажі, історичні події або ж історичних осіб, скульптурки і навіть фотопортрети в національних костюмах.

Неодмінним атрибутом української національної оселі були рушники, особливо ті, які обрамляли ікони в “червоному куті”. Вони виконували і декоративну функцію, і одночасно несли в собі сакральний зміст. У міське житло рушники могли безпосередньо переноситися з традиційного сільського житла, а могли служити символом національної свідомості мешканців дому.

Майже в кожному українському житлі, як у місті, так і в селі, був присутній образ Т.Г.Шевченка (бюстики бронзові або гіпсові – у Панаса Мирного у вітальні, в М.Комарова в кабінеті, у О.Кобилянської в кабінеті-вітальні, там же скульптурне зображення у повний зріст і потрет; бюст, портрет олією та рельєф на межигірській декоративній тарілці у кабінеті М.Лисенка; бюстик і портрет у вітальні Лесі Українськи; літографія в спальні М.Заньковецької, вітальні М.Коцюбинського в Чернігові). Такі зображення можна розглядати як національний символ.

1. Будина О.Р., Шмелева М.Н. Город и народные традиции русских. – М., 1989. – С.6.

2. Новые комнатные декорации или образцы рисунков изящно отделанным комнатам: Альбом. – Спб., 1850; Шрейдер К.Х. Архитектурный ансамбль. Собрание изящнейших фасадов различных зданий и самой модной

обмеблировки комнат. — Спб., 1861; Його ж. Собрание полезных рисунков для внешнего и внутреннего убранства и украшения жилищ. — Спб., 1877; Ленцинг Д. Рисунки модной мебели. — Спб., 1869; Сто фотографий мебели. — Б.М., б.г.

3. Симонов. Мебельный альбом (извлечение из иллюстрированного “Словаря практических советов, необходимых в жизни всякому”). — Спб., 1886; Убранство квартиры // Женская энциклопедия. — М. 1917. — Вып. VII; Вышинский П.С. Домашняя мебель. — Спб., б.г.; Внутренняя отделка наших жилищ. // Московский архитектурный мир. — М., 1913 — Вып. 2; Генекен М. Устройство и убранство квартиры. — Пг., 1916. — Бесплатное приложение к журналу “Модный курьер”.

4. Наприклад, колекція В.Тарновського. (Див.: Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського. — К., 1898); колекції В.В.Капністової, В.К.Демченкової, А.А.Красовського. (Див.: Каталог першої виставки української старовини. — Лебедин, 1918); колекція К.Скаржинської зіграла важливу роль у створенні фондів Полтавського губернського земського музею. (Див.: Держ. архів Полтавської області, Ф.222, Оп.1, Од.збер.10, 159).

5. Лукомский Г. Венок на могилу пяти деятелей искусства. — Берлин, б.г.

6. Каталог изделий, вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемых через земский склад. — Спб., 1912. — С.30.

7. Вейдле В. Умирание искусства. // Самосознание европейской культуры XX века. — М., 1991. — С.274.

8. Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. — К., 1914. — С.98.

9. Ждаха А. Мебель в украинском стиле // Фонд ДНАББ, № 7423.

10. Русское народное искусство на второй Всероссийской Кустарной выставке в Петрограде в 1913 году. — Петроград, 1914. — С.74.

Ф.Ф. Боєчко.	
Творчі здобутки колективу педагогічного вузу університету за 75 років свого існування.....	3
А.І. Кузьмінський.	
Черкащина на карті суверенної України.....	9
О.В. Тканко.	
Від заштатного вузу - до провідного державного педагогічного інституту.....	14
М.Г. Шамрай.	
Основні віхи становлення Черкаського педагогічного інституту - університету (на матеріалах музею історії вузу).....	16
А.В.Тарасенков.	
Колектив Черкаського державного педагогічного інституту у роки Великої Вітчизняної війни.....	19
Кукурудза І.І.	
Наукові здобутки колективу університету... 	23
А.М. Гусак.	
З історії фізичних досліджень в університеті.. 	26
О.Г. Перехрест.	
Важливий напрямок у підготовці фахівців- істориків.....	27
В.Т. Поліщук.	
Вивчення літературних процесів на Черкащині науковцями університету.....	31
Д.І. Говорун.	
Філософські аспекти методології університетського навчання.....	35
Ф.А. Непийвода. Наші випускники у культурному процесі відродження України.....	38
Г.Л. Лук'янова.	
Становлення факультету іноземних мов.....	44

О.В. Білий	
Навчання та виховання високваліфікованих спеціалістів-хіміків.....	47
А.А. Гичко, С.І. Дерій, В.В. Осипенко.	
Навчально-виховна робота на біологічному факультеті університету.....	50
Г.И. Масальская.	
Основные проблемы формирования знаний студентов по мировой литературе.....	53
М.П. Іщенко.	
Проблеми організації і методології вивчення студентами конституційного права.....	56
О.І. Богатирьов.	
Фізико-математичний факультет: минуле, сьогодення та майбутнє.....	60
М.І. Калько	
Дотримання єдиного мовного режиму один із найважливіших чинників формування національної самосвідомості студентської молоді.....	64
Л.М. Голубнича.	
Творче життя колективу.....	66
С.П. Архипова.	
Участь студентів у науково-педагогічних дослідженнях, як засіб формування творчої особистості спеціаліста.....	68
В.М.Мельниченко.	
Вузівська баготиражка і її роль у навчально-виховному процесі.....	72
Чабан Н.А.	
Сучасна Україна в зарубіжних засобах масової інформації. (Теоретичний аспект).....	75
С.Р. Пасека.	
Проблеми професійної підготовки майбутніх педагогів в ринкових умовах.....	80

МАТЕРАЛИ СЕКЦІЇ “СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ”

- В.В.Масненко.**
Козацтво в історичній концепції Вячеслава
Липинського.....85
- В.В.Гоцуляк.**
Хмельниччина: візія М.Грушевського та її оцінка в
новітній історіографії.....97
- В.М.Мойсієнко.**
Українсько-російський договір 1654 р. в оцінці
М.Драгоманова.....103
- С.А.Кисіль.**
Вплив діяльності вихованців Києво-Могилянської
колегії на характер українсько-російських відносин в
середині XVII ст.....107
- А.Г.Морозов, В.В.Нагорний.**
Геодетермінічні фактори формування козацтва..112
- І.А.Фареній.**
Економічний розвиток Запорозької Січі як фактор
формування її соціально-політичного ладу.....115
- В.Ф.Боєчко.**
Черкаське староство в XVI ст.....119
- В.М.Мельниченко.**
Міграційні процеси другої половини XVII ст. та їх
економічні наслідки.....123
- В.І.Гугля.**
Система укріплень маєтку Хмельницьких в
с.Суботів.....131
- В.В.Ластовський.**
Роль Трахтемирівських та Ірдининського православних
монастирів в історії Середньої Наддніпрянщини у XII –
XVIII ст.....134

О.І.Солодар.	
Чигирин – столиця козацької держави (1648 – 1678 рр.).....	138
В.В.Панашенко (Київ)	
Полковий устрій Черкащини у XVII – на початку XVIII ст.....	142
П.А.Горішній (Київ)	
Церкви древнього Чигирина у джерелах XVII ст..	147
Б.О.Моця (Київ)	
Тактика ведення боїв Б.Хмельницького.....	156
Грон В.В. (Черкаси)	
Проблеми розвитку державотворчих процесів на Україні у другій половині XIX ст.....	164
Петренко А.М.	
Поземельні відносин в процесі формування козацтва.....	167
Р.Є.Делімарський (Київ)	
Захист Київським магістратом монопольного права на шинкування горілкою (друга половина XVII – 60-і рр. XVIII ст.).....	171
Я.В.Верменич (Київ)	
Дослідження питань державного устрою Гетьманщини в історіографії кінця XIX – початку XX ст.....	182
А.М.Муляр (Хмельницький)	
Вплив воєнних дій на міграційні рухи в Правобережній Україні (кінець XVII – початок XVIII ст.).....	186
О.Л.Вільшанська (Київ)	
Національні риси в інтер'єрі міського житла України (кінець XIX – початок XX ст.).....	189

**Редакційно-видавничий відділ ЧДУ
пропонує:**

виготовлення оригінал-макетів, бланків,
брошур, газет, каталогів, прайс-аркушів...

“Сьогодні на сьогодні”

**Від 50 до 10000 примірників
Якісно! Швидко! Зручно!**

На РІЗОГРАФІ формату А3

Адреса: 257017, м. Черкаси,
бул. Шевченка, 81, тел. 47-13-16

Чекаємо на вас!

Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань зверстано на комп'ютерному обладнанні редакційно-видавничого відділу Черкаського державного університету.

Відповідальні за випуск:

Чабан А.Ю., Морозов А.Г., Мельниченко В.М.

комп'ютерний набір: Гуля Н.І.

коректура і комп'ютерне макетування:

Рогуляк В.В.

Друк здійснено в редакційно-видавничому відділі ЧДУ на різнографі формату А3

Сокол Н.Л., Рогуляк В.В.

Тираж 100 примірників

Адреса редакційно-видавничого відділу ЧДУ:

257017, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кім. 116

тел. 47-13-16, факс 47-22-33

